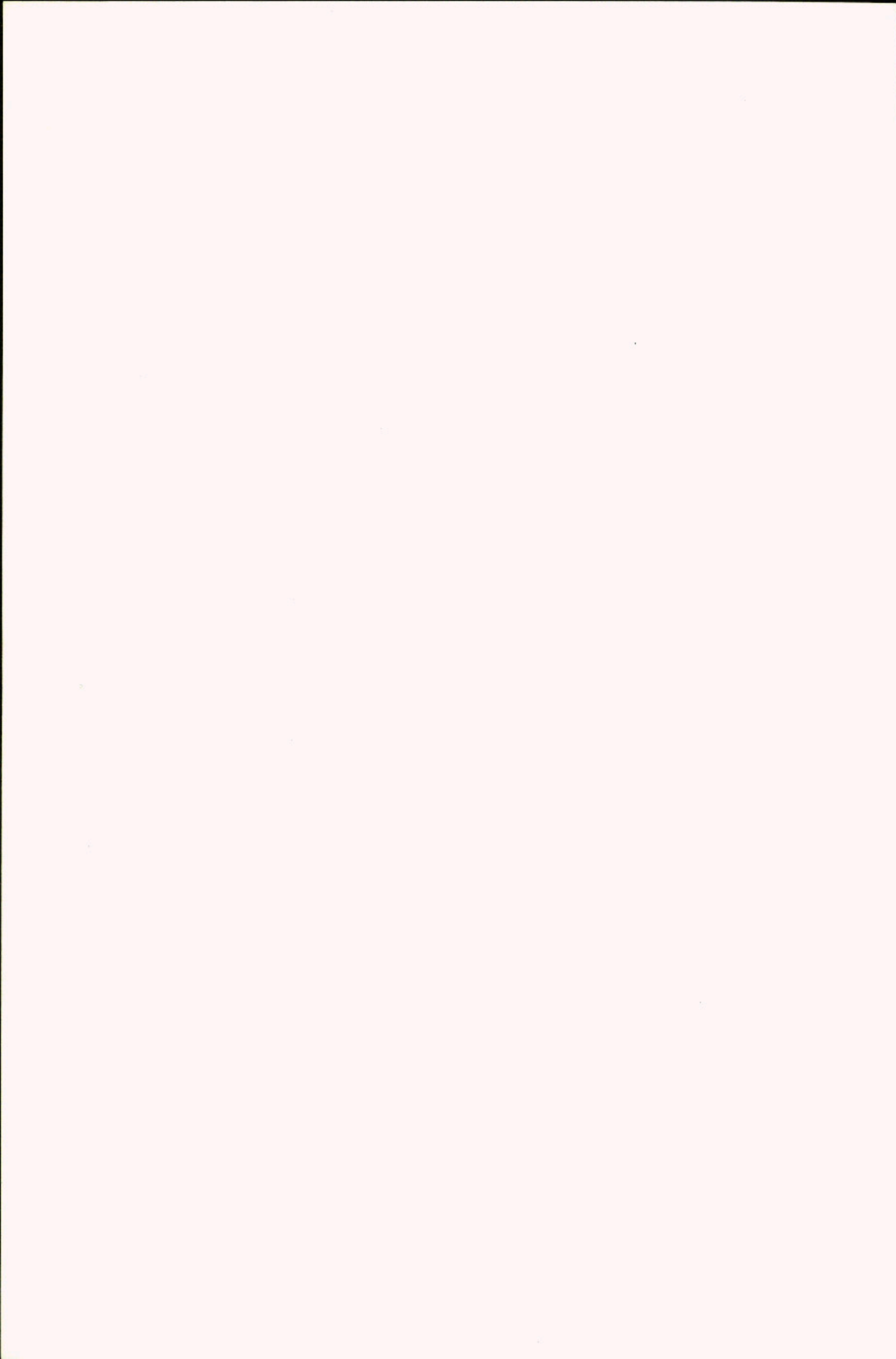

ЛАЗА ЧУРЧИЋ

ИСХОДИ И СТАЗЕ
СРПСКИХ КЊИГА
18. ВЕКА

БИБЛИОТЕКА МАТИЦЕ СРПСКЕ

Т р а г о в и

Књига 10

Уредник
Миро Вуксановић

О осамдесетој годишњици рођења Лазе Чурчића

ЛАЗА ЧУРЧИЋ

ИСХОДИ И СТАЗЕ СРПСКИХ
КЊИГА 18. ВЕКА

Приредила
Душица Грбић

Нови Сад
2006

С. П. ПЕТРОВ

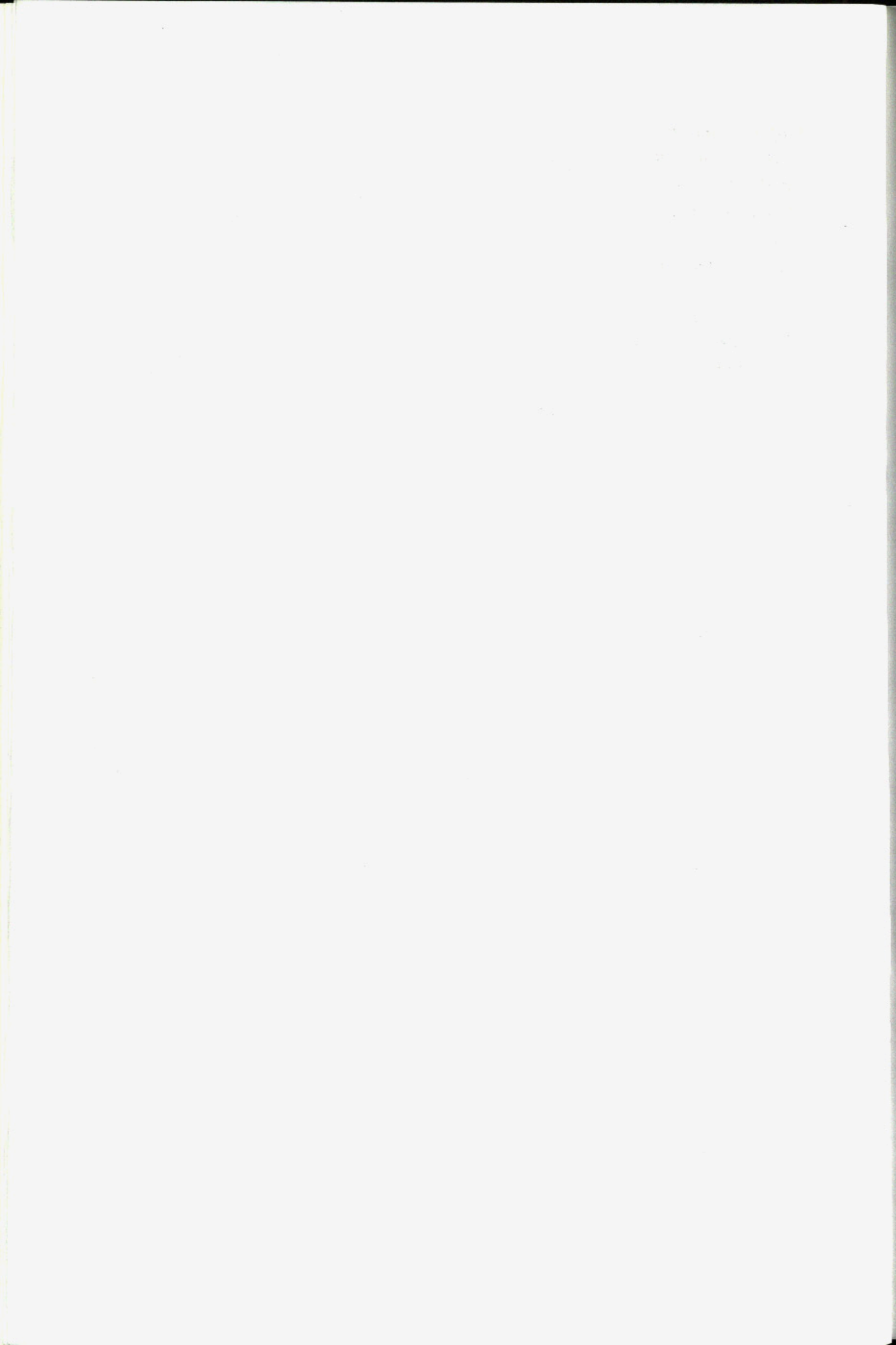
МЕТОДИЧЕСКИЕ УКАЗАНИЯ
К РАБОТЕ С ПЕЧАТНЫМИ

Издательство
«Высшая школа»

*Опростите ми
за погрешне кораке
неодмерене речи
скривене намере
преке погледе
кукавичке поступке
За сва колебања
или залетања
Па и за повлачења
у одлучним тренуцима*

Флорика Штефан

Маји, Душки и Растку

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

Лаза Чурчић, библиотекар, историчар српске књиге, књижевности и културе, библиолог, покретач, уредник, приређивач и редактор публикација, учесник, иницијатор и утемељивач научних скупова посвећених књизи, скоро цео свој радни век провео је у Библиотеци Матице српске, бавећи се истраживањем, комплетирањем и описом старих и ретких књига. Неуморно трагајући за књигама и са заносом их сакупљајући, знатно је допринео да Матичине збирке раритета данас по многу чему буду јединствене и незаобилазне ризнице писаног наслеђа.

Као заљубљеник у књигу и њен страствени истраживач, објавио је велики број студија, прилога и рецензија, осветљавајући је са разних страна и демистификујући многе њене тајне и заблуде. Аутор је и три књиге – *Српске књиге и српски писци 18. века* (1988), *Казивања о Библиотеци Матице српске* (1996) и *Књига о Захарији Орфелину* (2002).

Његова *Казивања* чине шести том у едицији *Трагови* Библиотеке Матице српске, чији је покретач и уредник Миро Вуксановић. У истој серији сада се појављује још једна књига Лазе Чурчића, приређена о осамдесетогодишњици његовог рођења – зборник тринаест прилога о српској књизи 18. века, њеним узорима и путевима, доминантној и непресушној теми у стваралаштву овог зналца енциклопедијске ширине и још увек изузетне истраживачке енергије и упорности.

Из обимног опуса Лазе Чурчића одабрано је једанаест већ публикованих текстова у угледним часописима и зборницима, који се у овој књизи доносе са извесним исправкама, изменама и допунама, а уврштена су и два нова, до сада необјављена рада.

Текстови су распоређени хронолошки, колико је то било могуће, имајући у виду да они нису строго временски омеђени, јер Лаза Чурчић готово сваки проблем посматра у ширем светлу и у тражењу објашњења и узрочно-последичних веза непрестано се осврће у прошлост и сеже у будућност.

Књигу отвара текст о српској ћирилици, о њеним развојним етапама кроз векове, о рускословенском утицају још од средине 17. века у време патријарха Никона и чувених одлука Московског синода о исправљању литургијских књига, о реформама закључно са Вуком, али и са погледом на савремено стање, где ово традиционално српско писмо све више уступа место латиници. О покушајима реформисања ћирилице сведочи и прилог о записима Јована Геор-

гијевића 1761–1766, вршачког епископа и потоњег карловачког митрополита и архиепископа.

Прави увод у 18. век и у ову књигу јесу летописачки записи раковачког игумана Теофана 1704. године, по чијем налогу је у циљу очувања властите културе и интереса преписан и *Србљак* 1714, као допуна руским минејима.

Према сачуваним записима на књигама, расветљени су неки моменти из живота и дела мало познатог Василија Крижановског, наставника катихизиса у првој српској средњој школи, латинско-словенској, основаној у Новом Саду 1731. или 1732, где су ученицима диктирани уџбеници, а за историју школства, просвете и културе занимљив је још један прилог, о тителским школама у 18. веку које су у једном веку прешле пут од средњовековних до најсавременијих школа.

Два текста посвећена су *Стематологији* Христофора Цефаровића, скупоценој бакрорезној књизи из 1741, начињеној као одраз класицистичке моде у неким европским културним центрима, а која са два скривена наслова подсећа на србуљску рукописну и штампану књигу.

Два рада доносе нова знања о издањима венецијанске штампарије Димитрија Теодосија – *Букварима* из 1761. и 1772, према примерцима Универзитетске библиотеке у Гетингену, и формуларима црквених матичних књига из 1767. и 1768, виђених у Новој Градишки. Проблеми српског штампарства 18. века размотрени су још у једном прилогу са освртом и на српске писце и њихова трагања за лепом штампом. Ту је и прилог о поглављу Орбинове *Историје о Босни* у издању Јована Радића 1770, као првој српској књизи штампаној латиницом.

Обимна студија о првим прочитаним књигама, њиховој трговини, првим читаоцима, књижевима и библиотекама у Новом Саду нуди мноштво важних културноисторијских чињеница и аутентично сведочи о овом граду као значајном центру ширења српске књиге и писмености у 18. веку.

Прилогом о претходницама књига за народ као продуктима епохе просветитељства на прелазу из 18. у 19. век, намењених широким народним слојевима, књига Лазе Чурчића се и завршава.

У изучавању српске писане речи 18. века, од рукописног србуљског *Летописа* раковачког игумана Теофана до књига за народ, Лазу Чурчића инспирисао је и узбуђивао сваки њен детаљ и све што је везано за њу – писмо, правопис, језик, украс, калиграф, илустратор, састављач, песник, преводилац, налогодавац, штампа, штампарија, штампар, бакрорезац, издање, варијанта, цена, сачувани запис, власник и читалац, трговина, кретање и судбина, налажење и библиографско бележење. Као врсни и оригинални тумач старе српске књиге, Лаза Чурчић је открио многе њене тајне, а, препун идеја, стално је подстицао и друге да се њоме баве и истражују.

У Новом Саду, 24. октобра 2006.

Душица Грбић

ПУТЕВИ И СТРАНПУТИЦЕ СРПСКЕ ЋИРИЛИЦЕ

1.

Хришћанство је ширено из два центра. Из Рима у земље које зовемо Западна Европа и из Константинопоља, Цариграда, ка истоку и југу, а касније и европском североистоку. Сви колонисти на европском западу, међу њима и Западни Словени, Лужички Срби, Пољаци, Чеси и Словаци примили су нову веру, после сеобе народа, искључиво на латинском језику. Из Цариграда она је ширена у два правца. Стари народи на југу, Копти и Етиопљани, на истоку, Грузијци и Јермени, примили су је, приближно истовремено, на народном језику. На територији Византије колонисти су христијанизовани на грчком. Народи ван Византије имају писма из времена христијанизације ликовно веома блиска. Што су ти народи покрштавани на народном језику и другим писмом, разлоге треба видети у томе што су Византинци дозвољавали варварима да приме хришћанство на народном језику јер нису имали довољно људи за њихово покрштавање, па су тај посао препустили домаћим људима. При свему томе ваља имати на уму да су Византинци свет делили на грчки и варварски попут Хелена. У свему су још уважавали и посебности већ формираних хришћанских заједница на Блиском Истоку на народном језику, у Сирији, на пример, баш онако како су Хелени прихватили културе Египта, Персије и друге.

Позив панонских Словена, међу које ваља убрајати и моравске Словене, да им Цариград приближи хришћанство на народном језику био је изазов који је прихваћен или као помоћ или ради неких других, непознатих, циљева. У сваком случају позив је прихваћен и припремљена је мисија да се упути у Цариград на челу са браћом Ћирилом и Методијем. Образовани Ћирило био је и библиотекар саборног храма, Свете Софије, у Цариграду. Није за сумњу, он је знао и за однос Хелена према суседним цивилизацијама и за однос византијских хришћана према варварима у 4. веку када су христијанизовани. Припремајући се за мисију у Моравској, њему је ваљало да чини оно што су чинили његови претходници пет векова раније, односно ваљало му је да за мисију припреми неопходне књиге, јеванђеља, апостоле, литургијаре, псалтире, осмогласнике, месечнике (минеје), триоде и требнике. Био је то уистину велики посао. Пре него што га је започео ваљало му је да начини писмо за те књиге. Начинио је писмо које је ликовно било блиско коптском, етиопском, грузијском и јерменском. За њих је начинио и бројеве по угледу на грчке.

Словени су у Византији християнизовани на грчком језику, а они који су постали свештеници служили су се грчким писмом. У привреди и администрацији користили су само грчки језик и грчко писмо. После мисије браће Ћирила и Методија у Моравској, словенска писменост је проширена и међу Словене у Византији. Пословни свет, администрација и свештенство били су већ прихватили грчко писмо, и, нарочито, грчке бројеве. Глагољица је требало да замени и грчко писмо и грчке бројеве, што није било могућно. Из словенске глагољичке писмености могла је бити прихваћена, и прихваћена је, само писменост на словенском језику. За све друго морало се почети испочетка. Прилагођено је грчко писмо за Словене и начињена је ћирилица, и, најважније, прихваћени су грчки бројеви у том новом писму. Код Срба се ти бројеви бележе као „бројне вредности“. Грчки бројеви имају у основи слова. Према њима су начињени и римски бројеви, али су грчки били и остали много бољи. У старој писмености, и хеленској и византијској, најтеже је било грешити грчким бројевима. (Ако се има на уму да бројеви имају имена по народу, арапски и римски, логично је и име грчки бројеви.)

Творци словенске писмености у Бугарској и Македонији нису рачунали само да су грчки бројеви бољи. Они, а не Грци, нису желели да напуштају византијски привредни, административни и религијски систем писања бројева и нису прихватили словенску глагољицу и словенске бројеве. Нису писмом и рачунањем хтели да се удаље од грчког писма. Између глагољице и словенских глагољичких бројева и грчких бројева били су упућени да створе и ћирилицу и прихвате грчке бројеве. Стварањем ћирилице, удаљили су се од глагољице и словенских бројева који су им били намењени.

Сложенији однос према глагољици и ћирилици имали су Хрвати. Они су прихватили глагољицу и дали јој особен лик, начинили су угласту глагољицу. Особито су прихватили и ћирилицу. И она је код њих постала угласта, али су у њу уградили словенске бројеве. Преузели су их из глагољице.

Српска писменост траје од 10. века. Много је млађа од Ћириловог писма, ваљда век, или нешто више од једног века. Како се и колико се српска ћирилица удаљавала од најстарије ћирилице, не зна се, као што се не зна ни за бугарску, македонску, руску и румунску, јер нису познати сви битни текстови за утврђивање тог процеса. Иако се не знају историјски корени српске писмености, извесно је да се она од 10. века до *Мирослављевог јеванђеља* и *Вукановог јеванђеља* у 12. веку сасвим формирала. Од та два јеванђеља и *Повеље Стефана Немање* манастиру Хилендару из 1199. трајаће и потрајаће до последњег Немањића, краља Уроша, српска писменост рашке епохе.

2.

Српска рашка писменост кретала се и језички и правописно према српском народном језику. Тај њен логични пут прекинут је у време деспота Стефана Лазаревића. Способан политичар, вешт војсковођа, европејац епохе ху-

манизма, деспот је био и сјајни песник. Очекивало би се по томе да се његово песничко стваралаштво још више приближило народном језику. У Италији је Данте већ поодавно испевао *Божанствену комедију* на народном, талијанском језику, на којем је потом певао и Франческо Петрарка. Био је и савременик утемељивача чешке књижевности на народном језику Јана Хуса (1370–1415). Највероватније није био на Сабору у Констанци на Баденском језеру, али је морао бити добро обавештен о њему. Сабор је започео са радом 11. октобра 1414. доласком Јана Хуса чија је „јерес” на њему осуђена, а он 6. јула 1415. спаљен. Још раније се Јану Хусу замерало на залагању за увођење народних језика у цркву. Деспот Стефан Лазаревић је морао знати и да је хуситски покрет масовно прихваћен међу Мађарима у Срему. Није, међутим, морао знати да су двојица католичких свештеника, каменички Тамаш Печи (из Печуја), и беоцински Балинт Ујлаки (из Илока), почели 1416. превођење *Библије* на мађарски језик. Превођење нису завршили у Срему, јер је 1439. инквизиција угушила у крви покрет хусита у Срему, већ у Молдавији 1441. године. Деспот Стефан је у међувремену, 19. јула 1427, умро.

Песник *Слова Љубве* из 1409. био је образована личност. Ако не раније, упознао је европски хуманистички покрет у вазалским везама са мађарским краљем Жигмондом (Сигисмундом). По угледу на мађарског краља који је градио Будим, он је градио Београд. И као што је мађарски двор био против језичких реформи Јана Хуса, ни он није био за народни језик у цркви и књижевности. Резултат таквог његовог односа, у време превођења *Библије* на мађарски језик у Срему, била је његова наредба Константину Филозофу да 1423–6. напише *Сказаније изјаснена о писменах*. Повод за ту одлуку је био несумњиво оправдан, ваљало је радити на исправљању књига.

Није за сумњу, ревизија књига била је нужна. Она се није могла избећи и морала је доћи кад-тад. То што је ревизија књига донела и ревизију правописа и чишћење нагомиланих наслага народног језика могло се и очекивати у оном времену. Колико су на ревизију утицали Григорије Цамблак и Константин Филозоф (Костенички), тек треба утврдити. Извесно је да су они ревизијом књига утицали на језик и правопис. Ресавска писменост је оставила несумњивог трага, али је процес српске писмености вратила уназад и језиком и правописом. Ваљда не случајно она се поклопила и са антихуситским покретом.

3.

Половином 17. века осетила се у Русији потреба за ревизијом литургијских књига. Та ревизија утицала је писмом и језиком на Србе. Ревизију је организовао патријарх Никон. Он је организовао Сабор, који је одлукама 1654–5. одредио употребу ревидираних књига. За Русе је Сабор био значајан и по одлукама о деформацијама у религиозном животу. (Забранио је кршћење са два прста, на пример.) За исправљање књига тражио је патријарх Никон поред руских и грчких књига и српске књиге. На Сабору је учествовао и пећки пат-

ријарх Гаврило, потоњи свети мученик. Његово учешће на Сабору и потписи на одлуке анатеме упућене онима који не прихвате одлуке Сабора, задуго су одредили судбину српске писмености. На Сабору је, наиме, одлучено да се у обредима могу користити само литургијске књиге које је одобрио Московски синод. Одлуке Сабора и потпис патријарха Гаврила обавезале су и Српску православну цркву да убудуће у литургијским обредима користи само књиге које је одобрио Московски синод. Започета је, потом, прво спорија, а од почетка 18. века и све бржа замена србуљских литургијских књига рускословенским. Српска писменост постала је тако део рускословенске. Ревидиране руске књиге су већ од краја 17. века утицале и на преписиваче српских рукописних књига.

Отпор рускословенској писмености дошао је веома брзо. Он је био двојак. Један је настао као отпор садржају руских књига, а други језику и писму. Већ 1714. у манастиру Раковцу, игуман Теофан саставио је *Србљак*, јер у руским минејима није било Срба светитеља. Убрзо, од 1732, Гаврило Стефановић Венцловић почео је у Коморану да пише на народном језику и да решава проблем српске ћирилице.

Употребљавао је знаке за *ћ*, *ђ* и *џ*, пре Вука, а често је писао и л' и н' за *љ* и *њ*.

У Вршцу је између 1761. и 1763. оновремени вршачки епископ Јован Георгијевић начинио прву реформисану српску ћирилицу. Била је то ћирилица са најмање „писмена” у српској писмености. Имала је само 25 знакова, јер реформатор није нашао решења за слова *ј*, *љ*, *њ*, *ђ* и *џ*. У његовој ћирилици нема *јусова* и *јерова*, а *јат* је замењено са *е*. Задржао је, међутим, лигатуре у вредности *ја*, *ју* и *је* (Вук је начинио лигатуре *љ* и *њ*). Јован Георгијевић није решио проблеме неких слова, па његово *ж*, *і*, *л*, *н* и *ћ* ваља читати двојачко: *ж* = *жс* и *џ*, *і* = *и* и *ј*, *л* = *л* и *љ*, *ћ* = *ћ* и *ђ*. Зашто реформатор те ћирилице није издржао на њеном увођењу још се не зна.

Вук и многи пре њега нису знали за разлоге увођења рускословенског језика код Срба и нису знали за реформу српске ћирилице вршачког епископа Јована Георгијевића. Вуку је на ту ћирилицу могао скренути пажњу Јован Стерија Поповић, а није. Стерија је несумњиво видео у капели прелепог вршачког Владичанског двора текстове исписане том ћирилицом (исписивао их је сликар Никола Нешковић, дед по мајци Стерије), али нити је то рекао Вуку, нити се икада подсетио на њу. Да је Вук знао за реформу писма епископа Јована Георгијевића, имао би у рукама оружје које би му и те како помогло у борбама за језичке и правописне реформе против архиепископа и митрополита Стефана Стратимировића.

Није знао Вук ни да је 1770. у Пешти штампана прва српска књига латиницом, *Kniga istorografija...* Ко зна зашто је латиницом штампан одломак историје о Босни Дубровчанина Мавра Орбина у преводу Саве Владисавића, и то не са руског издања из 1722, већ са неког рукописног предлошка. Био би и те

како Вук задовољан да је знао и за ту књигу, јер би и у њој нашао да је *јат* замењено са *е*, и да у њој није било *јусова* и *јерова*.

Ако Вук није знао за ћирилицу епископа Јована Георгијевића и за прву српску књигу штампану латиницом, знао је да је Захарија Орфелин 1766. почео да штампа српске књиге грађанским писмом. Знао је и да су њоме вођене матичне књиге у српским православним црквама северно од Саве и Дунава у другој половини 18. века, и знао је да је та ћирилица потисла старију црквену ћирилицу и код Руса и код Срба, али не и код Румуна и код Бугара. Знао је да су и Бугари у цркви употребљавали рускословенски и да су на њему писали у другој половини 18. века. Био је сведок да су Румуни заменили ћирилицу латиницом и у тој замени нашли решења за стара ћириличка слова.

4.

Да су рускословенски језик и рускословенска ћирилица били неодрживи и код Руса знао је Петар Велики и значајно утицао и на језичке реформе. Да су рускословенски језик и рускословенска ћирилица били неодрживи код Срба знали су већ први песници нове српске књижевности Захарија Орфелин и Јован Рајић. Обојица су познавали књижевности на немачком и руском, ваљда и на мађарском, а Орфелин нешто и на талијанском и француском. После њих Доситеј је упознао и новије књижевности Немаца, Француза, Талијана, Енглеза и Грка. Знао је и да се руска књижевност одвојила од рускословенског прихвативши народни језик и реформисану ћирилицу. Било му је јасно да је и будућност српске књижевности на народном језику. Слично су размишљали и Јован Мушкатиновић и Михајло Максимовић. Николају Лазаревићу било је јасно да и преводна књижевност мора бити на народном језику, те је 1799. на њему објавио превод Дефоовог *Робинзона*. За разлику од књижевника који су писали на народном језику, филолози, Стефен Вујановски, Аврам Мразовић, писали су само на рускословенском. На рускословенском су објављивани и сви буквари и сви други уџбеници. Дабогме да су на том језику и старом руском ћирилицом штампане и све црквене књиге.

Да су биле потребне реформе српске ћирилице указао је и Сава Текелија 1805. Обраћајући се читаоцима у тексту на почетку књиге *Римљани у Шпанији*, тобожњег Ватсона Англичанина, он је рекао и ово:

Колико је могуће било, старао сам се праве српске речи употребљавати и нове правити [...]

Мало потом је додао:

ако ти читатељу боље измислиш, а ти их забележи да би честим употребљенијем обичне биле, а с чужима [страним] речма наш језик не би наружавали ни говорили да је оскудан у речма [...]

А још мало даље написао је, негирајући оно што је рекао о српском језику:

биће време кад ће се и на чистом славенском језику моћи писати за наш народ [...]

Текелија је још рекао да је потребно изоставити оба *јера* (ѣ и њ). То што је рекао само казује да је мало шта знао о њима. Предложио је тада да се ѣ сасвим избаци у српском, а да се њ употребљава уз д, т и г да би означили *ћ* и *ђ*.

Таквим словима заменило би се *ћ* које је употребљавано и за *ћ* и за *ђ*. Текелијина размишљања нису могла бити озбиљна решења, али остају као сведочанство да су језичке и правописне реформе биле актуелне. Најављивао их је.

Последње године прве деценије 19. века започео је Сава Мркаљ расправу о писму и језику српске књижевности. Несумњиво филолошки образован, Мркаљ би јамачно остао код *Азбукопротреса* из 1810, а његова размишљања и залагања завршила би се слично онако како је прошла вршачка реформа 1761–3. године да није било Вука и његове реформе. Имао је срећу, треба рећи, да је Вук упознао његова залагања.

Више него самом Сави Мркаљу, његова размишљања о језику и правопису значила су Вуку Стефановићу Караџићу када се 1813. нашао у Бечу. Вук је више, брже и доследније но ико пре њега и у филологији прихватио народни језик, већ прихваћен у књижевности. Тај језик, Вук је то добро схватио, тражио је ћирилично писмо, прилагођено њему, баш онако како је античко грчко писмо било прилагођено грчкој античкој књижевности. За разлику од свих претходника, он се није задовољио, није могао де се задовољи, само размишљањима и покушајима. Није само изостављао, онако како је то чинио вршачки епископ Јован Георгијевић, 1761–3, него је одлучио да не остави празан простор. Својој фонетској ћирилици додао је две лигатуре (љ и њ), прихватио је слово *ђ*, из румунске ћирилице преузео је *џ*, а из латинице је узео *јоту* (*j*). Највише су му замерали на *јоти*. Могао је за њу узети из руске и рускословенске ћирилице *й*, али је, чини се, хтео да се удаљи од рускословенског писма, и ризиковао је да узме из латинице *јоту*, која код Срба и није била сасвим непозната и нова. У удаљавању од рускословенског ишао је толико далеко да није прихватио ни његове лигатуре *я*, *ю*.

Своју ћирилицу Вук је обликовао грађанским писмом. Грађанску ћирилицу увео је у Русији Петар Велики, а пренео је Србима Захарија Орфелин. Доситеј је своје књиге штампао искључиво грађанском ћирилицом. Отпора руској грађанској ћирилици код Срба није било и поред тога што су уџбеници у 18. веку и првој половини 19. века штампани црквеном ћирилицом. Том ћирилицом су, дабогме, штампане и све литургијске књиге српске православне цркве.

Вук је увео праксу да Срби старе текстове цитирају црквеном ћирилицом. Таквим односом према писму јасно је показивао да се његова ћирилица, прва српска фонетска, реализује од старије црквене и да је био за грађанско писмо.

5.

Вуковој грађанској ћирилици било је знатног отпора. Усамљених и појединачних отпора било је и тада када је било сасвим јасно да је Вукова грађанска ћирилица прихваћена. Том отпору није било оправдања. Јован Стерија Поповић је 1854, још за Вуковог живота и сасвим усамљен, објавио песничку збирку *Даворје* црквеном ћирилицом. Песме је објавио са *јатом* (Ѣ), *јеровима* (ѣ, ѣ), рускословенским и руским ѣ, рускословенским Ѧ (= ја) и лигатуром ю (= ју). Изоставио је щ, ваљда да се не би читало *шч*, изоставио је и *кси* (Ѡ) и *пси* (Ѳ), а прихватио је ђ и џ.

У *Предговору о српској азбуци, у Даворју*, написаном дабогме на добром народном језику, Стерија се определио против грађанске ћирилице. Онде је написао и ово: „не знамо бољег узрока навести него што је Петар Велики мислио поевропити азбуку и пречим путем просвету пренети у своју земљу, ако словима кирилским лепши вид придене”. Мало даље рекао је: „Азбука је одећа језика” верујући да је црквена ћирилица лепша. Онда је, нешто даље, написао: „Холандезац, шта ли је био, морао са задовољством узети пилу у руке да ово варварство (црквену ћирилицу, Л.Ч.) углади и улепша”.

Није Стерија заборавио 1854. ни *јоту*, и да у њој види утицај латинице. Њу, дабогме, никако није хтео, а да ли је наслућивао да ће почетком 21. века у Београду бити више новина латиницом него ћирилицом само се може нагађати.

Стерија није доводио у питање народни језик у књижевности и школи. Залагао се само за црквену ћирилицу. О томе је писао 1854. у Вршцу, где је 92 године раније епископ Јован Георгијевић писао реформисаном ћирилицом, што он није морао знати. Јован Георгијевић дао је и да се у капели вршачког Владичанског двора испишу натписи том истом ћирилицом, што је Стерија знао, и то прећутао, јамачно је и хтео да се то не зна.

6.

Стеријино залагање за црквену ћирилицу из 1854. није имало следбеника. Она је и у историји књижевности и у просвети већ била прошлост. Историја. Ипак, у новије време, крајем 20. века, постала је мода објављивања књига црквеном ћирилицом. Када се то чинило да се афирмише уметничка калиграфија, онда је то имало и те како оправдања. У циљу да се тако чини, за штампање *Светилника* Светлане Велмар Јанковић, Београд, 2000, исписао је Боле Милорадовић молитве калиграфски у две боје и са заставицама и припремио их тако за штампање у офсету. Учинио је тим својим поступком да 500 примерака књиге Светлане Велмар Јанковић може стојати упоредо са најлепшим књигама старих епоха. Разуме се, та књига је изузетак, ако и није, може бити, усамљена.

Много више књига штампа се црквеном ћирилицом, ружним и фалш компјутерским црквеним ћириличким словима, коју још зову и *ћирилицом Ми-*

рослављевог јеванђеља. Поред тога што је та ћирилица карикатура, она радним именом срамоти врхунско дело српске калиграфије 12. века.

Ружном компјутерском црквеном ћирилицом штампају се у новије време цитати у књигама и расправама, некада и из новијих времена. По словима рускословенске грађанске азбуке (я, на пример) лако се може утврдити да је текст записа, али и неки други који се цитира, написан руском грађанском ћирилицом, а ипак се цитира црквеном. Колико се у томе отишло далеко сведочи и изузетно значајно дело *Стари српски записи и натписи из Војводине* Петра Момировића. Сви записи у пет томова тог дела објављени су црквеном ћирилицом. Њоме су дати и сви записи 19. и 20. века у извору написани несумњиво Вуковим писмом.

Ружна компјутерска црквена ћирилица употребљава се масовно и на телевизији. Из телевизије она је пренета и у рекламне плакате и у све ређе ћириличке фирме.

7.

Сјајна Вукова ћирилица све више уступа место латиници. Чини се то и онде где јој није место и где је нико не би очекивао. На лепо уређеном и одржаваном ужичком гробљу неко је латиницом написао: „Не бацај отпатке”. Вукова фонетска ћирилица је савршенија од латинице која се код нас употребљава. Она је боља и од фонетских ћирилица Бугара, Руса, Украјинаца и Белоруса. Спречити латиницу законима и државним прописима није могућно. У Обреновићевској Србији забрањивана је Вукова ћирилица, а фаворизована довуковска. Забрањивана је остала, а фаворизована је отишла у заборав. Да ли је могућна одбрана од латинице, тешко је рећи. У сваком случају биће тужно када се Вукова ћирилица затре и када је неће бити могућно читати. У Румунији и Турској само ретки зналци знају да читају књиге предака.

ПОВЕСТ О ПОСТАНКУ МАНАСТИРА РАКОВЦА У КРАТКОМ
МАНАСТИРСКОМ ЛЕТОПИСУ ИГУМАНА ТЕОФАНА ИЗ 1704. ГОДИНЕ

1.

Павле Јосиф Шафарик увео је раковачког игумана Теофана у историју српске књижевности као приређивача *Србљака*, који је 1714. преписао јеромонах Максим.¹ Потоњи историчари српске књижевности нису, међутим, игумана Теофана прихватили ни толико.² Бележили су само да је он дао налог да се *Србљак* препише. Ако је ова дилема решена у корист Шафариковог сведочења,³ онда би морала постојати бар још која потврда да је раковачки игуман Теофан био човек од пера. Један такав доказ могао је у Раковцу наћи већ и Шафарик, али и знатно пре њега Лукијан Мушицки, као и после њега Иларион и Димитрије Руварац. Ту потврду, ипак, није нашао нико и поред тога што је постојала.

У манастирској ризници у Раковцу, у ковчегу у коме су чуване хрисовуље и повеље, чувао се дуго, ваљда до Другог светског рата, и један препис *Летописа манастира Раковца* игумана Теофана из 1704. године.⁴ Теофанов рукопис је изгубљен. Постојао је његов препис, који је начињен 18. априла 1767. по налогу архимандрита Никанора Јовановића. Начинио га је оновремени јеромонах Исаија Париводски.⁵ Један препис потоњег рукописа с краја 19. и прве половине 20. века постоји и у Рукописном одељењу Матице српске (РОМС М 4210). Препис Исаије Париводског користио је и поменуо 1876. данас непознати аутор, који се потписао иницијалима Р. С.⁶ Педесет и пет година касније, 1931, тај препис објавио је, на савременом српском језику, раковачки

¹ Лазар Чурчић, *Србљаци у 18 веку*. – У: *Српска графика XVIII века*, Београд, 1986, 55, 57–60.

² Исто, 58–63.

³ Исто, 67–69.

⁴ Мирон Ненадовић, *Прилози за повест манастира Раковца у Фрушкој гори*. – У: *Духовна стража*, год. 4, бр. 1, Ср. Карловци, 1931, 51.

⁵ Исто, 53. Овде је штампарска грешка да је Париводски *Летопис* преписао 1776.

⁶ Р. С., *Манастир Раковац* (Опис из год. 1876). – У: *Глас истине*, год. 1, бр. 6, Нови Сад, 21. 03. 1884, 42–44.

пострижник јеромонах Мирон Ненадовић.⁷ Ђорђе Сп. Радојичић је 1939. користио само текст непознатог Р. С. из *Гласа истине*.⁸

У *Летопису манастира Раковца* забележио је игуман Теофан повест о оснивању манастира 1498, историју манастира за време турске управе Сремом и историју обнове манастира последњих година 17. и првих година 18. века. Нажалост, игуман Теофан ништа није рекао о манастиру за ратних година 1683–99, а забележио је да је почео окупљати братију и обнављати манастир тек пошто су Аустрија и Турска 7207, односно 1699, склопиле мир.⁹ Тај податак, међутим, неће бити сасвим тачан. У манастирској ризници постојало је сведетелство које је раковачки игуман Теофан потписао 11. децембра 1698. у Крушедолу, а преписао га 17. новембра 1778. намесник Исаија Париводски.¹⁰ Тим сведочанством потврдио је игуман Теофан да је у манастиру Крушедолу, од „брата именем Симеона Јеромонаха” за 41 дукат купио „честицу от свјатих моштеј (...) свјатаго Прокопија”.¹¹ Како по свој прилици при себи није имао новца потписао је Симеону Крушедолцу сведетелство да му дугује за куповину дела моштију 41 дукат. Као сведоци о дуговању, сведочанство су потврдили Крушедолци: игуман, кир Исаија, проигумани, кир Пајсеј и кир Никанор, и иришки протопопи, кир Цвеја и Теодосије Поповић.¹² Пошто је исплатио дуг и пошто му је сведетелство враћено, игуман Теофан је на њему дописао да му „је Господин Наш Патријарх кир Аци-Арсеније Чарнојевић” потврдио да је део тих моштију уистину рука светога Прокопија, а владика Спиридон потврдио је да је део тих моштију некада био у Прокупљу.¹³ Следеће године, 1699, начинио је „смирени старац Макарије јеромонах” дрвени, споља орнаментисани, кивот за руку св. Прокопија. Руку св. Прокопија није видео 1931. Лаза Мирковић.¹⁴ Али и знатно раније, од 1691. потписао се „худи Теофан” на раковачким књигама.¹⁵

По једном запису из 1688. извесни „худи инок Теофил” донео је у Раковац једну штампану књигу из Чанада на Моришу, у коме је тада било једино људи „в земљи нашеј”. Био је тај Теофил добро обавештен о оновременим историјским догађајима, те је забележио да су Немци (Аустријанци) били заузели Београд и села „до Скопја и Косова”.¹⁶ Извесно је да је овај раковачки ка-

⁷ М. Ненадовић, цитирани рад, 50–52.

⁸ Ђорђе Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*. – У: *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, књ. 12/3–4, Нови Сад, 1939, 298; пре њега користили су тај текст: 1. Мато Косовац, *Српско-православна митрополија карловачка по подацима 1905. год.*, Ср. Карловци, 1910, 176–177, и 2. Рад. Грујић, *Духовни живот*. – У: *Војводина*, I, Нови Сад, 1938, 365.

⁹ М. Ненадовић, цитирани рад, 52.

¹⁰ Исто, 53–54.

¹¹ Исто, 53.

¹² Исто, 54.

¹³ Исто, 54.

¹⁴ Лазар Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд, 1931, 54–55.

¹⁵ Л. Чурчић, цитирани рад, 67.

¹⁶ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи у натписи*, књ. 1, Београд, 1902, бр. 1891–1893.

луђер избегао из Срема и доспео до Чанада на Моришу када су Турци у повлачењу, после битке код Мохача 1686, палили и сремска села и фрушкогорске манастире. Међу првима овај калуђер се вратио у Раковац, дабогме не празних руку. Донео је са собом бар једну штампану књигу.

Могућно је да је потпис „худи инок Теофил” погрешно прочитан и да је тај потпис ваљало прочитати „худи инок Теофан”. Ако је реч о погрешном читању потписа, онда би ваљало примити да се Теофан већ 1688. вратио у порушени манастир. Није, такође, искључено да је име Теофил тачно прочитано, а да је замењено између 1688. и 1691. пошто је монах у међувремену примио велику схиму.¹⁷

За схватање оних раковачких година треба имати на уму да се између 1683, када су Турци пошли на Беч, и 1688, када су изгубили Београд, у манастиру на једном *Апостолу* и једном *Панагирику* потписивао 1686. извесни Кипријан, односно Чипријан.¹⁸ Могућно је да су Теофил (Теофан) и Кипријан (Чипријан) били раковачки калуђери пре 1683. и да се 1688. у манастир вратио сам Теофил (Теофан).

У манастиру Раковцу је 1695, у време када је настојатељ био Теофан, преписан један *Минеј за јуни*.¹⁹ Ђорђе Сп. Радојичић је држао да је у Раковцу 1693, 1694, 1696. или 1697. био игуман Гаврил који је 1701. био проигуман.²⁰ Преписивач *Минеја* из 1695. и није морао бити раковачки калуђер. Могао је у метежу оних ратних година накратко, у Раковцу, преписивањем зарађивати хлеб и кров над главом. Ако је било тако, и ако се не докаже да је Гаврил био оних година у Раковцу, онда је „худи Теофан” и игуман Теофан можда од 1688, а свакако од 1691. био у манастиру у коме је, опет, 1699, прикупљао братију, покривао кров цркве и конака храстовом шиндром. Ако је, пак, сведочење Ђорђа Сп. Радојичића тачно и ако је Гаврил, већ 1693. био раковачки игуман, манастир је обновљен најкасније те године. Биће, ипак, да је Гаврил доспео у Раковац касније, где је свакако 1701. био проигуман. Али ће бити и да је у манастиру било калуђера и пре 1699. године.

У *Летопису манастира Раковца* помиње Теофан да је са духовником Михајлом Пивљанином и „прочом братијом” покривао цркву и ћелије храстовом шиндром.²¹ Већ 12. јуна 1700. потписао је Теофан писмо једном калуђеру за пут у Русију,²² а 1702, са јеромонахом Атанасијем, путовао је и он у Русију и онде начинио бакрорезном графиком богати поменик, *Синодик*.²³ Из Русије

¹⁷ На ту могућност скренуо ми је пажњу Чедомир Денић, коме и овом приликом најлепша хвала.

¹⁸ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 1867, 1868 (7127).

¹⁹ Л. Чурчић, цитирани рад, 67.

²⁰ Ђ. Сп. Радојичић, цитирани рад, 298, напомена 34.

²¹ М. Ненадовић, цитирани рад, 298, напомена 34.

²² Тихомир Остојић, *Доситеј у Хопову*, Нови Сад, 1907, 181.

²³ Мара Харисијадис, *Синодик манастира Раковца из 1702. године*. – У: *Зборник Народног музеја*, књ. 7, Београд, 1973, 53–71.

се вратио 1703.²⁴ и оданде донео 12 књига *Минеја*, *Триод*, *Пентикостар*, *Житија светих*, у три тома, *Беседе* Јована Златоустог, *Апостол* и по једно сребром оковано *Јеванђеље* од Петра Великог и од пуковника Данила Апостолова.²⁵

По повратку у манастир имао је игуман Теофан много послова. Налазио је, ипак, времена да прегледа књиге које је донео из Русије. Никада их није имао толико нових. *Јеванђеље*, *Апостол*, *Триод*, *Пентикостар* и *Беседе* Јована Златоустог морали су му чинити задовољство. *Минеји* и *Житија* су га морали збунити. У њима сем службе св. Сави у оноликим *Минејима* није могао наћи никога више од Срба. У *Прологу* (Житијима светих) нашао је од Срба тек животопис св. Саве и *Чудо Стефана Дечанског*. Морао је несумњиво бити разочаран. Ваљда су и други који су долазили из Русије бивали изненађени на исти начин. Од свих других он се разликовао тиме што се није мирио, што није могао баш у свему да се помири са таквим књигама. Знао је, ако не раније, а оно је у Русији сазнао за Никонов сабор у Москви 1655. и о ревизији књига која је следила Сабору. Ваљало му је држати се тих књига да не би на себе навукао проклетство московског Сабора које је потписао и пећки патријарх Гаврило. А било му је и јасно да ће преписивање таквих књига у Срему бити и споро и скупо, а штампање сасвим немогућно. Цркве и манастири мораће их стога набављати из Москве и Кијева. Незадовољан, међутим, руским *минејима*, *пролозима* и *месјацословима*, морао је, бар за свој манастир и себе, потражити и наћи некаква решења. Већ 1704. одлучио је да напише, и написао је, *Летопис манастира Раковца* и тако, бар за своје најближе потребе, попуни празнине из руских књига, које се нису могле смањивати. Напротив. Ваљда је већ тада, или непосредно после тога почео да сакупља и грађу за *Србљак* и тиме начини домаћу допуну руским *минејима*.

2.

Већ 1704. имао је игуман Теофан написан *Летопис манастира Раковца*. У тај *Летопис* уградио је на почетку повест о постанку манастира. Теофан ниједном речи није рекао где је и како је дошао до те повести. Мало је веровати да је она до њега доспела усменом предајом. Пре ће бити да је из неке од манастирских књига, или још пре из неке од хрисовуља или повеља, преписао онакву повест. Та повест није велика, као што оне и иначе нису велике.

По овој повести, манастир Раковац је основао „господин Рака, иначе Раја”, велики коморник деспота Јована Бранковића. По имену оснивача, Раке, манастир је, каже повест, добио име Раковац. Повод да Рака подигне манастир

²⁴ Исто, 66. Записи су из марта 1703. Ст. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*. – У: *Споменик СКА*, ЛП, Београд, 1922, 233, бележи да су игуман Теофан и поп Атанасије стигли у Русију крајем јануара 1702.

²⁵ Димитрије Руварац, *Ктитори и приложници манастира Раковца*. – У: *Српски Сион*, год. 17, бр. 29, Ср. Карловци, у четвртак 19. јулија 1907, 459.

био је овај: велики коморник са својим дворјанима и ловцима пошао је у лов и спазио крдо јелена. Међу њима је Рака приметио једног великог и дебелог јелена, потрчао је за њиме, као некада свети Јевстахије Плакида, и убио га. На месту где је убио јелена, Рака је подигао манастир 1498. и посветио га азијским светим врачевима Кузману и Дамјану.²⁶

Повест о постанку манастира Раковца, очигледно није сачувана у целини. Оно што је дошло до наших дана казује само да је Рака убио јелена и да је на том месту подигао манастир. Убијање јелена, међутим, није довољан разлог за подизање манастира, али је оно знак да је постојало казивање узрока и повода да се манастир подигне. Тог узрока и повода више нема у познатим преписима повести.

Могућно је да игуман Теофан није имао у рукама потпуни текст повести о подизању манастира Раковца, па га је преписао непотпуног. Још ће пре бити да преписивачи Теофановог рукописа нису могли да га препишу целог, јер је оригинални рукопис био већ оштећен. Учинили су тада оно што су једино и могли, преписали су га крњег. Срећом, они су преписали бар помен о светом Јевстахију Плакиди и на тај начин указали на део који је изостављен.

У пролошком житију св. великомученика Јевстахија Плакиде (20. септембра/3. октобра) речено је да је овај незнабожац, а велики римски војсковођа из времена цара Тита и Трајана, био праведан и милостив човек. Учествујући у једном лову, гонећи јелена, животињи се међу роговима јавио светао крст и дошао му глас господњи који га је упутио да се покрсти. Плакида прихвати поруку, те се са женом и двојицом синова покрсти. По крштењу, он оде на место где му се јавио крст и глас, где му се поново јавио глас господњи и прорече му страдања због покрштавања. Прошавши пут мученика, Јевстахије Плакида је са женом и децом био бачен у усијаног металног вола. Када су их трећег дана извадили, тела су им била неповређена.

У повести о постанку манастира Раковца велики коморник Рака код деспота Јована Бранковића има сличан положај као велики римски војсковођа Јевстахије Плакида, обојица су ишли у лов, и дотле се слажу њихови животни путеви. Јевстахије Плакида, међутим, није убио јелена, а Рака га је убио и на оном месту доста необјашњиво подигао манастир. У повести недостаје важан и одлучујући мотив о разлозима за подизање манастира.

За схватање празнине у повести о јелену ваља рећи да је јелен у раној хебрејској књижевности чиста животиња која се може користити за храну (5. Мојсије, 12, 15: „...чист и нечист може јести као срну и јелена”; 5. Мојсије 14, 4: „Ово су животиње које ћете јести (...). 14, 5: „Јелена, срну...” 1. Књига о царевима 4, 22: „А храна Соломонова беше... 4, 23: „...осим јелена и срне...”). Од цара Давида, јелен у хебрејској, а потом и у хришћанској митологији предста-

²⁶ М. Ненадовић, цитирани рад, 50.

вља знак чежње за Богом (*Псалм* 42, 1: „Као што кошута тражи потоке, тако душа моја тражи тебе, Боже”).²⁷

У нашу књижевност хришћански мит о јелену први је унео Теодосије у *Житије св. Саве* (одлазећи у лов, Сава казује родитељима: „Ако закаснимо, немојте се љутити, јер сам чуо да тамо има много јелена.” Потом мајка тражи да се Сава брзо врати: „Јер не знађаху да неће тражити јелене, већ извор живота, Христа, да њиме напоји ујелењену душу своју”),²⁸ у *Служби св. Сави* (Други канон I, 3:

О, премудрог ли твога богоразума
којим изворе оца својега на јелене,
Христу, оче, ујеленивши душу своју).

и у заједнички *Канон Симеону и Сави* (глас 4, песма IV, 3:

Јелен жудећи за Христом источником живота
нелажно, Саво, показао се јеси,
и као јеленолика лавина...)²⁹

Код Теодосија је помен јелена јасна тежња да се одлазак Растка Немањића у Свету гору покаже као тежња Богу. И јелен у повести о постанку манастира Раковца морао је бити израз сличне тежње привржености Богу великог коморника Раке. Разлике између јелена Јевстахија Плакиде, Растка Немањића и великог коморника Раке су, међутим, доста велике. Јевстахије Плакида је отишао у лов али није убио јелена, што би могло да значи да се несвесно приближио Богу. Растко Немањић је пошао у лов свесно, није ни имао намеру да лови јелена, али је свесно тежио Богу, што би морало да значи да је и својом вољом желео да му служи. Коначно, Рака је пошао у лов и убио јелена. Његово приближавање Богу уследило је касније. У изгубљеном делу повести испричано је како је Рака упућен да подигне манастир и тако откупи грех што је убио јелена. Могао је ту поруку добити у сну од Богородице, Христа, Јевстахија Плакиде, неког од архиђакона или код другог светитеља. Ту поруку је могао добити и неко други, неко од родитеља, супруга, деца, неко од рођака, деспот Јован или још ко, па је тај пренео Раки, који је, опет, испуњавајући захтев поруке, подигао манастир.

И у томе што је манастир посвећен азијским врачевима Кузману и Дамјану (1/13. новембра) крије се јамачно сведочанство о греху ктитора великог коморника Раке. По прошлом житију, ова два брата били су образовани лекари, који су бесплатно лечили испуњавајући Христову поруку: „...забадава сте добили, забадава и дајете” (Матеј 10, 8). У посвећењу манастира азијској браћи врачевима крије се и намера да манастир буде болница са образованим лекарима за бесплатно лечење сиромашних. Да подигне манастир-болницу

²⁷ Младомир А. Тодоровић, *Речник појмова, личности и навода из Светог писма*. – У: *О Србљаку*, Београд, 1970, 410.

²⁸ Теодосије, *Живот светог Саве*, превео Лазар Мирковић, књ. 1, Београд, 1984, 107.

²⁹ *Србљак*, књ. 1, Београд, 1970, 267, 371.

могао је бити разлог и у болести и смрти неког Ракиног рођака, родитеља, супруге, детета и сл. Та болест је могла бити протумачена и као последица убијања јелена, а болеснику је могло бити јављено, у хришћанској традицији, да ће Рака откупити грех ако подигне манастир.

Извесно је да је оваква повест настала на митолошкој грађи која је и Србима дошла са хришћанског Запада. Могућно је да је ова повест и поуздани доказ да су и манастир и повест настали у сремско деспотско време, односно да је манастир уистину саграђен 1498, односно пре 1502, када је умро деспот Јован Бранковић.

За схватање морала и понашања људи у оним временима има и један лепи податак о деспоту Јовану у гусларској поезији. О деспоту Јовану Бранковићу нема много десетерачких песама, чини се да је о њему певана само једна, и та једна о његовој смрти. Има неколико варијанти те песме. У једној од њих постоје ови стихови:

Моја љуба, ал је рода туђа,
Она ме је често опадала –
Моме брату, Максиму владици” (Вук II 90)

У другој варијанти пева се ово:

Моја љуба, ал је рода туђа,
Немојте јој жао учинити –
Подајте јој два товара блага,
Нек се рани док се срећа нађе (Вук II, р 88)

Стихови из цитиране две песме се допуњавају. Жена деспота Јована није била туђинка. Била је из домаће племићке породице Јакшића. Она прва три стиха из прве гусларске песме могла би бити неко подсећање да је било разлога да се Јованова жена жали деверу, владици Максиму, ранијем деспоту Ђорђу Бранковићу. Ако је Јован уистину живео раскалашније и ако му се жена с разлогом жалила деверу, ваља имати на уму да у онаквом животу није био сам. Велики коморник Рака могао му је у томе бити близак савременик. Нешто о том и таквом животу у деспотском Срему остало је и у повести о постанку манастира Раковца. У лову је Рака убио јелена. У лову је био у друштву великаша и дворјана. Онда се десило нешто чега нема више у преписима повести што је протумачено као узрок нечије несреће, па је Рака био позван да „окаје грехе” подизањем манастира.

Да ли о великом коморнику Раки има помена у гусларској поезији, до сада није речено ништа, а могао би војвода Рајко из песме *Маргита девојка и Рајко војвода* (Вук III 10) бити и овај Рака. Дабогме, да за овакво тврђење треба и много анализа и поузданих доказа којих сада нема.

Непотпуна повест о подизању манастира Раковца из жанровски локалног летописа игумана Теофана из Раковца није сакрила све тајне првобитног рукописа, ако је много нејасног и остало да се тек утврди, буде ли, дакако, среће да се дође до потпуног текста повести.

Но, и непотпуна повест која је стигла до наших дана обезбедила је игуману Теофану лепо место у историји наше књижевности. Васпитан на традицији српске књижевности, Теофан је у сусрету са новим књигама осетио потребу и нашао начина да сачува старо и истовремено започне ново. Летописачким записима о манастиру Раковцу наменио је да служи уским, манастирским, интересима, али је зато *Србљаку*, који је завршио десет година потом, наменио да буде битан чинилац у одбрани властите културе која је трајала већ четири века и да јој нађе места у темељима будућег духовног живота Срба, који је тек ваљало да настаје. Дуго непримећено књижевно дело раковачког игумана Теофана чини један од битних камених темељаца нове српске књижевности. О томе ће се убудуће и те како морати водити рачуна.

ЛЕТОПИС МАНАСТИРА РАКОВЦА ИГУМАНА ТЕОФАНА ИЗ 1704. ГОДИНЕ

Во славѹ с[вя]тыя живоначалныя и Нераздѣльмыя Троицы^{*}, Оца и С[ы]на и с[вя]таго Д[у]ха и в' ч[ес]ть Безсребренныковъ и чѹдотворцевъ Космы и Даміана, иже ѿ Ассіи. Во Фрѹшкой Горѣ в' Сврміи, Монастирь Раковаць, при Благовѣрномъ, Бл[а]гочестивом и Христолюбивомъ Г[оспо]дину Јоаннѹ Бранковичѹ великомъ деспотѹ Сербскомѹ и Насѣдственномѹ ѿбладателю Сремскому воздвиженъ бысть: Настояніемъ усердным же трѹдомъ и собственнымъ иждивеніемъ Хр[ис]толюбывагѡ и Бл[а]гочестивагѡ Г[оспо]дина Раке, иначе Рае, Бл[а]говѣрно поменуѹтаго Г[оспо]дина Јоанна Деспота, сѹщаго великаго коморника, вины ради сицевія:

Чѹдным, своимъ и неизреченнымъ Промисломъ Б[о]ж[ес]твеннымъ, Бл[а]гочестивій и Хр[ис]толюбивій Г[оспо]динъ Рака, иначе Рая, славнагѡ сремскагѡ двора Деспотскогѡ великій Коморникъ: Са своима дворянма и Болярма Проходяще у ловъ и смотрѣвше велико ято Еленѣ. Увидѣвши же Г[оспо]динъ Рака вящшагѡ и паче прочихъ лѹчшагѡ и дебелѣйшагѡ Елена. Устремился за нымъ, Јакоже в' древныхъ временахъ с[вя]тый Мѹченикъ Евстаѳій, иначе Плахида, Храбрій воевода Римскій. И гонящагѡ Елена Поминаемій Г[оспо]динъ Рака, убыль и на томъ мѣстѹ гдѣ Елена убыль тогда (в'дохнѹвшѹ д[у]хъ с[вя]томѹ в' срдцѣ Его) Сей М[о]н[ас]тирь Раковаць лѣта ѿ Созданія міра 7006-0. А ѿ Хр[ис]та Спаса 1498-0 во имя С[вя]тыхъ без'сребренныковъ и чѹдотворцевъ Космы и Даміана. А то Есть во внѹтренѣй пѹстинѣ, на мѣстѣ добромъ и позорищномъ, ѿ Дѹнавскія страни, недалеко ѿ Града Петро-Варадина Кр[ес]то-ѡбразно созидалъ и украсилъ.

И такѡ ѿ имене своего великагѡ Сего Ктитора Г[оспо]дина Раке произвелося М[о]н[ас]тирѹ имя Раковаць.

---

* Подвучене речи тако се јављају и у рукопису (РОМС М 4210).

Сей же Приснопоминаемый Г[оспо]динъ Рака исходайствоваль у Г[оспо]дина своего Joanna Деспота Сербскагѡ и Сремскагѡ своемѹ Новосозижденномѹ С[вя]то-врачевскомѹ м[о]н[ас]тирѹ Раковцѹ, Хрисовуль и Село Лединце На слѹжбѹ м[о]н[ас]тирскѹ. Но ѡбаче Б[о]жіймъ попущеніемъ за Грѣхи Нашя, лѣта ѿ созданія міра 7049-0 а ѿ Хр[ис]та 1541-0 Егда Солиманъ со силнымъ войствомъ при Фердинандѹ Первомѹ Цесарѹ Римскомѹ и кралю Мажарскомѹ походи под славный Градъ Мажарскій Будимъ, Тогда Турцы и Татари всю Сербскѹю и Сремскѹю Землю плѣнише и разграбише а никомѹ противляющѹсе и Конечно всю ѡпѹстошиша. Тогда Jakoже прежде Царіе, тако и пред сихъ лѣтъ Князіе и Деспоти Сербскій и Сремскій угаснѹша и погибло, без' наслѣдства. А на конецъ Народъ Сербскій в' подданство иноплеменникѡвъ подпао. Тогда Jakoже в' Сербской: тако и Сремской ѡбласти свирѣпи Тѹрцы и Татари поробише и попалише С[вя]тыя Б[о]жія Храмы и М[о]н[ас]тире, Села и вароши. И ѡвде бѹдѹћи Паша Петро-Варадинскій у М[о]н[ас]тирѹ Нашѹ Раковацѹ Часто=Кратно из' Петро-Варадина дохождаше, и Еднымъ Кратомъ своего дошествія, Тѹрци, здѣ у М[о]н[ас]тирѹ Раковцѹ тогѡ Петрова-радинскагѡ Пашѹ убьше: И за убийство Егѡ Г[оспо]да Тѹрска, великій данакъ на М[о]н[ас]тирѹ возложиша и М[о]н[ас]тирѹ морао Кормити и препитати того убиенного Паше жене и децѹ. Сего ради Иноцы С[вя]тыя ѡбители Сея вся вещи Ц[е]рковнныя и утвари ц[е]рк[в]ія драгоцѣнныя, и ѡный Хрисовуль С[вя]тагѡ Joanna Деспота дарованный семѹ М[о]н[ас]тирѹ Раковцѹ чрез' Г[оспо]дина Раке великогѡ Коморника у залогѹ, Кое гдѣ подадоше нѹжде ради, а и продадоше на воскормленіе и препитаніе Пашиница, и чадѣ ихъ Агарянскихъ. Егда же пакъ доблественный и преподобный Иноцы сій, все иждише и неимѣяхѹ ѡкѹдѣ великій ѡбременѣній данакъ давати: Тогда вси из' М[о]н[ас]тира разбѣгоше се и М[о]н[ас]тирѹ пѹсть ѡставише, по Словеси Г[оспо]дни: Егда гонять вы бѣгайте во инѣ Градѣ. И паки: Поражѹ Пастиря и разидутся ѡвцы. И тогда свирѣпи Тѹрци аки порѹгани разсердише се, и весь М[о]н[ас]тирѹ, и Ц[е]рковь запалише, и изгореш и у Ц[е]ркви свое конѣ держали. Лѣта же пакъ 7165-0, А ѿ Хр[ис]та Спаса 1657-0 во время Игѹмен Сѹмеѡна Jerомонаха, Который начатъ собирати Братію, начася ѡбновлявати: Jakoже на восточныхъ Келіяхъ на Каменѹ подписъ и днесъ зрится; Сице: Сіе ћеліе ѡбновыхъ из' темеля Сѹмеѡнѹ Jerомонахѹ, лѣта ЗРЗЕ. То Есть 7165-0 Еже Есть ѿ воплощенія Спасителя Мирѹ 1657-0 ѡбаче же древностей и своихъ драгоцѣнныхъ ц[е]рк[овн]ихъ утварей М[о]н[ас]тирѹ сей лишился и многа сла, бѣди, и напасти ѿ проклятыхъ Агарянѡвъ претерпѣ. Минѹвшимъ же потомъ малими лѣтами ѡ[т] Миробытія 7180 А ѿ Р[о]ж[де]ства Хр[ис]това 1672-0 Паки Б[о]жіймъ попущеніемъ за Грѣхи наша, веліе гоненіе бысть, на Хр[ис]тіяни ѿ Тѹрака Кои плѣнише и поробише и многе М[о]н[ас]тире попалише, и Сремъ весь ѡпѹстѣ и Народъ кое кѹда разбѣже се, и М[о]н[ас]тирѹ сей Раковацѹ, пѹсть ѡста и покровъ на Ц[е]ркви Тѹрци съпалили и ѡкривенъ запущенъ довольно лѣтъ стаяѡ. Потомъ Егда мірѹ из'междѹ Римскагѡ Цесара и Краля Мажарскагѡ Пресветлѣйшагѡ Г[оспо]дина Лѡполда и ѡтоманскагѡ

Турецкаго Султана по лѣтѣхъ Мiroбытія 7207-а а ѿ Б[о]га Слова рождшагося 1699-0 Яа грѣшній пишущъ сіе недостойный Настоятель, начахъ собирати Братію и много съ Братомъ Михаиломъ Пивляниномъ д[у]ховнымъ и Јеромонахомъ и съ прочима Братіяма потрудихомся. Ц[е]рковъ покрихомъ растовомъ шиндромъ, и Келие попалѣне, ѿновихомъ и ѿчистихомъ. Таже по Бл[а]гословенію и согласію и сегѡ во Хр[ис]тѣ Братства съ Јеромонахомъ Аѡанасіемъ идохомъ въ ц[а]рствующій Градъ Москву въ лѣто 7210-а а ѿ Хр[ис]това р[о]ж[де]ства 1702-0 и ѿ тѣдѣ, ѿ російскаго Царя Петра Перваго всепресветлаго Царскаго жалованія ц[е]рковный Книга и прочихъ утварей ц[е]рковныхъ в' даръ полѣчихомъ и донесѡхомъ у М[о]н[ас]тирь нашъ Раковачъ.

И такѡ ѡбаче Б[о]жію М[и]л[ос]тию ходатайствомъ же и моленіемъ С[вя]тыхъ без-сребренныковъ и чудотворцевъ Космы и Даміана помоществомъ Православныхъ Хр[ис]тіанъ, день ѿ дне, успѣваетъ и ѡбновляет се лѣчше. Сія же начертахъ Собственною рѣкою Азъ многогрѣшный и Хѣди во иноцѣхъ Игѣменъ Ѳеофанъ Јеромонахъ. Предидущимъ Јнокомъ в знакъ во воспоминаніе. У М[о]н[ас]тирь Раковачъ 30-0 Неом[врия] Лѣта ѿ Созданія Мира 7212-0 А ѿ Р[о]ж[де]ства Хр[и]стова 1704.

Напомена уз овај Матичин препис:

Ово је дао преписати Архим. Раковачки Никанор Јоаннович у Ракозцу 18. Апр. 1767, што је стари папир почео да се дере. Преписао је Исаије Париводски Јеромонах Раковачки.

ТРАГОВИ МАЛО ПОЗНАТОГ ПРОФЕСОРА НОВОСАДСКЕ СЛОВЕНСКО-ЛАТИНСКЕ ШКОЛЕ ВАСИЛИЈА КРИЖАНОВСКОГ

Када је 12. јуна 1849. бомбардован Нови Сад, спаљени су Владичански двор и Српска гимназија и у њима архиве и библиотеке. Обе су биле вредне бар онолико колико патријаршијска и гимназијска у Сремским Карловцима, а у понечему и вредније. До бомбардовања су их користили тек Павле Јосиф Шафарик и Јован Хаџић. Хаџићева библиотека и његови исписи из новосадских српских архива и библиотека изгорели су, такође, у овом бомбардовању.¹ Без новосадских архива и библиотека остало је много празнина не само у историји Новог Сада него и у укупној српској историји, њеној култури и њеном духовном животу уопште. Нарочито велика празнина настала је у историји школства, а тиме и у историји најстарије српске средње школе новосадске, латинско-словенске или, како је још бележе, Рождествено-богородичне, основане, ваљда, 1731, а никако после 1732. године.² Та школа трајала је дуго и оставила је дубљи траг у образовању оновремених Срба, него што је то учинила краткотрајна карловачка школа коју је основао Емануил Козачински. Трагови новосадске школе познати су не по основној архивској грађи, него по активностима њених наставника и по уџбеницима који су диктирани у њој. Њен први ректор, Матеј Јелинек, за бачког епископа Висариона Павловића превео је са новосадским протопрезвитером Аврамом Јовановићем 1732. *Привилегије* Србима објављене на немачком.³ Сем ректора Матеја Јелинека, нису познати други наставници новосадске школе у њеним најранијим годинама. Више се о школи зна од доласка Дионисија Новаковића на њено чело, потоњег епископа у Будиму. Он је дошао у Нови Сад 1738, пошто су после Друге велике сеобе напустили Карловце отпуштени наставници Руси и ректор Емануил

¹ Српски део Новог Сада бомбардован је као одговор на покушај Јосифа Јелачића да заузме Петроварадин. Године 2001. обележена је у Петроварадину 200-годишњица рођења бана Јелачића и постављена је спомен-плоча на његовој родној кући. На свечаности је било званичника града и Војводине. Нико се, међутим, није сетио да поводом тог јубилеја помене његове „заслуге“ за бомбардовање и уништење историјске баштине не само Новог Сада него и много шире.

² Рад. М. Грујић, *Прва српска гимназија у Новом Саду (1731–1775)*. – У: *Летопис Матице српске*, год. 101, књ. 313, св. 1–3, Нови Сад, јул – септембар 1927, 364–375.

³ Исто, 365. Пише да је Матеј Јелинек био Словак, „по свој прилици Лутеран“. Да је Јелинек био Словак прихватили су и многи други. У новије време бележи се да је био Рус. Последњи га као таквог бележи Динко Давидов у: *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад–Београд, 1994, 77: „Матеј Јелинек из Кијева, ректор Рождествено-богородичне школе у Петроварадинском шанцу“.

Козачински. Све говори да су у Русији очекивали да ће Козачински бити враћен из Карловаца и да су имали резерву када буде враћен. Резерва је био Дионисије Новаковић, Србин који је у Кијеву учио десетак година и коме није могао бити ускраћен рад у Јужној Угарској. О Дионисију Новаковићу у новосадској школи зна се по уџбеницима које је диктирао. Његов *Епитом*, диктиран 1741, био је највише преписивана српска књига у 18. веку.⁴ Као професор и ректор новосадске школе, Дионисије Новаковић је 17/28. јуна 1742. преводио са латинског молитве Августина Аурелија.⁵

По познатим рукописним уџбеницима негдањег новосадског ученика, калуђера манастира Грабовца и потоњег епископа у Костајници, Арсенија Теофановића, у новосадској словенско-латинској школи учила се философија,⁶ логика,⁷ алгебра и тригонометрија.⁸ По завршеној новосадској школи, Арсеније Теофановић је отишао у Хале и наставио студије, као први студент Србин онде. О завршеном новосадском школовању и почетку студија остао је његов запис на рукописном *Кратком курсу из логике и опште дијалектике 1742:*

...в Петроварадинском шанце лета спаситељева 1745-го соврших курс философије маја 8 [19. по новом] у ... Дионисија Новаковића. Појдох же отуду јулија 17 [28. по новом]. Придох в манастир [Грабовца] јулија 24 [5. августа по новом]. Из манастира појдох августа 7 [18. по новом]. Из Будима августа 20 [1. септембра по новом]. Из Беча, септемврија 4 [5. по новом]. В Праге бих на Воздвиженије частнаго крста [14/25. септембра]. В. Лајпциг приход септемврија 23 [3. октобра по новом], а в Халу октомврија 11 [22. по новом]. Начах колегија тогожде 20. дне [31. по новом], с. р. јеромонах Арсениј Теофановић.⁹

Мало ученика и професора новосадске словенско-латинске школе оставило је нешто сведочанстава да потврди да је ово била најзначајнија српска школа прве половине 18. века. Њен професор и префект, Дионисије Новаковић, чинио је највише што је могао за њу и, јамачно он, донео је у Нови Сад за професора Василија Крижановског. Да ли су се ови знали још у Кијеву, или је неко препоручио и послао Крижановског у Нови Сад, чини се, никада се неће сазнати. Извесно је да је Василије Крижановски био и педагог и стваралац сличан Дионисију Новаковићу.

О новосадском наставнику словенско-латинске школе Василију Крижановском зна се, бар овде, веома мало. Њега је први поменуо 1768. Захарија Орфелин у првој и јединој свесци *Славено-српског магазина*, и то у напомени

⁴ Лазар Чурчић, *Популарност и неки проблеми „Епитома” Дионисија Новаковића*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 76–92.

⁵ Надежда Синдик, *Рукописне и старе штампане књиге XV–XIX века*. – У: Надежда Р. Синдик, Мирослава Гроздановић-Пајић, Катарина Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*, Београд–Нови Сад, 1991, бр. 24, 50. и бр. 59, 81–82.

⁶ Исто, бр. 47, 81 и бр. 48, 81–82.

⁷ Исто, бр. 49, 82–83.

⁸ Исто, бр. 50, 83.

⁹ Исто, бр. 49, 83.

белешке о књизи *Краткаја сказанија* Феофана Прокоповича. Овде је набројао 24 књиге Теофана Прокоповича на руском језику¹⁰ и додао да је у Бреслави (Вроцлаву) 1743. и 1744. на латинском објавио две књиге *Miscellanea Sacra*. У напомени о томе делу написао је:

Књигу *Miscellanea Sacra* бивши, при свјатопочившем, епископе бачком, господине Висарионе [Павловић] учитељ и проповедник, Василиј Крижановски, превел на славенски језик, котораја и по ниње в манускриптах находитеја. Дело состојит против Лутеранов.¹¹

Том приликом је Орфелин посведочио да је Василије Крижановски био учитељ и проповедник у Новом Саду у време када је епископ био Висарион Павловић (између 1731. и 1756) и да је епископу преводио са латинског, као некада и Матеј Јелинек. Лепо је и његово сведочанство да је рукопис превода још увек био нештампан.

После Захарије Орфелина поменуо је Василија Крижановског тек 1890. Димитрије Руварац у београдском *Хришћанском веснику*.¹² Онде је Димитрије Руварац рекао да је:

1747. написао учитељ новосадске богословске школе Василије Крижановски (Рус) [...] катихизис с насловом: *Краткоје вери православнија исповеданија на довољних свјаштенаго, писанија указанијах.*

Утврђеноје на три части, сиреч веру, надежду и љубов, вопросам и ответами разделеноје и хотјашчими вечнаго блаженства участниками бити, најпаче же тем им же других спасеније вручено и о њих же погилб вручених им истјазанији бити имат. Повеленијем православнаго архијереја бачкаго господина Висариона Павловича. Тшчанијем же того бившаго господина учитеља Василија Крижановскаго изданоје и изјасненоје лета 1747, месјаца ноемврија зачатоје.¹³

Књижницу је описао овако: „Рукопис Крижановског катихизиса писан је на 16^о обичним брзописним словима и има свега 83 листа осим 4 листа *Предсловија*.“¹⁴ Из *Предсловија* је цитирао:

Сије бедствије от неразуменија правил церковних происходјашчеје совершенно познавши Богом движими и духом јего настављајем богољубиви епископ господин Висарион Павлович, да и кожда настава јего неискусними пастирми пасома от волков адских распужена и расхишчена будет от изјасненији књиги в њеј же вси православнаго исповеданија догмати содержатсја, неусипно тшчитатсја и предуповају тшчататисја настанет.

Којему изјасненију ашче кто со всјаким неленостним и усредњејшим приљежанијем внимати и во оном јако на законе Божијем утврђено ден и ношч поучатсја

¹⁰ [Захарија Орфелин], *Известия о ученых делах*. – У: *Славено-сербски магазин*, том 1, част 1, Венеција, 1768, 94.

¹¹ Исто, 95.

¹² Димитрије Руварац, *Катихизис за православне Србе у 18. веку*. – У: *Хришћански весник*, год. 12, бр. 4, [Београд], април 1890, 238–240.

¹³ Исто, 238.

¹⁴ Исто, 238.

будет, несумњено уповају јако неточију сам совершенно церковнаја правила уразу-
мејет, но и других себе вручених, тим же правилом и законом обучити возможет.¹⁵

О садржају књиге Руварац је рекао:

И у катихизису Крижановског говори се у питањима и одговорима о вери, на-
дежди и љубави, и то, на листу 1–4, *Краткоје изјасненије вопросы и ответи человеку*
Христијанину православному у 10 питања и одговора; на 4–42, част прва *О вери* у 85
питања и одговора; 42–61, част втора *О надежди* у 43 питања и одговора; на 61–73,
част трећа *О љубви* у 30 питања и одговора. На 73. до краја, тј. 84. листа *Приполњеније*
первоје о неких к Закону Божију надлежашчих и Приполњеније второје о грехах и до-
*бродетељах.*¹⁶

О примерку књижице коју је описао рекао је:

Описан овде катихизис Крижановског мој је, а својина био је 1749. јерођакона
Нестора из Бегеча, а један примерак од истог катихизиса послао ми је на употребу,
услед мог јавног позива у *Јавору* да ми се пошљу стари рукописни катихизиси из 18.
века, 23. фебруара 1888, уважени туријски [! турински] парох, г. Петар Чолић, и нека
овом приликом прими моју благодарност на одзиву.¹⁶

На крају је Димитрије Руварац додао примере из рукописа оном својом једва
схватљивом транскрипцијом.¹⁷ Није јасно да ли је имао и намеру да каже још по-
нешто о књижици Василија Крижановског. Могао је, на пример, рећи да је приме-
рак јерођакона Нестора из Бегеча преписан у време када је Василије Крижановски
био у Новом Саду. По томе што је Нестор из Бегеча био тада јерођакон, сасвим је
могућно да је био оновремени новосадски ђак. Он је 1749. преписао катихизис
који је Василије Крижановски започео новембра 1747. године.¹⁸ У расправи *Архи-*
мандрита Јована Рајића Историја катихизма, 1912, наслов је дао рускословен-
ском грађанском ћирилицом не поменувши јерођакона Нестора из Бегеча, али је
додао да је катихизис Василије Крижановски "лета 1747. мца Ноемвр. 6 дна
зачато".¹⁹ Ако га је започео 6/17. новембра 1747, онда би то могао бити податак о
почетку предавања катихизиса у новосадској школи. Руварац 1912. није више по-
мињао примерак преписа тога катихизиса Петра Чолића из Турије. Вратио га је, а
није имао белешке о времену када је преписан и кога је преписао. У монографији
Архимандрит Јован Рајић, 1901, Димитрије Руварац је, набрајајући катихизисе
које Јован Рајић није знао, поменуо и *Краткоје вери православнија исповеданија*
Василија Крижановског не поменувши преписе.²⁰

¹⁵ Исто, 238–239.

¹⁶ Исто, 239.

¹⁷ Исто, 239–240.

¹⁸ Исто, 238.

¹⁹ Димитрије Руварац, *Архимандрита Јована Рајића „Историја катихизма“*. – У: *Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије*, год. 2, бр. 19. и 20, Сремски Карловци, 25. октобра (7. новембра) 1912, 304.

²⁰ Димитрије Руварац, *Архимандрит Јован Рајић*, Сремски Карловци, 1901, 97.

Вељко Миросављевић је 1903. у своме раду *Српске вероучевне књиге у Аустроугарској 1690–1902.*²¹ убројао катихизис Василија Крижановског међу уџбенике.

Тихомир Остојић је нашао и 1907. објавио да је Доситеј Обрадовић читао у Хопову рукописни *Спиридонов зборник* и томе оставио запис: „Чита ову књигу аз грешни Доситеј, ђакон, ва месецу н[о]јембру 1759. лета Б[о]г да помилује писавшаго ју и мене недостојнаго”.²² Спиридон Јовановић, писац зборника, био је Доситејев старији савременик у Хопову. Био је један од калуђера луталица, а судећи по *Зборнику* био је образованији калуђер. *Зборник* је повелика књига, чак на 548 листова, односно на 1.096 страница. Онда су се између осталог нашли и препис *Душановог законика*, *Епитом* и *Пропедија* Дионисија Новаковића, катихизис Василија Крижановског, учитеља, стихови и изреке Григорија Низијанза, Василија Великог и Јована Златоустог, једна повест Јерусалима, текст о паду Цариграда, повелик извод из *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића, одломак из *Трагедокомедије* Мануила Козачинског, 36 Езопових басни и много друго.²³ У *Спиридоновом зборнику* могао је Доситеј прочитати катихизис Василија Крижановског,²⁴ а да ли га је прочитао и да ли му је нешто значило, није рекао ништа. У сваком случају овде је прочитао име Василија Крижановског о коме је могао понешто сазнати из Орфелиновог *Славено-српског магазина*.

Тихомир Остојић је поводом *Спиридоновог зборника* и његовог састављача и преписивача написао да

морамо жалити што биографију Спиридонову, особито његово школовање, не познајемо боље. Не знамо да је био у Русији, а не спомиње се да је био ђак Козачинскога. Али је он морао на неки начин доћи у ближи додир са схоластичком руском књижевношћу, може бити преко којег Руса (у Осеку или Пакрацу) који се међу нама бавио.²⁵

Зачудо, професор новосадске гимназије Тихомир Остојић није поставио питање није ли Спиридон Јовановић – рођењем Београђанин, прво је образовање стекао у родном граду код магистра Стефана, а у Хопово дошао 1738, у Другој сеоби, и те године се, у 19. години закалуђерио²⁶ – био и новосадски ђак, и није ли у Новом Саду упознао оновремену руску схоластичку књижевност. То што је у *Зборнику* преписао *Епитом* и *Пропедију* Дионисија Новаковића и катихизис Василија Крижановског, двојице новосадских професора, могло би бити, пре свега, сведочанство да је учио у Новом Саду, да је на извору преписивао текстове Дионисија Новаковића и Василија Крижановског и да је, највероватније, новосадска словенско-латинска школа била центар ширења руске схоластичке књижевности међу Србима у првој половини 18. века. Са-

²¹ Вељко Миросављевић, *Српске вероучевне књиге у Аустроугарској 1690–1902. године.* – У: *Богословски гласник*, год. 1, књ. 4, Сремски Карловци, 1903, 179–182.

²² Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад, 1907, 377.

²³ Исто, 359–366.

²⁴ Исто, 360.

²⁵ Исто, 360.

²⁶ Исто, 264–265.

свим је вероватно да Тихомир Остојић није случајно превидео могућно школовање Спиридона Јовановића у Новом Саду, али је ипак превидео да је новосадска словенско-латинска школа била центар ширења руске схоластичке књижевности међу Србима.

Васа Стајић је у монографији *Српска велика гимназија у Новом Саду*, 1949, поменуо, свакако према Димитрију Руварцу и Вељку Миросављевићу, да је „године 1747. овде [у Новом Саду] настао рукопис катихизиса по предавањима Василија Крижановског, који је, судећи по презимену, могао бити Рус”.²⁷

Петар Момировић је објавио, 1993, запис из књиге *Розиск* Димитрија Ростовског (Москва, 1745).

Сиј јест *Розиск* мне јерођакона Тимотеја Радивојевића, купих ју от гсдина учителя Василија Крижановског в Новом Саде за 6 дуката, аште кто изволи купити нека изволи мене положити 6-т дуката. В Карловце, мсца августа 25-го 1749 (?) лета.²⁸

Књигу Димитрија Ростовског имао је Момировић у рукама у епископској библиотеци у Вршцу. Читање године задавало му је тешкоће, па је иза свога читања ставио између заграда упитник. Књига је по његовом сведочењу објављена 1745. у Москви, што је и њено прво издање, па би проблем била само последња година у запису. Она није исписана грчким ћириличким бројевима него арапским, па је последња година у којој је начињен запис могла бити 1749. Нејасније и битније питање у запису је зашто је Тимотеј Радивојевић рекао да је књига за продају. Ако је запис начињен одмах по куповини, онда је за куповину платио Василију Крижановском 6 дуката из неких других разлога, никако да би је задржао за себе. У том случају је платио 6 дуката када се новосадски "учитељ" спремао да оде из Новог Сада. Новац му је био потребан за пут, а могло му је бити и мучно носити повелику књигу у Русију, где она није била реткост. Тимотеј Радивојевић је, по свему судећи, исплатио за књигу 6 дуката и понео је из Новог Сада у Сремске Карловце. Оставио је тако могућно сведочанство о припремама да Василије Крижановски напусти Нови Сад и о томе како му је у томе помогао.

Коначно, ја сам бележећи продаје и куповине књига у Новом Саду у првој половини 18. века, имајући само на уму запис на *Розиску* св. Димитрија Ростовског, који је објавио Петар Момировић, и по кратком помену Василија Крижановског у монографији Васа Стајића *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, погрешно држећи да је то све што се зна о боравку руског професора у Новом Саду.²⁹ Написао сам тада: „О Василију Крижановском у Новом Саду има само један помен код Васа Стајића”.³⁰ На другом месту додао сам, држећи се Васа Стајића, да је *Катихизис* Василија Крижановског „настао

²⁷ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад, 1949, 55.

²⁸ Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, Нови Сад, 1993, бр. 769, 155–156.

²⁹ Лаза Чурчић, *Књиге, читаоци, књижари и библиотеке старог Новог Сада*. – У овој књизи, 111.

³⁰ Исто.

на исти онакав начин како су настали уџбеници Дионисија Новаковића”, односно „по предавањима у новосадској Духовној колегији”.³¹ Чудио сам се Васи Стајићу што „није навео извор откуда му тај податак”.³² Није, међутим, било оправдања што нисам потражио откуда је то сазнао. У сваком случају, када сам писао оно о Крижановском, нисам био довољно упоран, па сам превидео да су га поменули Захарија Орфелин (1768), Димитрије Руварац (1901, 1912), Вељко Миросављевић (1903), Тихомир Остојић (1907) и Властимир Ерчић (1980), а све ми је то било на домак руку.

О Василију Крижановском извесно се сада може рећи да је 1745. био ученик Мануила Козачинског у Кијеву. Јануара следеће године био је наставник у кијевској Духовној академији.³³ Када је напустио Кијев и када је стигао у Нови Сад, не зна се. Извесно је да је 6/17. новембра 1747. започео предавања катихизиса у словенско-латинској школи, што ће рећи да је дошао нешто раније, ваљда те, 1747, године. У Новом Саду је преводио с латинског дело *Miscellanea Sacra* Феофана Прокоповича за бачког епископа Висариона Павловића. Када је започео превођење и колико дуго је преводио, вероватно се више никада неће сазнати. Почетком септембра, по новом календару, платио је Тимотеј Радивојевић 6 дуката Василију Крижановском за *Розиск* св. Димитрија Ростовског, по свој прилици, пред одлазак Крижановског из Новог Сада. То време се поклапа са одласком Дионисија Новаковића из овог града. Он је, наиме, 24. јула/4. августа 1749. године изабран за епископа будимског, а 14/25. октобра 1750. у Бечу је тај избор и потврђен.³⁴ Истовремено, или убрзо, један за другим, напустили су Нови Сад Дионисије Новаковић и Василије Крижановски. Где је Крижановски отишао из Новог Сада, из наше литературе се не зна. Ако се и не зна време његовог доласка и одласка из Новог Сада, неспорно је да је око две године био новосадски професор и да је ту начинио један уџбеник, катихизис, и да је превео с латинског једно дело Феофана Прокоповича.

Захарија Орфелин био је учитељ новосадске словенске школе између 1747. и 1758. и, несумњиво, знао је Крижановског. Двојица преписивача његовог катихизиса, јерођакон Нестор из Бегеча и Спиридон Јовановић, калуђер, луталица из Хопова, можда су били слушаоци Крижановског. Остали, који су га знали, Дионисије Новаковић, на пример, нису оставили сведочанство о њему. Све друго, и много важније, нестало је 1849. приликом бомбардовања Новог Сада. Нестала су тада и најважнија сведочанства о томе да је Нови Сад више од Сремских Карловаца био центар српског просветног и културног стваралаштва прве половине 18. века. Судаћи бар по двојници професора, Дионисију Новаковићу и Василију Крижановском, био је центар и ширења руске схоластичке књижевности међу Србима. Већ тада је Нови Сад био Српска

³¹ Л. Чурчић, *Књиге, читаоци, књижари и библиотеке старог Новог Сада*, 131.

³² Исто.

³³ Властимир Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова „Траедомедија”*, Нови Сад—Београд, 1980, 165.

³⁴ Лаза Чурчић, *Књиге, читаоци, књижари и библиотеке старог Новог Сада*, 131.

Атина. Тај његов значај ваљаће, међутим, склапати од разасутих каменчића да би се реконструисали бар детаљи негдањег значајног мозаика у духовном животу и Новог Сада и Срба уопште.

ЦЕФАРОВИЋЕВА 1741. ГОДИНА

1.

Нема поузданих докумената о томе када је Христофор Цефаровић доспео у Беч, нити се зна прави разлог који га је навео да напусти једне и започне друге послове и да усамљенички живот по манастирима и малим местима замени великоварошким. Сви они који су писали о његовом одласку у царствујући град бележе да је онамо отишао 1740. године. Касније није могао. У сваком случају 1741. више није био зограф, ако се тако и потписивао. Започео је оне године сасвим нове послове графичара, бакроресца, приређивача књига и издавача.

Цефаровићеви биографи најчешће бележе да се окретни и вешт пословима јужњак нашао у царском Бечу по наговору архиепископа и патријарха, као и људи из администрације у Сремским Карловцима. То је, може бити, и тачно, али и не мора да је било тако. Без икаквих поузданих доказа, могућно је рећи да је можда он лично пожелео да у једном од европских духовних центара нађе посао који би му омогућио вредније послове од сликања по црквама и за цркве, да при том стекне више средстава за живот, да живи боље, а још и међу људима чије је стваралаштво досезало више дomete у оном времену. Разлога за његов одлазак у Беч могло је, дабогме, бити још, а да ли ће се и када ће се наћи прави одговор о разлозима који су га одвели у главни град Аустрије да прихвати нове послове мора се, још увек, препустити срећи и случају. А то питање је и крупно и важно, јер за позив зографа он се спремао. Да постане зограф учио је и добро научио много тога, а уза све био је даровит, талентован зограф. Ако је судити по бођанском зидном сликарству, завршеном јамачно 1737, могао је остварити још сличних послова, и другде, као што је остварио 1739–40. у Шиклушу.

Цефаровић је дошао у Бачку, у Бођане, из Београда пре Друге сеобе 1738–9. године. У време када је био у Београду могао је непосредно сазнати за треће српско издање буквара *Первоје ученије* Феофана Прокоповича, које је 1734. штампано у Римнику (Мала Влашка) по налогу београдско-карловачког митрополита Викентија Јовановића. Онде, или у Сремским Карловцима, Новом Саду или Бођанима могао је упознати и бакрорезни *Месецослов* на 12 листова у фолију који је 1719. издао карловачки митрополит Викентије Поповић.¹ Ко-

¹ Живко Марковић, *Бакрорезни српски илустровани календар из 1719. године*. – У: *Сусрети библиографа '83*, Инђија, 1984, 66–67; Миодраг Матишки, *Библиографија српских алманаха и календара*, I, Београд, 1986, 1–2, није сасвим поуздан. О још два другачија издања *Месецослова* из 1719. држао је предавање Стојан Вујичић 25. октобра 1988. у Војвођанској академији наука и уметности.

начно, у Сремским Карловцима упознао је латинску школу Мануила Козачинског, другу српску средњу школу, основану 1733. године. Могао је онде сазнати да су ученици те школе 1734. играли прву српску школску драму, *Траедокомедију*, ректора Мануила Козачинског.² Све то што је било могућно да сазна и упозна могло га је, и морало га је, упућивати да долази ново време српске књиге. Био је сведок времена у коме се српској рукописној књизи ближио крај. Он је знао многе оновремене преписиваче књига. Знао је сасвим извесно Константина Студеничанина, једног од најбољих српских калиграфа, који се после сеобе 1738–9. нашао чак у Пешти. Могао је упознати и неке Рачане и њихове ученике. Знао је и неке оновремене писце. Добро је знао Дечанца, архиђакона патријарха Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте, песника и потоњег епископа и архиепископа Јована Георгијевића, који се, такође, после 1738–9. нашао северно од Саве и Дунава да онде постане један од најзначајнијих људи у преоријентацији српског духовног живота према западноевропском моделу. Могао је и пре одласка у Београд, а нарочито када је стигао онде, и после одласка у српска насеља Јужне Угарске упознати и исправљене руске књиге, московске и кијевске пре свих, на којима је обавезно и истакнуто стајало да их је одобрио Московски синод. Те, али и друге, књиге које су долазиле из Русије упознале су га са бакрорезним фронтисписима и другим бакрорезним илустрацијама у књигама. Знао је, без сумње, и за антиминсе умножаване за српске цркве са бакрорезних плоча од 1692, као што је знао и за јерусалимске бакрорезне индулгенције (опроснице грехова). Свакако је знао и за бакрорезну графику *Студеница* из 1733. непознатог аутора, издату благословом патријарха Арсенија Четвртог, а могао је знати и за бакрорезну *Студеницу* из 1740, као што је могао знати и за друге могућне, а данас још увек непознате, примерке српске бакрорезне графике.

Христофор Џефаровић није био калиграф, није био ни песник нити писац уопште, а књига му је, ко зна зашто и како, нешто значила, нешто га је неодољиво привлачило к њој. Онакав какав је био, књиге је видео ликовно и као ликовно дело. С почетка је о њима морао мислити као производу са илустрацијама. Видео их је понајпре онакве какве су биле оновремене руске и грчке књиге, са бакрорезним илустрацијама. Бакрорезне илустрације у књигама изједначио је у послу са бакрорезним графичким листовима и покушао је да од њих живи. Негде је потом видео и упознао бакрорезне књиге. Било их је у Енглеској, Француској, Немачкој и Русији.³ Биле су то скупе класицистичке књиге. Оне су на најбољи могући начин пружале илузију о античкој рукописној књизи. Такве књиге није производио нико у Аустрији сем Срба. Нису их има-

² Властимир Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија*, Нови Сад–Београд, 1980.

³ За такве књиге знао је Сава Текелија. Образовани велики мецена јамачно је приметио да су српским бакрорезним књигама морали бити узор, такође умножени са бакрорезних књига. Када их је упознао, куповао их је. Није их купио много. Биће да их није могао купити много стога што их није било на тржишту. У његовој знаменитој библиотеци нашле су се такве књиге објављене у Енглеској, Немачкој, Француској и Русији.

ли ни аустријски Немци, ни Мађари, Чеси, Словаци, Хрвати, Словенци, Румуни, нити било који други народ ћесаровине. Џефаровић је, рекох, морао знати за један бакрорезни *Месеџослов* из 1719. године. Тај *Месеџослов* био је доста упрошћена књига. Бакрорезни листови са ликовима светитеља и приказима празника по данима, отискивани су на једној страници, па је онда дванаест листова за дванаест месеци увезано као дванаест карата, на пример, у географским атласима и тако од њих начињена књига. Слични бакрорезни листови били су резани у бакру да буду фронтисписи у руским месечним минејима. И у Русији је било месеџослова начињених од бакрорезних листова какав је био српски *Месеџослов* из 1719. године. Мени се чини да српски *Месеџослов* из 1719. и слични руски месеџослови нису били довољни да Џефаровић пожели да умножава књиге са бакрорезних плоча. Он је негде видео и упознао европску класицистичку бакрорезну књигу. Где ју је упознао, за сада не може рећи нико. Свеједно, само му је таква књига била путоказ. Њему, зографу, такве књиге морале су бити блиске, не због моде класицизма, о коме ваљда и није знао, него због тога што му је таква књига била ликовно блиска. Била му је блиска и стога што је била ближа рукописној књизи од штампане и илустроване књиге. Морао је стога, то није могао избећи, да живи од бакрорезне графике и од бакрорезних књига.

2.

За одлазак у Беч имао је Џефаровић нешто уштеђевине из Бођана и Шиклуша. Да ли је имао и много новца, не зна се, а можда се никад неће ни сазнати. Извесно је да није имао новаца да купи пресу за отискивање са бакрорезних плоча. Ако је, пак, био штедљив колико је био послован, за све бакрорезе и књиге налазио је мецене, могао је са стеченим новцем доћи у Беч и научити нешто од послова до којих је држао и за које се надао да му могу донети успеха, а и средстава за богатији живот. Чини се да се у том рачуну није преварио, живео је од бакрореза до краја живота.

У Бечу је Христофор Џефаровић 1741. остварио најмање три бакрорезна дела, две бакрорезне графике, а можда и три, и једну бакрорезну књигу. Једну бакрорезну графику, *Св. Теодор Стратилат и св. Теодор Тирон*, Џефаровић је датирао, завршена је у мају 1741. у Бечу. На њој су имена светитеља и ктиторски запис дати грчки. Графика је посвећена манастиру Сервији у грчкој Македонији, а „брижљиво је резана у бакру и отиснута о трошку хаџи Данила Ћурчије”.⁴ Иако непотписана, ова графика се приписује искључиво Џефаровићу.

⁴ Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад, 1978, 109, држи да је наручилац бакрореза, хаџи Данило Ћурчија, сведочанство о томе „да Жефаровић није изгубио везу са завичајем”; Лепосава Шелмић, *Прилог проучавању зографског сликарства у Барањи*. – *Сентандрејски зборник*, 1, Београд, 1987, 275–276, указује на једно писмо хаџи Данила Ћурчије и хаџи Ћурче епископу Василију Димитријевићу упућено 13. јула 1740, по коме је

Другу бакрорезну графику *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* потписао је у левом доњем углу овако: *Настојатељ Христофор Цефаровић*, а у десном уписао је: *Тома Месмер сечец*. Бакрорез има убележену 1741. годину. Петар Колендић је држао да је то други по реду бакрорез Христофора Цефаровића, а да је бакрорез са два св. Теодора, Стратилата и Тирона, други његов такав рад. Рачунао је тако што је веровао да је први бакрорез издао несигниран и што је веровао да је други настао у лето за крунисање Марије Терезије за угарску краљицу.⁵ Динко Давидов држи пак да је бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* настао у пролеће 1741. и да је први Цефаровићев рад.⁶

Цео проблем о редоследу отискивања двају Цефаровићевих бакрореза чини сложенијим то што је Тома Месмер потписао 1741. као сечец бакрорез *Христос Еухаристија* (Захвалник). Ту графику „за спомен и сећање” дало је да се начини братство манастира Раковца. Нажалост, ни на томе бакрорезу није забележен месец када је начињен. Тај занимљив бакрорез, један од бољих и оригиналнијих, има изведене ликове и декор најчешће без ивичних линија, а има и много текстова. Не зна се ко је нацртао предложак за тај бакрорез, који је Тома Месмер изрезао на бакарној плочи и отиснуо на хартију. Текстове на предлошку за овај бакрорез није писала иста рука која је извела текст на бакрорезу *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима*. Када се томе дода да је текст на бакрорезу двојице светих Теодора радила трећа рука, добиће се резултат који никако не помаже решењу проблема.

Бакрорез *Христос Захвалник* нико сем Петра Колендића није приписао Христофору Цефаровићу, а он иде, рекох, у вреднија остварења бакрорезне графике 18. века. Резао га је Тома Месмер, а ко је цртао предложак, и то рекох, не зна се. Ако га Месмеру није донео Цефаровић, онда је још неко 1740–1. започињао да ради на српској бакрорезној графици. И тај је стигао до Томе Месмера у Беч. Да ли је било баш тако, тешко је одговорити потврдно. Анализа бакрорезних производа Христофора Цефаровића не даје довољно елемената да се одреди јединствени стил његовог дела. Међу његовим бакрорезима има сасвим наивних и невештих, *Описаније Јерусалима* 1748, на пример, и изванредних, *Извор живота* 1745. године. Чак и на истим местима, на пример, у књизи *Канон воскресни* 1742, његови бакрорези, ако су сви његови, веома се разликују. И његови бакрорези из 1741, двојица светих Теодора и *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* веома се разликују. Ако би се стога прихватио Колендићев метод рачунања српских бакрореза из 1741, онда иза свих њих стоје Христофор Цефаровић и Тома Месмер. Држећи се, потом, Колендићеве методологије тумачења редоследа њихових отискивања, онда је

критиком бакрореза био становник Шиклуша, где је пре те године Цефаровић радио зидне слике у онамошњој цркви.

⁵ Петар Колендић, *Цефаровић и његови бакрорези*. – У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 4/1, Нови Сад, 1931, 38–39.

⁶ Д. Давидов, цитирано дело, 131–5, 257–258.

из њихових руку прво изишла непотписана графика двојице светих Теодора, следила је потом графика *Христос Захвалник*, који је сигнирао само Тома Месмер, да би на концу био реализован бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима*, који су сигнирали и Цефаровић и Месмер. По том редоследу први, непотписани, бакрорез био је завршен у мају, да би до лета, јуна 1741, била завршена и друга два, недатирана, бакрореза. Овакав рачун чини се могућним, а да ли је Колендићев редослед и тачан, ваљаће тек потврдити.

Уз једини Цефаровићев потпис на бакрорезним листовима из 1741. стоји да је он био *настојатељ* у реализовању посла. Тада, у 18. веку, та је реч имала, као и данас, значење *старатељ*, *старешина*, манастира, на пример. То њено значење морао је Цефаровић знати добро. Ако га је употребио у томе значењу, онда је он био *старешина у реализовању бакрореза*. Могао је, међутим, ту реч употребити и у другом значењу. Ту глаголску именицу могао је употребити да означи човека који је *настојао* да се реализује посао. Петар Колендић држи да је Цефаровић употребио ту реч према грчком да означи онога који је компоновао слику.⁷ Које је од тих значења оно право, ваљаће тек утврдити. Ниједно, међутим, од та три значења именице *настојатељ* не потврђује да је Цефаровић цртао и резао бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима*. Био је или *старатељ*, или онај који је настојао да се реализује посао, организатор посла, или је компоновао слику, а неко је други реализовао. Зна се поуздано само да је Тома Месмер слику пренео на бакарну плочу и умножио.

Заједничко на трима бакрорезним графикама из 1741. је то што све имају обележену исту, 1741. годину. Све остало је у њима различито. На бакрорезу двојице светих Теодора нема сигнатуре ни сликара нити бакроресца. Бакрорез *Христос Захвалник* има само сигнатуру бакроресца, Месмера. Коначно, бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* има сигнатуру *настојатеља*, Христофора Цефаровића, и бакроресца, Тому Месмера. Није спорно да је два бакрореза резао Месмер и да је Цефаровић само на једном био *настојатељ*. Различити предлошци цртежа и текстова морали би бити доказ да су их припремили и различити људи, а у том случају Цефаровић је одиста могао бити само организатор и *настојатељ* посла.

Бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* ликовно је веома сложен. Уз већину Срба светитеља немањићког времена у њему има и неколико одступања. На бакрорезу је, наиме, први слева у горњем реду св. Теоктист. То није краљ Драгутин, који се замонашио и добио име Теоктист, али није канонизован за светитеља. Бугарски Теоктист је био многобожац и хан Тривалије Тервел. Од њега је 704. затражио помоћ византијски цар Јустинијан Други, који је пре тога нашао уточиште у Херсону, а потом код Хазара. Следеће, 705. године, у јесен, Јустинијан Други је са Бугарима хана

⁷ П. Колендић, цитирана студија, 38.

Тервела напао Цариград. Ипак, више лукавством него војном силом, Јустинијан је заузео Цариград и вратио престо. У знак захвалности Јустинијан је хану Тервелу доделио титулу цезара, највише почасно звање после цара у Византији.⁸ Тервел се пред смрт замонашио и добио име Теоктист. Њега бележе као првог Бугарина светитеља⁹ и првог светитеља који није био Грк на балканским просторима. До њега је на бакрорезу св. цар Давид. Он је био рођени брат краља Самуила. Оба та светитеља добила су место и у *Стематографији* (л. 1') одмах после Стефана Немање, св. Симеона, и Стефана Првовенчаног, св. Симона (л. 1). У *Стематографији* је за њих речено: *Свети Давид цар болгарски, свети Теоктист*. Они су и на бакрорезни графички лист и у *Стематографију* допели из Орбина да потврде простор и време патријаршијске титуле Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте.

Трећи слева у горњем реду на бакрорезном листу *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима*, до св. Давида, је св. Стефан Рапави, сремски деспот Бранковић. Он и св. Арсеније Чудотворац, пореклом Сремац, можда и из Мачве, допели су на ту графику да потврде да је патријарх Арсеније Четврти наследио од старине и управу северно од Саве и Дунава. Било му је и то тада више него важно.

Стихове на бакрорезном листу испод светитеља могао је написати патријарх Арсеније Четврти, али и, најпре, народни секретар Павле Ненадовић млађи, као што је то могао учинити и Константин Студеничанин, који је несумњиво исписивао текстове на предлошку. Када је песма стављана на предлошак, или преношена са предлошка на плочу, у њој је неочекивано у првом стиху написано *Неманја* уместо *Неманџа* (Немања).

Песма има завршетак који као да сведочи о намени бакрорезног листа и о времену његовог настанка. У слободном преводу стихови од 19. до 28. казују:

[...] *Но Патријарх српскога народа,
Ја Арсеније Четврти. Каква слобода
И пространство српско беше, штампом
наредих написати. Овде погледајте!
Све царе, све светитеље.
Не будите, о Срби, лишени наде,
Краљица ће овог лета обући одећу
Угарску Царску; положиће на главу
Круну, Марија Терезија, да славу
Поданика нам поврати, за будућа лета
наша, да је чува Господ од сваке клевете.*

⁸ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1974, 64.

⁹ Паисий Хилендарский, *История Славяно-българска*, Първи Софрониев препис. Увод, новобългарски текст и коментар Божидар Райков, София, 1972, 113–140.

Ако добро разумем те стихове, Арсеније Четврти је њима поздравио крунисање Марије Терезије за угарску краљицу и давао јој подршку у Рату за наслеђе (*да је сачува Господ од сваке клевете*). Учинио је то мудро. Краљици и царици давао је подршку народ дугог трајања и знамените прошлости. При томе је српском народу сликом показао да је хришћански свет славне прошлости, а стиховима је изразио наду да ће ту славу вратити аустријска царица и угарска краљица.

По томе што је Марија Терезија крунисана за угарску краљицу 25. јуна 1741. у Пожуну (Братислави), могућно је да је бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* био завршен у лето, пред крунисање Марије Терезије за угарску краљицу. На овај и овакав поздрав одговорила је Марија Терезија тек 20. октобра потврдом патријарху Арсенију положај карловачког архиепископа и чин патријарха.

Тај бакрорез је начињен пре него што је започет рад на *Стематографији*. Грб Србије у њему је мало необичан. На штиту су два лава, леви са копљем, а десни са мачем у рукама. Између њих је грчки крст, а у угловима ван замишљеног квадрата су четири оцила. Испод крста и лавова је глава дивљег вепра прободена стрелом на жртвенику. У *Стематографији* један лав са копљем је у грбу Дарданије. У грбу Тривалије (Трибалије) је онде на штиту глава дивљег вепра прободена стрелом.

Једним елементом грб Србије у *Сербскија новини* браће Маркидес Пуљо, Беч 1791–2. подсећа на грб са бакрореза *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима*. Онде је, наиме, на овалном штиту поновљен грчки крст, али су оцила ту у угловима крста, а на грбу нема ништа више.

Грб дома Немањина је на бакрорезном листу двоглави бели орао раширених крила са шестокраком звездом, све то заједно на штиту. У *Стематографији*, међутим, на штиту је двоглави бели орао, али без звезде. Грбови Рашке, Босне, Бугарске, Албаније и Херцеговине не разликују се, међутим, на бакрорезном листу и у *Стематографији*. Ипак, и то је довољно да се закључи да су грбови на бакрорезном графичком листу прављени пре него што је упозната *Стематографија* Павла Ритера Витезовића.

То што је бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* био поздрав патријархов за крунисање Марије Терезије у Пожуну, морао би бити доказ и да је припреман брижљиво и тенденциозно. При свему томе, он је био реализован тако да буде подсетник о прошлом и сведочанство за будућност и Марији Терезији и српском народу. Да ли је он реализован баш у лето 1741, како је то тврдио Петар Колендић, или је био први бакрорез који је испословао Христофор Цефаровић, како то држи Динко Давидов, по ономе што се сада зна и што се може прочитати на бакрорезном листу, не може се рећи ништа коначно и поуздано. Бакрорез је морао бити готов пре крунисања, али је могао бити готов и знатно пре тога догађаја, пре лета. Пре лета је свакако нацртан за њега предлојак. Како су пак ствари ишле даље, ваљаће се тек утврдити. У сваком случају треба рећи да они који су припремали предлојак

за тај бакрорез нису знали или бар нису користили *Стематографију* Павла Ритера Витезовића.

3.

Џефаровић је 1741. реализовао и *Стематографију*. Дуго је та књига бележена као прва српска књига новијег времена, а сада се зна, захваљујући Живку Марковићу и Стојану Вујичићу, који су открили бакрорезне *Месеџослове* из 1719. да *Стематографија* није била ни прва српска бакрорезна књига.

О узору Џефаровићеве *Стематографије* није било никада дилема. На њеној другој насловној страници стоји да је *Изображеније оружиј [грбова] илирических автором Павлом Ритером [Витезовићем] в дијалекте латинском изданоје на свет и по јего урјажденију на славено-српски јазик преведеноје*. У другом издању додато је: *В'тороје изданије от Х. Ж. ил. об. зог. [Христофора Џефаровића илирског општег зографа]*. Откада се она бележи, додаје се да је у односу на узор проширена за Србе; добила је ликове јужнословенских православних светитеља, њихову стематографију. И грбовима и светитељима сведочило се о јурисдикцији патријарха Арсенија Четвртог.

У Џефаровићевој *Стематографији* нашло се 29 ликова светитеља. По два светитеља има на 9 страница, Стефан Немања, св. Симеон и Стефан Првовенчани, св. Симон (1), св. Давид и св. Теоктист (1'), св. Наум Чудотворац близу Охрида и св. Никодим Мироточиви, из Београда [Берата] у Албанији (2), св. Ана наречена Анастасија и Јелена царица (2'), св. Сава први, архиепископ српски и св. Сава други, архиепископ српски (3), св. Арсеније Чудотворац и св. Никодим, архиепископ српски (4), св. Климент, архиепископ охридски, и св. Теофилакт, болгарски архиепископ (4'), св. Максим и св. Стефан Рапави (52'). По један светитељски лик дат је на осам страница: св. Владислав, краљ српски (5), св. Милутин, четврти краљ српски (5'), св. Стефан, пети краљ Дечански (6), св. млади цар Урош, седми Немањић (6'), св. Милутин Мироточац у Софији (7), св. Лазар, књаз српски (7'), св. Јован Владимир у Елбасану (8) и св. Стефан Штиљановић (8'). Само на једном месту су три светитељска лика: св. Параскева (Петка), св. Георгије Бугарин и св. Мати Ангелија (Ангелина) на 52. листу. На бакрорезном листу *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* има 17 ликова, што ће рећи да их је у *Стематографији* 12 више. Међу тих 12 ликова св. краљ Милутин је поновљен и дат два пута, ако није грешка, па је једном уместо св. краља Драгутина два пута забележен његов брат. Нових дванаест ликова су ови: св. Наум и св. Никодим Мироточиви из Елбасана (посечен 11/22. јула 1727) (2), св. Методије (3'), св. Климент и св. Теофилакт (4'), св. Милутин Мироточац у Софији (7), св. Јован Владимир (8), св. Стефан Штиљановић (8'), св. Параскева (Петка), св. Георгије Бугарин и св. Ангелија (52) и св. Максим Бранковић (52'). Није јасно зашто су изостављени неки светитељи, на пример, св. Кирило (Ћирило), св. деспот Стефан Лазаревић, св. деспот Јован Бранковић и други.

Поред ликова светитеља, Џефаровић је у *Стематографији* додао и две бакрорезне представе цара Душана. На првој од њих је цар Душан на коњу, а на последњој страници је царев допојасни портрет. Коначно, у књизи је и портрет патријарха Арсенија Четвртог у орнату.

Међу грбовима пресликаним из *Стематографије* Павла Ритера Витезовића у српском издању начинио је Христофор Џефаровић исправке на грбовима Московике, Угарске, Рашке и Стирије. Знатније је исправио само грб Рашке. Код Ритера Витезовића су у том грбу на штиту само три потковице, а код Џефаровића је на штиту једноглави бели орао са три потковице, по једна у кљууну и у канцама.¹⁰ У књизи је нов грб патријаршије. То је сложени грб у коме се на главном штиту, на централном месту, налази штит са грбом Рашке који са стране држе два лава од којих леви држи у једној шапи мач а у другој руски крст, а десни држи у левој шапи мач а у десној архиепископску палицу. Изнад тога штита су шест медаљона са грбовима Дарданије, Славоније, мора Балтијског, Србије, Хрватске, Срема и Босне. Медаљон који представља грб Србије је најчуднији. На њему је крст са четири оцила у угловима замишљеног правоугаоника испод којих су укрштени мачеви.

У првом наслову књиге стоји да је патријарх Арсеније Четврти архиепископ свих Срба, Бугара, западног Поморја, Далмације, Босне, обе половине Дунава и целог Илирика. То је поновљено и испод патријарховог портрета и испод патријаршијског грба. У том смислу су у *Стематографију* ушли грбови земаља у којима живе Срби, Бугари и словенски Македонци, као и светитељи Срба, Бугара и словенских Македонаца.

У књизи стоји да *Стематографију* патријарху „Христофор Џефаровић, илирико-расијански општи зограф свепокорно приписује и у залог синовског поштовања дарује у Бечу 1741. октобра 21”. Тај текст у истом облику поновљен је три пута, у обе варијанте првог издања и у другом издању. Њиме се није хтело рећи да је књига била тада готова. Оним речима Џефаровић је обележио дан, 21. октобар, по новом календару, када је Марија Терезија потврдила Арсенију Четвртом положај карловачког архиепископа и титулу патријарха. Тако прочитан, тај датум није се могао мењати, нити је мењан.¹¹

Да је Џефаровић *Стематографијом* обележио 21. октобар 1741, односно дан када је царица и краљица Марија Терезија потврдила положај карловачког архиепископа и титулу патријарху Арсенију Четвртом, потврдио је и посветном епистолом (10–12 л.). Биће да је ту посветну епистолу испевао народни

¹⁰ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 17.

¹¹ Асен Василев, „*Стематографија*” на Христофор Жефаровић. – У: Христофор Жефаровић, *Стематографија*. Факсимилно издание коментарирано од Асен Василев, Софија, 1980, 20, понавља да је књига објављена 21. октобра 1741. Он онде, стр. 20–21, још увек понавља и да је Џефаровић „пръв јужнославјански стихотворец”, а за св. Мајку Ангелину (Ангелију, стр. 21) вели да је „св. Майка на ангелите”. За свету Ану, супругу Стефана Немање, Анастасију (стр. 22) домишља да би могла бити трећа, невенчана, супруга цара Ивана Асена Другог. И св. Јелена Анжујска, светитељка Српске православне цркве, за њега је Бугарка, мати цара Ивана Асена Другог.

секретар Павле Ненадовић млађи, који је испевао и потписао похвалну песму Христофору Џефаровићу (53–54 л.) у пољском тринаестерцу. Тим метром испевани су и стихови испод грбова, јамачно из пера секретара Павла Ненадовића, ученика школе Козачинског, како се потписивао у *Стематографији*.

Извесно је да је Христофор Џефаровић резао неколике странице *Стематографије*. Ту су и прве његове сигнатуре на бакрорезачким пословима. Вештину бакрореза научио је по свој прилици код Томе Месмера. На књизи су он, Тома Месмер и његови ученици радили брзо. Очигледно је да су се журили да књига буде што пре готова. Када је уистину и била готова, тешко је рећи, а не зна се ни када је започета њена реализација. Ако је већ потврда Марије Терезије од 21. октобра била повод да се начини књига, онда је рад на њој започет можда тек крајем 1741. године. Ако је, пак, књига замишљена раније и ако су неки послови били пре тога урађени, онда је после 21. октобра начињен само први наслов са посветом и написана посветна епистола. Да се дође до ње, валао је да је напише народни секретар Павле Ненадовић у Сремским Карловцима, да је, потом, стави на предложак Константин Студеничанин у Пешти, да потом у Бечу буде пренета на бакарну плочу и изрезана и тек потом отиснута на хартију. Да је све то ишло најбрже, требало је још много времена за пошту. Мало је вероватно да је прва варијанта првог издања могла бити готова до конца 1741. године. Колико се брзо радило на књизи показује и то што Џефаровић није завршио гравуре на 1, 2' и 3. листу. Оне су остале беле, нешрафиране. Њих је завршио за другу варијанту. Када је остварено друго издање на коме се још радило и за кога су начињени сасвим нови бакрорези на 12 л., те уметнут л. између 12. и 13. л. са новим царом Душаном на коњу и новим краћим насловом и др., не зна се, такође.

Да је *Стематографија* рађена релативно брзо показује и то што су ликови св. Параскеве (Петке), св. Георгија Бугарина и св. Мајке Ангелине (52 л.) и св. Максима и св. Стефана Рапавог (52') стигли поткрај књиге. О брзини рада сведоче и два лика краља Милутина или погрешно бележење краља Драгутина именом краља Милутина.

И наслови *Стематографије* сведоче да се на њој радило доста брзо. Само брзином рада могућно је објаснити како су у књигу могла да уђу два наслова. При томе ваља имати на уму да је Џефаровић био у великој дилеми како да реши проблем наслова. Њему је још увек била блиска рукописна књига, па је у њеној традицији наслове решио у скривеном колофону, у доњем делу 12'. листа. Онде није пренео наслов из књиге Павла Ритера Витезовића него је дао нови наслов: *Изображеније оружиј (грбова) илирически*. То, међутим, није био и крај његових невоља са насловом. Начинио је нови наслов и на њему исписао посвету патријарху Арсенију поводом потврде положаја архиепископа, а томе је додао и патријархов портрет који је требало да буде фронтиспис, а није био. Нови наслов ставио је испред ранијег колофона (9. л.), а на његову полеђину портрет Арсенија Четвртог, иако је требало да буде испред наслова. Дабогме да је и овај наслов сакрио. Очигледно је, Џефаровићу није било лако

да реши судбину наслова *Стематографије*. Традиционална србуљска књига, и рукописна и штампана, није познавала насловну страницу. Руске и грчке књиге, које је Цефаровић упознао, имале су је, а када су биле лепше имале су и фронтиспис. Ваљда су му и те књиге биле блиске. У не малој дилеми и на великом испиту, учинио је тада оно што је могао. Начинио је чак два наслова и сакрио их је. Помирио је тако традицију рукописних и штампаних србуља са новим европским књигама на сасвим свој начин. Када је после *Стематографије*, 1742, наставио да издаје бакрорезне књиге, више није био у дилеми, правио је насловне странице. Приклонио се новом царству књига. Ко му је у томе помогао, и да ли му је уопште помогао, неће се можда никада сазнати. Срећом за њега, послове и дилеме које није познавао када је 1741. у Бечу почињао нове послове, решио је брзо и ефикасно. Уосталом, и није му било времена за одлагање и дуго размишљање.

ПРИЛОЗИ О СТЕМАТОГРАФИЈИ ХРИСТОФОРА ЦЕФАРОВИЋА

1.

Ретки су они посленици на пословима око књига који су већ у својој првој књизи добили похвале. Први код Срба добио је издашне похвале, чини се, Христофор Цефаровић у својој првој књизи, *Стематологији*, из пера Павла Ненадовића, оновременог народног секретара у Ср. Карловцима и негдањег ученика Мануила Козачинског. Прошло је потом више од шест деценија да би Цефаровића 1803. поименце поменуо Доситеј Обрадовић.

За Цефаровићево зографско дело, његову бакрорезну графику и његове бакрорезне књиге знало се, дакако, мање или више у свим годинама од 1734. када је био у Београду, до Доситејеве 1803. и устаничких година 1804–13, када су грбови из *Стематологије* доспели на Карађорђеву заставу. О томе шта је и колико је писано о Цефаровићу и његовом стваралаштву писао је доста исцрпно Динко Давидов, па нема потребе да се понавља оно што је он већ рекао.¹ Указаћу стога само на оно што он није рекао, или на оно што сам прочитао и схватио другачије. Дабогме, говорићу пре свега о књигама.

Најранији поуздани траг о познавању дела Христофора Цефаровића оставио је Захарија Орфелин. Он је према Цефаровићевој графици *Кнез Лазар* из 1746. начинио 1773. своју,² а пре тога, 1761, начинио је према Цефаровићевој графици *Ваведење Богородице* из 1752, такође, своју.³ Не би се смело сумњати да је Орфелин добро знао и Цефаровићеве бакрорезне књиге. Он је 1758, у Ср. Карловцима, резао на бакарним плочама и са њих умножавао текстове Павла Ненадовића *Краткоје о богоподобјауштем телу и крви Христовој ... наста-вљеније* и књижицу Петра Могиле *Ортодокс осомологију*, коју је приредио (устројио) архиепископ Павле Ненадовић.⁴ Знатно раније, Христофор Цефаровић је 24. априла/5. маја 1742. посветио „новопостављеном” епископу Павлу Ненадовићу *Поученије свјатитељскоје*.⁵ Нови епископ је несумњиво познавао и две претходне Цефаровићеве бакрорезне књиге, *Стематологију*⁶

¹ Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад, 1978, 105–57, 257–296.

² Исто, 303, бр. 80.

³ Исто, 299, бр. 73.

⁴ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, бр. 35.

⁵ Исто, бр. 20.

⁶ Исто, бр. 17, 18, 19.

и *Канон воскресни*,⁷ које је 1741, односно, и 1742, посветио патријарху Арсенију Четвртом Јовановићу Шакабенти. Несумњиво је знао и за Цефаровићеве бакрорезне *Привилегије* из 1745, за које је потврде чекао неколико месеци 1743. у Бечу,⁸ као што је морао знати и за *Описаније Јерусалима* из 1748. године.⁹ Све би то морало бити поуздано сведочанство да је знао много о бакрорезној књизи и да је баш он учинио све што је могао да Захарија Орфелин настави рад са бакрорезним књигама, који је био застао после Цефаровићевог одласка у Москву и његове смрти онде. Орфелин је о односу према архиепископу Павлу Ненадовићу водио рачуна и посветио му 1759. своју прву бакрорезну калиграфију.

Орфелин је и лично, без посредништва архиепископа Павла Ненадовића упознао бакрорезну графику и бакрорезну графику и бакрорезне књиге Христовора Цефаровића. Питање је само да ли се прихватио таквих послова сам. Чини се да није. Бар новац за пресу, за алат, бакарне плоче и хартију морао је добити од архиепископа. Извесно је свакако да су њих двојица учинили много да српска бакрорезна графика и српска бакрорезна књига наставе живот.

Траг о познавању бакрорезних књига Христовора Цефаровића нашао се 1765. и у *Кратком уводу у историју порекла славеносрпског народа* Павла Јулинца. Онде је као додаток Захарија Орфелин објавио *Екстракт или Извод пунктот Привилегијалних* из Цефаровићевих бакрорезних *Привилегија*. Орфелин је онде рекао: „Сеј Екстракт Привилегијах из латинског на славенској јазик превел Павел Ненадович, теперешни општенородни и архиепископомитрополитски секретар”¹⁰, али није рекао да је то прештампао са бакрорезног издања. Но, и без тога, извесно је да је Орфелин *Привилегије* прештампао оданде и да је за њих морао знати и Павле Јулинац. О току прештампавања извода из *Привилегија* у Јулинчевој *Историји* обавестио је протосинђел Петар Петровић, будући темишварски епископ, 13/24. децембра 1765, у Беч, архиепископа Павла Ненадовића из Ср. Карловаца.¹¹ Ни протосинђел у писму није поменуо Цефаровићево издање, али се да закључити да је оно већ било ретко, па га је стога ваљало поновити, о чему се, нема сумње, и те како интересовао архиепископ.

Пре 1769. имао је у рукама један примерак *Стематографије* у Вршцу и сликар Никола Нешковић, дед по мајци Јована Стерије Поповића. Поред једног аутобиографског записа, он је на њој забележио и ово: „Сија *Стематографија* Стефана Ђакона гна архијереја Јована Георгијевића вршачког и

⁷ Д. Давидов, цитирано дело, 287–288, бр. 65.

⁸ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 24.

⁹ Исто, бр. 26.

¹⁰ Павле Јулинац, *Краткое введение в историю происхождения славено-сербского народа*, Венеција, 1765, 160; в. и *Поговор* Мирослава Пантића у репринт издању књиге, Београд, 1981, 276.

¹¹ Александар Форишковић, *Две белешке о Захарију Орелину*. – У: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 17/2, Нови Сад, 1969, 253–254.

прочих".¹² За вршачког епископа и карловачког архиепископа резао је Хри-стофор Џефаровић 1746. два бакрореза, *Сремски светитељи лозе Бранковића* и *Кнез Лазар*.¹³ Бакрорез *Манастир Кувездин* Захарије Орфелина објављен је 1772. благословом Јована Георгијевића,¹⁴ а 1773. архиђакон Јована Георгијевића, Јосиф Јовановић Шакабента, будући епископ пакрачки, новосадски и вршачки платио је Захарији Орфелину израду новог бакрореза *Кнез Лазар*, на коме је забележено да је рађен према Џефаровићевом бакрорезу,¹⁵ који је данас непознат, а финансирао га је Јован Георгијевић. Очигледно је, и Јован Георгијевић и Никола Нешковића добро су знали бакрорезну графику и бакрорезне књиге Џефаровића и Орфелина и о томе непосредно или посредно сведочили.

За Џефаровићеву *Стематографију* знао је Јован Рајић, који је из њеног другог издања пренео у другу част своје четворотомне *Историје разних сла-венских народова, најпаче Болгар, Хорватова и Сербова*, 1794, бакрорез цара Душана на коњу.¹⁶

Највероватније је за *Стематографију* знао и скромни песник Никола Стаматовић 1798. када је, такође, пренео бакрорез цара Душана на коњу у своју књижицу *Славено-српском роду у општенству*.¹⁷

Патријарх Арсеније Четврти, архиепископи Павле Ненадовић и Јован Георгијевић, писци Захарија Орфелин и Јован Рајић морали су знати да Хри-стофор Џефаровић није био ни песник, ни преводилац нити калиграф и да је аутор стихова и преводилац текстова у *Стематографији* био народни секретар Павле Ненадовић. Доситеј то већ није знао. Он је *Стематографију* упознао у де-тињству, по свој прилици у Хопову. У *Предсловију Етике* 1803. о томе је ре-као ово:

Жефаровић с неколико стихова својих, који овако почињу

Jeже словом угодити блаженој свјатињи
Ишту красноречија самија богињи

обајавао ме је у детињству мојему и чинио ме је чезнути
жељом за знати која је и каква је то красноречива богиња!

Боривоје Маринковић је приметио како

поменути два стиха стоје на почетку Жефаровићева поздрава Арсенију Четвртом Шакабенти, кад је потврђен за поглавицу Карловачке митрополије штампана у *Стематографији* (1741). Доситеј се још 1803. у Млещима сећа ових стихова, која је у детињству запамтио, само је у првом стиху рекао *угодити* уместо *угодит...*¹⁸

¹² Дејан Медаковић, *Један аутобиографски запис сликара Николе Нешковића*. – У: *Зборник Филозофског факултета у Београду*, књ. 12/1, Београд, 1974, 473.

¹³ Д. Давидов, цитирано дело, 265–266; бр. 41.

¹⁴ Исто, 302–303; бр. 79.

¹⁵ Исто, 303; бр. 80.

¹⁶ Исто, 413; бр. 230/15.

¹⁷ Исто, 414; бр. 232.

¹⁸ Боривоје Маринковић, *Песме Доситеја Обрадовића*. – У: Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела III*, Београд, 1961, 390.

2.

У време када се Доситеј 1803. сећао стихова из Џефаровићеве *Стематографије* исписивао је Лукијан Мушицки грађу за своју српску библиографију и забележио три Џефаровићеве књиге: *Стематографију* из 1741, *Поученије свјатитељскоје* из 1741. и *Привилегије* из 1745. године. Ауторство *Стематографије* и *Поученија свјатитељског* приписао је Христорфу Џефаровићу, а *Привилегије* преводиоцу Павлу Ненадовићу, народном секретару.¹⁹

Павле Јосиф Шафарик је 1826. знао за друго издање *Стематографије* и забележио га као издање из 1742, али га није унео у библиографски преглед књига. Тај поступак навео је Душана Панковића да размишља:

Зашто Шафарик није Жефаровића унео у *Преглед*? На 211. страни *Историје* написао је да се са грофом Бранковићем завршава први период српске литературе, а други, или новији, почиње Жефаровићевом *Стематографијом* и траје до пишчевих дана. По томе бисмо очекивали да ову књигу унесе и у преглед – библиографију. Један од разлога што је није унео могао би да буде и његов евентуални став да бакрорези нису предмет библиографије.²⁰

Проблем није никако мали. Наши библиографи од Лукијана Мушицког бележили су у библиографијама и бакрорезне књиге. Невоља је, међутим, што код нас раније није било пописа бакрорезних производа. Сада их имамо. Динко Давидов је 1978. начинио први такав попис²¹ и у њега укључио јамачно с разлогом и бакрорезне књиге. Пре њега, те књиге је 1964. уврстио Георгије Михаиловић у *Српску библиографију XVIII века*, последњу у којој су регистроване и бакрорезне књиге.²² Сада је ситуација таква да један део српских књига, бакрорезне, буду бележене два пута, а друге, штампане, само једном. Занемарујући разлике у библиографским описима Георгија Михаиловића и Динка Давидова, ваља размишљати да ли бакрорезне књиге треба по сваку цену да буду штампане. Шафарик је ту дилему отклонио за коначну верзију библиографије 1865. године.

Ваља ми, међутим, рећи да сам о проблему бакрорезних књига разговарао са Гедеоном Боршом, руководиоцем библиографских послова Мађарске националне библиотеке „Сечењи”. Практични проблем бакрорезних књига он није решавао, јер Мађари немају таквих књига. Ипак, био је категоричан: мађарски библиографи не би регистровали бакрорезне књиге уз штампане.

Ја нисам имао прилике да упознам библиографије 18. века Енглеске, Немачке и Француске, а у тим земљама су биле у моди бакрорезне књиге у ери класицизма. И Руси су имали бакрорезне књиге, али ни њихове проблеме нисам упознао. Мора да постоји литература о тим књигама, али је наши исто-

¹⁹ Душан Панковић, *Српске библиографије 1766–1850*, Београд, 1983, 200, бр. 66, 68, 70.

²⁰ Исто, 56.

²¹ Д. Давидов, цитирано дело, 280–295.

²² Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 17–21, 24. и 26.

ричари уметности и библиографи нису упознали. Нису имали ни могућности ни прилика да их упознају.

Сава Текелија је јамачно приметио да ће се проблем бакрорезних књига поставити и код Срба, па је за своју вредну библиотеку набавио неколико бакрорезних књига, енглеских, немачких, руских и француских. Те књиге још увек опомињу да се проблем мора решити. Неко мора да започне да га решава.

Антоније Арнот је написао да *Стематогарфија* „јест најстарија у изводу библиотеке српске књига”. И Стојан Новаковић, који није познавао библиографију Антонија Арнота, ставио је *Стематографију* на прво место у *Српској библијографији за новију књижевност*. Упознао је касније и букваре Феофана Прокоповича, и писао је о њима, али је његова *Српска библијографија* дуго остала тумач о српској књизи и, нажалост, предуго уверавала да је *Стематографија* била прва српска књига 18. века. Данас се зна, то није била прва српска бакрорезна књига. Живко Марковић је на *Сусретима библиографа* 1983. скренуо пажњу на један бакрорезни *Месјацослов* из 1719. године. Рекао је оном приликом да је ту књигу поменуо још 1958. Стеван Томић, али то нико није приметио, ни др Георгије Михаиловић. Тај *Месјацослов* умножен је *настојанијем* шишатовачког јеромонаха Стефана уз благослов оновременог митрополита Викентија Поповића.²³ Стојан Вујичић је наишао на још један, а можда, и два *Месјацаслова* умножена са бакрорезних плоча 1719. године.²⁴ Сви ти *Месјацослови* чекају да уђу у српске библиографије.

Др Георгије Михаиловић је поклатио много пажње и труда изучавању *Стематографије*. Још 1951. скренуо је пажњу на три њена издања или варијанте.²⁵ У својој *Српској библиографији XVIII века* 1964, он је заокружио сва дотадања знања и своја виђења те књиге и дао најбољи библиографски опис до данас. Закључио је да постоје два њена издања, од којих прво издање има две варијанте.²⁶

Динко Давидов је одлично описао друго издање *Стематографије*.²⁷

3.

Изучавању *Стематографије* пружили су крупне прилоге Стојан Новаковић, Димитрије Руварац, Аврам Ђукић, Радослав М. Грујић, Нестор Мемнонович Петровски, Мита Костић, Алекса Ивић, Светозар Матић, Миодраг Коларић, Дејан Медаковић, Боривоје Маринковић и многи други. Ваља ми, ипак,

²³ Живко Марковић, *Бакрорезни српски илустровани календар из 1719. године*. – У: *Сусрети библиографа '83*, Инђија, 1984, 66–67.

²⁴ Лаза Чурчић, *Бакрорези српских уметника 18. века*. – У каталогу Народне библиотеке Србије: *Бакрорези српских уметника 18. века*, Београд, 1990, 7–8.

²⁵ Георгије Михаиловић, *О трима издањима или варијантама Стематографије*. – У: *Гласник САНУ*, књ. 3/2, Београд, 1951, 283.

²⁶ Г. Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, бр. 17–19.

²⁷ Д. Давидов, цитирано дело, 280–285; бр. 63.

рећи да је Јован Скерлић 1909. први скренуо пажњу да би презиме аутора *Стематологије* морало бити Џефаровић.

Праву прекретницу у изучавању Џефаровића унео је 1931. Петар Колендић. Своју расправу започео је он овако:

Сликар и бакрорезац, Христофор Џефаровић прокријумчарио је некако у историју јужнословенске књижевности, па је ту и остао на прилично видном месту, иако тај тек писмени торбар с нашег Југа, има само врло далеких, једва накладничких, веза са књигом.²⁸

Следећи Скерлића, додајући и нова тумачења, Петар Колендић бележи презиме аутора *Стематологије* искључиво Џефаровић. За разлику, међутим, од свих оних који су писали пре њега, он категорички вели:

да су Џефаровићу све његове текстове састављала друга лица, а да их је он, из лукративних циљева, уз своје слике само калиграфски исписивао и после резао, јер је Христофор, што се тиче ондашњег језика наших православних, стварно, једва писмен — није, наиме, никад савладао ни црквенословенски језик наше редакције, па је за своје потребе, лично сам, писао или грчки или неком необичном мешавином књишких кованица и разних наречја нашег Југа, боље није ни знао, због чега је, најзад, време да га се просто брише из списка наших „књижевника” 18. века.²⁹

Колендић држи да је све текстове Павла Ритера Витезовића у *Стематологији* превео народни секретар Павле Ненадовић, који је написао и потписао и похвалну оду Џефаровићу за *Стематологију*.³⁰ Ауторство посвете у стиховима патријарху Арсенију Четвртом Шакабенти Колендић није решавао, ако би се и могло схватити да је био близу да и њу припише секретару Павлу Ненадовићу.

У једном је Петар Колендић несумњиво успео: искључио је Христофора Џефаровића из историје књижевности и упутио га у историју ликовних уметности. Историчари уметности ће га и прихватити, нарочито после Другог светског рата. Његову судбину пратиће од тада, по традицији, и библиографи и историчари књиге. Потребно је, међутим, рећи да су и они који су писали о Џефаровићу и пре Колендића увек имали на уму његово ликовно дело и да су тек по некој инерцији стављали *Стематологију* у историју књижевности, онде где јој није било место. После радова Динка Давидова о српској бакрорезној графици, више нико није озбиљно ни покушао да о *Стематологији* говори као о књижевном делу.

Дужан сам овом приликом да укажем и на једну своју заблуду коју сам написао о Христоферу Џефаровићу. У библиотеци манастира Ковиља наишао сам на рукописни *Архијерски чиновник* написан за арадског епископа Синесија Живановића. Ту књигу исписивао је ваљда најбољи српски калиграф уопште Константин Студеничанин. Ја то нисам тада умео да утврдим, а имајући на

²⁸ Petar Kolendić, *Džefarović i njegovi bakrorezi*. — У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 4/1, Нови Сад, 1931, 35.

²⁹ Исто, 32.

³⁰ Исто, 29.

уму да је Колендић дозвољавао могућност да је Џефаровић „калиграфски” исписивао предложак за *Стематографију* и друге књиге, учинило ми се да је онај *Архијерејски чиновник* преписао Христофор Џефаровић, па сам написао да је он био преписивач и рукописних књига.³¹ Дабогме да сам погрешно.

Нисам, међутим, погрешно што сам утврдио да је предложак текстова за *Стематографију* и за *Архијерејски чиновник* Синесија Живановића рад исте руке. У то не сумњам ни данас. Погрешно сам што нисам упознао и идентификовао калиграфски рукопис Константина Студеничанина и што нисам отишао још корак даље од Петра Колендића и рекао да Џефаровић није исписивао ни предлошке текстова за бакрорезне књиге. Све текстове за предлошке Џефаровићу исписивао је Константин Студеничанин. Они су у *Стематографији* изрезани у бакру доста слабо. Најбоље је калиграфски текст Константина Студеничанина пренет на бакрорезне плоче у *Привилегијама*.

4.

До сада нико није постављао питање када се и како дошло до *Стематографије*. Петар Колендић и Динко Давидов држе, додуше, да је књигу и наручио и креирао неко у карловачком патријаршком двору. То је могућно, али се не би смело искључити да је Џефаровић и лично понудио реализовање баш онакве књиге. Но, без поузданих писаних сведочанства ово питање остаће отворено.

Ако није могућно рећи чија је била идеја да се реализује *Стематографија*, извесно је да је неко на карловачком патријаршком двору, или Христофор Џефаровић, упознао европску класицистичку бакрорезну књигу и учинио све што је било могућно да такве књиге добију и Срби. У оновременој Аустрији нико није имао бакрорезне књиге, ни Немци, ни Мађари, ни Чеси, ни Словаци, нити било који други од Срба богатији народ. Свима је таква књига морала бити скупа. Срби су у Аустрији били међу најсиромашнијим народима, или су били најсиромашнији. Међу њима није било имућних племића који су могли финансирати такве књиге, а ипак су само они остварили такве књиге. Неки високи циљеви навели су их да праве скупе и модерне класицистичке књиге. Бакрорезна књига била је, додуше, најближа рукописној, па су могле Србима бити и најближе. То се, међутим, не може примити. Бакрорезна књига је на европском Западу опонашала, такође, рукописну књигу. Тако је најбоље доказивала класицистичку моду. Рекох, била је таква књига и веома скупа. Скупа је била и Србима, али су је они, највероватније, прихватили да им буде доказ и сведочанство о праву на живот и по цену да буде скупа.

За сумњу не би смело да буде да је првобитна намера била да се за Србе начини превод *Стематографије* Павла Ритера Витезовића. Да намера није

³¹ Лазар Чурчић, *Христофор Џефаровић преписивач рукописних књига*. – У: *Библиотекар*, год. 18, бр. 5–6, Београд, 1965, 432–439.

ишла даље сведочи ода Христофору Цефаровићу народног секретара Павла Ненадовића, који у песми пише само о књизи Павла Ритера Витезовића издатој „типом латинским” и само о грбовима (оружију) и текстовима уз њих, који су преведени да се читају „матерњим језиком”. Народни секретар за тај посао

Похвалити довољно, описат довољно
Не могу...

Уверен је међутим да ће књига

Од народа чтушта се чест же и похвалу
И имети будеш памјат, но не малу
Јелико будет труд сеј по свету летети
будеш имети.

Памјат, Поминаније; а Многаја љета
Јаже свак желајет Ти...

Нимало шкрт у похвалама, секретар Павле Ненадовић помиње у књизи само грбове, како рекох напред, а у књизи они нису сами. То што секретар није поменуо и што је више од грбовника, настало је када је хералдички део већ био готов. Неко је, наиме, дошао на идеју да преведену књигу, која није имала традицију код Срба, а била је позната на латинском, допуни оним што је било ближе патријарху и чиме се он већ обраћао царици. Христофор Цефаровић је, наиме, оне 1741. поздравио крунисање Марије Терезије за угарску краљицу бакрорезом *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима*. То крунисање обављено је 25. јуна 1741, у Пожуну (Братислави). Бакрорезом којим је поздравио крунисање, патријарх је подсетио царицу и краљицу на молбу да му потврди положај и титулу патријарха. Судећи по свему, тај је бакрорез царица примила добро и потврдила патријархову молбу 21. октобра оне 1741. године. То што је царица примила добро бакрорез *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* одлучило је да се *Стематологија* са грбовима допуни ликовима јужнословенских православних светитеља.

Да је књига допуњавана, пошто је већ део посла био завршен, показује то што је варијанта првог издања допуњена са 12 нумерисаних листова испред 42 нумерисана листа. На оних 12 нумерисаних листова дошли су ликови светитеља. Међутим, тих 12 листова нису били довољни за све допуне, па су ликови светитеља дошли и на л. 40. и 40'. На л. 40. су ликови св. Петке, св. Георгија Новог из Софије и Мајке Ангелине. На л. 40' додати су ликови св. владике Максима и његовог оца св. Стефана Рапавог Бранковића. Додатак на крају грбовника није било тешко реализовати, јер је на предњој, непарној, страници у књизи, било простора испод текста. На л. 40' могла су доћи два лика, јер би без њих страница остала празна. Коначно ваља рећи да на л. [1, 2' и 3] нису шрафирани. Отиснути су незавршени.

Очигледно је да су додати ликови светитеља продужили рад на *Стематологији* и да је неко пожуривао њено завршавање. Зашто се журило, ја не умем рећи. Могу, међутим, рећи да *Стематологија* није била завршена 21.

октобра 1741. године. Тај датум испод посвете патријарху Арсенију Четвртом погрешно се бележи као дан када је књига завршена, а он се не односи на њега. Он, уствари, обележава дан када је царица Марија Терезија потврдила титулу и положај патријарха. Стављен на крају посвете, тај датум подсећа на „вечнују памјат благополучнаго потвержденија свјатејшему и блажењејшему Гсдну, Гсдну Арсенију Четврту” чина и положаја 21. октобра 1741. у Бечу (Вијени). Његовим понављањем у другој варијанти првог издања и у другом издању је отуда било незаобилазно.

На *Стематографији* уистину није забележено када је она одштампана ни први пут, ни када је завршена друга варијанта, нити друго издање. Прва варијанта је, додуше, могла бити завршена 1741, а да ли је уистину и завршена те године, моћи ће се рећи тек када и ако се нађе поуздано сведочанство.

Колико је сложено питање утврђивања времена завршетка првог издања *Стематографије* показале ова рачуница: Од 21. октобра/1. новембра 1741. требало је да вест о потврди патријарху стигне из Беча у Ср. Карловце, а одатле је требало упутити поруку Христофору Џефаровићу. Ако су послови ишли брзо, са том поруком је у Беч могла стићи и ода патријарху Арсенију Четвртом и текст посвете. Из Беча или успут, те је текстове ваљало послати у Пешту Константину Студеничанину да калиграфски испише предлошке. Из Пеште је све то путовало у Беч и онде пренето на бакарне плоче и отиснуто. У компликованијој варијанти збивања морао је Џефаровић доћи у Ср. Карловце, договорити се о свему, путовати у Пешту, па у Беч и завршити послове. Посао се морао отегнути и неко је пожуривао њихов завршетак, па није било времена да се нумеришу листови са ликовима светитеља нити да се шрафирају три слике. Књига је тако окончана, а да није обликована до краја. Да ли је све те послове било могуће и тако незавршене окончати у 1741, тешко је рећи. Мени се чини да недовршених примерака *Стематографије* није било много. Њих је иначе најмање сачуваних. Оно мало што је завршено можда је и могло бити готово крајем 1741. по старом календару. Можда за Божић. Оваква рачуница ипак не казује много и ваља је оставити по страни, јер она не решава проблем времена када је књига завршена. Оно што она поуздано сведочи то је да није била завршена 21. октобра/1. новембра 1741. и да се на њој радило веома брзо. Мени се чини да је друга варијанта настала одмах после прве. На њој су нумерисани сви листови, шрафиране све слике и исправљене су неколике грешке. О другом издању не може се рећи ни толико.

5.

Петар Колендић није одлучно предложио решење ауторства оде патријарху Арсенију Четвртом Јовановићу Шакабенти у *Стематографији*. Оду Христофору Џефаровићу у *Стематографији* потписао је народни секретар Павле Ненадовић. И једна и друга ода написане су у пољским тринаестерцима римованим а, а – б, б. У оди патријарху Арсенију Четвртом помињу се Аполо и

Фортуна, а у другој, Цефаровићу, нема ништа што подсећа на античку баштину. Прва показује класично образовање аутора, а у другој, народни секретар Павле Ненадовић изреком казује да је био ученик Мануила Козачинског у Ср. Карловцима. Морао би се ипак, по свему што је виђено у тим одама закључити да је њихов аутор иста личност, народни секретар Павле Ненадовић.

Проблем стихова на бакрорезној графици и у бакрорезним књигама Христофора Цефаровића још је шири. На бакрорезу *Свети Сава са јужнословенским православним светитељима* има 28 стихова. Сви су они написани у пољском тринаестерцу и римовани су а, а – б, б, што сведочи да их је, такође, написао народни секретар Павле Ненадовић. Сасвим на исти начин написано је и осам стихова којима је Христофор Цефаровић поздравео избор Павла Ненадовића за епископа у *Поученију свјатитељском* 1742. године. Пре те књижице објавио је Христофор Цефаровић *Канон воскресни*, Беч 1741, и у њему посвету патријарху Арсенију Четвртом. Та се песма разликује од свих других које је Цефаровић резао у својим књигама. Она је написана у једанаестерцима римованим а, а – б, б. Мени се чини да је аутор и тих стихова био народни секретар Павле Ненадовић. На жалост тако нисам закључио када сам објавио те стихове. Закључио сам оном приликом ово: „Нема доказа да је неко други писао ове стихове у једанаестерцима римованим а, а – б, б”.³² Очигледно је, погрешно сам и оном приликом. Сада ми је јасно да је Христофору Цефаровићу исписивао текстове предложака Константин Студеничанин, а стихове му је писао народни секретар Павле Ненадовић. И Константин Студеничанин је писао песме, али не и за Христофора Цефаровића, или бар оне нису познате.

Историчари књига и библиографи мораће још много да трагају како би одговорили на све тајне које крије дело Христофора Цефаровића. Мораће да исправе и много од оног што сам и ја погрешно прочитао, схватио и написао.

³² Лазар Чурчић, *Непознати Канон воскресни Христофора Цефаровића*. – У ауторској књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 99.

ЗАПИСИ ЕПИСКОПА ЈОВАНА ГЕОРГИЈЕВИЋА 1761–1766. У ВРШЦУ РЕФОРМИСАНОМ ЋИРИЛИЦОМ

Вршачки епископ Јован Георгијевић, потоњи карловачки митрополит и архиепископ, дао је најкасније 1761. да се испише *Параклис светом Стефану Дечанском* за манастир свога пострига, Дечане. *Параклис* је преписан јамачно у вршачкој дворској скрипторији. Исписивали су га тројица преписивача, од којих су двојица била изврсни калиграфи. Први од њих био је уз Константина Студеничанина један од најбољих међу Србима у 18. веку. Он је преписао првих 15 листова *Параклиса* до 20. јануара 1762 (то је у 18. веку било 31. јануара по новом календару). Други преписивач је преписао листове 16–22, а трећи, знатно слабији калиграф, преписао је текст на л. 23.¹ Текстови првог преписивача исписани су црквеном ћирилицом, рускословенски. Други преписивач је текстове исписивао реформисаном ћирилицом епископа Јована Георгијевића.

Преписивањем првих 15 л. *Параклиса*, књига није била завршена. Минијатуре су завршене 14/24. јануара 1763. године. Могућно је стога да је други калиграф преписивао текстове између 20/31. јануара 1762. и 14/25. јануара 1763, а може бити и касније. Када је то уистину било, тешко је рећи сасвим поуздано. Извесно би морало бити да је епископ Јован Георгијевић у том времену, или раније, радио на реформи ћирилице.

Раније нису били примећени неколики записи епископа Јована Георгијевића које је писао у Вршцу када је радио на реформи ћирилице. Петар Момировић је 1993. објавио 17 оновремених записа вршачког епископа реформатора писма (бр. 789, 826, 878, 879, 943, 1020, 1021, 1074, 1156, 1191, 1339, 1397, 1439, 1466, 1542, 1638 и 1639).² Најстарији од тих записа је из 1748, а најмлађи из 1771. године. Све их је Петар Момировић објавио црквеном ћирилицом. Тако је 1959. објавио и записе из преписа *Душановог законика*, који је 1772. преписао Јован Фелдвари у Сремским Карловцима по налогу митрополита и архиепископа Јована Георгијевића за архиепископску библиотеку.³ Тај препис начињен је брзописом рускословенском грађанском ћирилицом, са ја, па записе никако није требало објавити црквеном ћирилицом. Љубомир

¹ Лаза Чурчић, *Параклис Стефану Дечанском Јована Георгијевића*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 165.

² Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, Нови Сад, 1993. У загради је број записа. Даље: П. Момировић и број записа.

³ Петар Момировић, *Књишко-архивски споменици из Баната*. – У: *Грађа за проучавање споменика културе Војводине*, III, Нови Сад, 1959, 209–211.

Стојановић је објавио неколике записе архиђакона, епископа и архиепископа Јована Георгијевића руским грађанским писмом (бр. 2890, 2948, 2964. и 3165), а већину црквеном ћирилицом (бр. 2912, 2944, 3034, 3036, 3096, 3097, 3356, 7634, 7635, 7690–2, 8407, 10238, 10252, 10253).⁴ Сви су они записани између 1727. и 1736. године. Најраније је записивао као архиђакон патријарха Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте (Љуб. Стојановић, бр. 10238. из 1727; бр. 7634 и 7645 из 1728; бр. 7690–7692 из 1733; бр. 10252 из 1735. и бр. 10253 из 1736). Сви они припадају српскословенској традицији те се морају објављивати црквеном ћирилицом. Три записа из збирке Љубомира Стојановића, објављена грађанском ћирилицом, имају я из руског грађанског писма (Љуб. Стојановић, бр. 2890 из 1744; бр. 2948. из 1753; и бр. 2964. из 1748). Један од записа, из 1762, има њ из рускословенске ћирилице (Љуб. Стојановић, бр. 3165) и пре би га, ако је тачно записан, требало објавити црквеном ћирилицом. Дабогме, ваљало би тај запис проверити, јер ако га је вршачки епископ написао брзописом, онда иде међу записе, како је и објављен. Ако је, међутим, тај запис исписао калиграф дворске скрипторије, могао је бити исписан и црквеном ћирилицом. Један запис из тог времена, из 1745, објавио је Љубомир Стојановић црквеном ћирилицом (Љуб. Стојановић, бр. 2912). Потоњи записи епископа Јована Георгијевића црквеном ћирилицом из 1753. су на две иконе Николе Нешковића (Љуб. Стојановић, бр. 3034. и 3036) као и на једној обновљеној икони из 1756 (Љуб. Стојановић, бр. 3097). Запис са плаштанице (антиминса) митрополита и архиепископа Јована Георгијевића из 1770. дао је Љубомир Стојановић црквеном ћирилицом (Љуб. Стојановић, бр. 3356), као и много касније Динко Давидов (бр. 156),⁵ а тај је запис изрезан у бакру руским грађанским писмом издуженом антиквом. Сви остали записи епископа и архиепископа Јована Георгијевића на бакрорезној графици коју је он платио, изведени су црквеном ћирилицом и Динко Давидов их је, што се тиче писма, тачно објавио (Д. Давидов, бр. 41. Христофор Џафаровић, *Српски светитељи Бранковићи*, 1746; бр. 42. исти, *Цар Урош*, 1746; бр. 79. Захарија Орфелин, *Манастир Кувездин*, 1772. и најранији бр. 123. Густав Адолф Милер, *Манастир Хилендар*, 1743). Записи Петра Момировића морају се проверити. Ако је судити по бележењу я из руског грађанског писма, већина записа које је објавио морали су бити написани руским брзописним грађанским писмом (П. Момировић, бр. 789. из 1750; бр. 826 из 1752; бр. 878 и 879 из 1754; бр. 943 из 1757; бр. 1020 и 1021 из 1759; бр. 1074 из 1760. и бр. 1191 из 1762) и није их требало објавити црквеном ћирилицом.

⁴ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 2–6, Београд, 1903–1926. У загради је бр. записа. Даље: Љ. Стојановић и бр. записа.

⁵ Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад, 1978. У загради је број описа. Даље: Д. Давидов и број описа.

Архиђакон Јован Георгијевић испевао је 1735. и исписао црквеном ћирилицом једну песму (бр. 369).⁶ Јединствену књигу међу српским књигама уопште, *Собраније изабраних молитв*, коју је наменио 1771. старима и онима којима је ослабио вид, објавио је у формату фолија (половини табака) и штампао је црквеном ћирилицом на рускословенском. У њој је објавио и своју *Стихиру опиту свјатитељима српским*, коју је претходно, 1762, уврстио у рукописни *Параклис светом Стефану Дечанском*, и своју молитву *Благодареније к Богу*. Под бакрорезним *Распећем и Силаском Светог духа* Јохана Георга Мансфелда су у *Собранију* његови стихови рускословенски и црквеном ћирилицом (Д. Давидов, бр. 207).

Црквеном ћирилицом и на рускословенском језику, приредио је епископ Јован Георгијевић текстове које је преписао први преписивач *Параклиса*. Други преписивач је преписао л. 16–22. реформисаном ћирилицом, издуженом антиквом и рускословенским језиком. Том ћирилицом, додуше још увек не у коначном облику, писао је записе 1761 (П. Момировић, бр. 1156), 1763 (П. Момировић, бр. 1249), 1764 (П. Момировић, бр. 1339), 1766 (П. Момировић, бр. 1439) и 1767 (П. Момировић, бр. 1466). Те записе је ваљало објавити реформисаним грађанским писмом. Рускословенским правописом, са њ, писао је епископ Јован Георгијевић записе 1762 (П. Момировић, бр. 1191), 1765 (П. Момировић, бр. 1397), 1769 (П. Момировић, бр. 1542) и 1771 (П. Момировић, бр. 1638 и 1639). Зашто је истовремено писао и руском црквеном ћирилицом, руским грађанским писмом и својом реформисаном ћирилицом, тешко је, или скоро је немогућно, рећи. Извесно је само да га је мучио проблем писма. Нешто то, а више оновремене рационалистичке идеје навеле су га да чини напоре у реформисању српске ћирилице.

Својом реформисаном ћирилицом написао је епископ Јован Георгијевић следеће текстове: 1. ктиторски запис 1761. у олтару капеле Владичанског двора у Вршцу (П. Момировић, бр. 1156); 2. запис из 1763. о завршетку капеле у Владичанском двору (П. Момировић, бр. 1249); 3. запис на часној трпези у олтару Успенске цркве у Вршцу, 1764 (П. Момировић, бр. 1339); 4. ктиторски запис 1766. у Успенској цркви у Вршцу (П. Момировић, бр. 1439) и 5. текст за велико миро 1767, сада у цркви Банатске Паланке (П. Момировић, бр. 1466). Пет записа, написаних реформисаном ћирилицом, исписао је епископ Јован Георгијевић да буду видљиви, рекло би се уочљиви за многа поколења. Само један од тих записа, на суду за миро, није написан да га сви морају лако приметити. Њему је близак *Параклис светом Стефану Дечанском*.

Епископ Јован Георгијевић је радио, по оном што се сада може рећи, на реформи ћирилице између 1761. и 1767. године. О томе своме послу оставио је јасне трагове, чак са наглашеном жељом да буде примећен. За ову прилику нису могли бити проверени сви записи које је епископ Јован Георгијевић написао реформисаном ћирилицом. Епископ банатски, господин Хризостом

⁶ Светозар Матић, *Допуне Каталогџу Љуб. Стојановића*. – У ауторовој књизи: *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд, 1952. У загради је број описа.

(Столић) проверио је запис из 1763 (П. Момировић, бр. 1249) на каменој плочи, изведеној сасвим класицистички, у капели вршачког Владичанског двора и послао ми снимак те камене плоче да поузданије прочитам запис епископа Јована Георгијевића, на чему му још једном најлепшем захваљујем. Тај запис без икаквих интервенција гласи:

Во імя оца. і сѣа. і сѣаго дѣа. Во славу. хвалу чест. і поклоненіе. верою і дѣом. Троединому Богу В лето царствованія освященнейшаго римскаго цесара и проч его величества господина. господина. Стефана. Францеска. Перваго. При сѣпрѣги. его. ея. Цесаро Кралевскаго. Апостолскаго Величества. во унгаріи. бохеміи. ерц:ерцерцегіни. австрійскоі. і прочая Госпожі. Госпожі Маріи ерезіи. і при височайшемѣ. избраномѣ Кралою. Римскомѣ. его Величествомѣ. гдінѣ. гдінѣ Іозефу Второму. Превозлюбленомѣ сінѣ і наследнікѣ. законномѣ іх Величеств. австрійскаго. і проч. храм сеі в чест святим слугам. божим. собору. безплотних, сіл і архістратігом. его. Михаілу и Гаврілу. яко чіно началним Вішних. Сил. От фундамента. купно і при емѣ. дом. Епископскі. под едним кровом созида Преосвященіи Господін. Господін. Іоанн. Георгіевич Епископ. Карансебішски. Вершачкі. Логошскі. Оршавомехадіскі. Белоцерквено Паланачкі. Святія Восточнія Церкви Православнія. О Бже і творче наш. твоя от твоі. тебе пріносім от нас грешні прімі яко от убогія две лепте. і прізрі с небес на дом. твоі і віноград твоі. иже насаді. десніца. твоя. Амін. Наче се здаті. храм Божіи і дом со предлежащіми емѣ вся ограді. лета аѣнз [= 1757]. А совершися Лета аѣзг [=1763] Месеца. Маіа. ѣ [= 8] дне Во Вароші Вершцѣ. Іже. Ест Во Банатѣ Темішварском.

Запис на каменој плочи у вршачкој дворској капели нема *јата* (ѣ) нити *јерова* (ь, ѣ). У њему је у већини случајева знак ѣ за у и оу. Из традиционалне ћирилице преузете су лигатуре ю и ц. Изузетак су у овом запису *ижица* (ѣ) у речима *австрійскоі*, два пута, и *августнейши*, а (*ја*) из рускословенске ћирилице, е на почетку речи, које ваља читати као *је* у савременом руском и *ѳ* у имену царице Марије Терезије.

У односу на реформисано писмо из *Параклиса*, у запису на каменој плочи у вршачкој дворској капели знатна је употреба ѣ уместо у, а у четири случаја употребљено је слово и, додуше, увек на крају речи. Код удвојеног и увек је ии, а не іі како би се очекивало.

Најстарији вршачки запис који је епископ Јован Георгијевић написао реформисаном ћирилицом могао би бити ктиторски запис из 1761. у олтару вршачке дворске капеле (П. Момировић, бр. 1156). Две године потом, 1763, написао је запис о завршетку дворске капеле (П. Момировић, бр. 1249). Следеће године, 1764, написао је запис за часну трпезу вршачке Успенске цркве (П. Момировић, бр. 1339) и у њему употребио ж и за ѣ у речи *хажі* за *хаци*. Ктиторски запис о завршетку вршачке Успенске цркве, 1766 (П. Момировић, бр. 1439) јесте препис и прилагођени запис о завршетку дворске капеле. По тексту који је објавио Петар Момировић, у њему има знатног одступања од реформисане ћирилице. Ту, на пример, има: я, а, ѣ, ѳ и о, као и једно *јер*, ѣ. Није јасно да ли се епископ Јован Георгијевић тада већ удаљавао од своје реформисане ћирилице, или је према његовом запису из дворске капеле начињен нов са елементима његовог реформисаног писма и традиционалне рускословенске ћирилице.

Ако је судити по тексту на каменој плочи у дворској капели у Вршцу, који је написан најкасније 1763, као и записима из времена од 1761. до 1766. које ваља поузданије прочитати, могло би се закључити да је у тим годинама епископ Јован Георгијевић радио на својој реформи ћирилице, и да, радећи на томе, није коначно решио проблем новог писма. Само се радећи на *Параклису* сасвим јасно определио да искључиво пише *i* и *u*. Није јасно зашто је у записима у неколико случајева поред *ŷ* и *i* писао и слова *u* и *i*. Није искључено да би то могле бити и преписивачке грешке. Случај тите (*ѳ*) у имену Марије Терезије траје у српским књигама од 1741, од Џефаровићеве *Стематографије*, а у рукописима може бити и раније. У старим српским, бугарским, руским и другим ћириличким месецословима и минејима нема имена Терезија. Могућно је стога да су Грци и Срби у Аустрији немачко *th* у имену *Theresia* писали са титом (*ѳерезіа*). Епископ Јован Георгијевић држао се такве праксе када је писао текст за камени запис у капели вршачког Владичанског двора. У *Параклису* је он употребљавао и знак кси (*ѣ*), што би могло да значи да је у својој реформисаној ћирилици поред старословенских и руских лигатура задржао и грчке знаке кси (*ѣ*) и пси (*ѡ*) из старословенске традиције, а уз њих и титу (*ѳ*) као замену за латиничко *th*. Писање лигатура и грчких знакова за *пси*, *кси* и *титу* убрзало је писање и само стога прихватио их је епископ Јован Георгијевић у реформисаној ћирилици.

Не зна се ништа о томе да ли је епископ Јован Георгијевић разговарао са киме о реформи ћирилице. Могуће је да у његовој преписци, која још увек није била предмет интересовања, има грађе о овом његовом послу. Русофили Јован Рајић и Захарија Орфелин нису имали лепо мишљење о вршачком епископу и потоњем карловачком митрополиту и архиепископу, а да су знали за његову реформу ћирилице били би јамачно још жешћи његови критичари. Доситеј је познавао епископа, митрополита и архиепископа Јована Георгијевића, али, по свему судећи, није знао за његову реформу српске ћирилице. Да ли је о томе знао нешто више епископ Јосиф Јовановић Шакабента, који је био архиђакон епископа Јована Георгијевића, не зна се, такође, ништа. Дабогме да се не зна да ли је реформисану ћирилицу епископа Јована Георгијевића прихватио још неко. Највећа је, ипак, непознаница то што вршачки епископ није истрајао на својој реформи. Може бити, додуше, да није био задовољан резултатима своје реформе, а можда му се учинило да би њоме прекинуо многе нити српске писмености, чега се могао уплашити. У сваком случају је размишљао о реформи српске ћирилице и оставио сведочанства да је приметио проблем и поверовао да га ваља решавати и решити.

Нешто после рада епископа Јована Георгијевића на реформи ћирилице објавио је, 1770, Сарајлија Јован Радић латиницом одломак историје Босне, *Kniga istorografija o narode slavenskom*, Дубровчанина Мавра Орбина у преводу Саве Владисавића.⁷ Тај одломак није објављен према петроградском издању из

⁷ Лаза Чурчић, *Поглавље Орбинове историје о Босни у издању Јована Радића 1770. године прва је српска књига штампана латиницом*. – У овој књизи, 98–104.

1722, него са рукописног предлошка који је колао међу Србима. Петроградско издање објављено је новом руском грађанском ћирилицом, али није јасно какав је препис стигао до Срба. Најпре ће бити да им је дошао у препису црквеном ћирилицом. Било како, међутим, да им је дошао, имао је *јат*, *јерове* и неколико знакова за *у* и *и*. Јован Радић је замењивао *јат* са *е*, *і* је употребљавао за *и* и *ј*, а писао је *l* и за *л* и *љ*. Није дирао у русизме, па је писао *ер* за српско вокално *р* и није једначио сугласнике по звучности.

Реформисана ћирилица епископа Јована Георгијевића и латиничко издање одломка историје о Босни Мавра Орбина у преводу Саве Владисавића, које је приредио Јован Радић, сведоче да су бар шездесетих година 18. века Срби читали *јат* као *е*, да су *јерове* држали вишковима и изостављали их, да су руско *щ* транскрибовали са *шт* српске традиције, да нису много разликовали све знаке за *и*, *о* и *у*, и нису, најзад, знали решења за српске гласове *љ*, *њ*, *ђ*, *џ*, па су трагали да решење тих проблема нађу.

Јован Радић је могао знати митрополита и архиепископа Јована Георгијевића и могао је са њиме разговарати о транскрипцији ћирилице на латиницу, а да ли су се они уистину знали и да ли су разговарали, можда се никада неће сазнати. Сава Текелија, рођен 1761, имао је 12 година када је умро митрополит и архиепископ Јован Георгијевић и мало је вероватно да је знао за његову реформу писма, а биће да није знао ни за Радићеву српску латиничку књигу из 1770, те је по свој прилици, сам решавао неке проблеме српске ћирилице. Сава Мркаљ и Вук Караџић нису знали за реформисану ћирилицу епископа Јована Георгијевића и за латиничку транскрипцију Јована Радића. Да је знао за њихове послове, Вук би морао бити и те како задовољан. Сада је бар извесно да је проблем реформисања српске ћирилице до 1818. трајао више од 55 година. Више од пола века проблем реформисања српске ћирилице био је веома актуелан и тражио је решење. Вук га је решио, а да није знао колико је тај проблем решаван и ко га је све решавао. Сасвим је, дабогме, могућно да тај проблем и није први решавао епископ Јован Георгијевић. Он га је, међутим, решавао и није решио.

БУКВАРИ, НАЧАЛНАЈА УЧЕНИЈА, ИЗ 1761. и 1772. ГОДИНЕ

1.

Универзитетска библиотека у Гетингену има два издања буквара *Началноје ученије човеком хотјаишчим учитисја књиг божественаго писанија*, на рускословенском и црквеном ћирилицом, из 1761. и 1772. године.¹ На старијем има текст, штампан црвено, у последњем реду на [16], последњој, непагинира-ној страници: „1761-го лета М[е]с[я]ца септемврия”. Књига нема насловне странице. На првој су заставице (руски дрворез), наслов и два текста на руско-словенском, у по два реда:

Во имя о[т]ца и с[ы]на
и с[вя]таго д[у]ха. Амин.

Б[о]же в помощь, мою воими
и вразуми мя во учение сие.

На следећој страници је мања заставица, испод ње је азбука црквеном ћирилицом, а иза ње следе: *греческая писмена*. После сваког слова је име слова на грчком, а испод њих и ћирилицом (алфа, вита, гама, делта...). Грчка слова прелазе и на следећу страницу, трећу. Иза алфабета долази букварски текст за срицање слогова, прво по два гласа, а потом по три. На [8] стр. је азбука са називима слова (аз, буки, веди, глагол...). На [9] стр. су скраћене речи по азбуци (Ангел, ангелски, архангел, архангелски, Бог, божество, Богородица, блажен...). На [12] стр. су молитве: к Богу, к Богородици и к Ангелу. На стр. [12–16] су *Стихи учителни*.

Исти такав буквар по садржају, додуше без грчких писмена, објављен је и 1772. године. У дну његове 16. странице, оне су пагиниране, стоји: „В Венецији, в Типографији Славено-греческој благочестивој Димитрија Теодосијева 1772”.

¹ Снимке оба *Мала буквара* поклонио је Народној библиотеци Србије др Рајнхард Лауер, проф. славистике Универзитета у Гетингену. У библиотеци тог Универзитета има чак 21 књига штампана у венецијанској штампарији Димитрија Теодосија. Било би добро утврдити како су доспеле онде. В. у електронском каталогу Доњосаске државне и универзитетске библиотеке у Гетингену (Niedersaechsische Staats und Universitaetsbibliothek Goettingen, www.sub.uni-goettingen.de/index-e.html). За ову информацију дугујем г. Боривоју Чалићу, библиотекару из Вуковара. И овом приликом најлепша му хвала.

Библиографски је познато издање таквог буквара из 1792.² Није идентификовано и његово издање са немачким текстом из 1774. у Бечу.³ И 16 страница *Началног ученија* из 1792. пагинирано је као и у оном штампаном 1772. године. На 16. стр. са годином издања 1792. је завршна вињета, а и испод ње је колофон са уписаним местом издања, издавачем и годином издања. Колофон је исти као и на издању из 1772, сем по години издања. На примерку снимљеном за *Српску библиографију XVIII века* Георгија Михаиловића неко је испод године 1792. уписао 62, јамачно да укаже на грешку у години издања.⁴ Ваљда је знао да је *књиге* из те штампарије од 1790. потписивао Пана Теодосије, наследник Димитријев.⁵ Можда је знао и да је Димитрије Теодосије умро 11. марта 1782. године.⁶

Началноје ученије из 1761. никако није штампано у Русији. Две вињете у њему, један иницијал и слова су свакако из Русије, али је штампарско умеће венецијанско. Слова и типографске орнаменте, зна се, донео је Димитрије Теодосије из оновремене Русије. По свој прилици је *Началноје ученије* прва књижица коју је Србима штампао Димитрије Теодосије.

Три позната издања *Началног ученија* из Венеције између 1761. и 1792. не морају бити и једина издања тог буквара. Георгије Михаиловић је забележио један *Буквар мали* и ставио га у 1764. годину. Дао га је по литератури, дакако са мало података. Да је поуздано објављен видео је у каталогу *Књиги которије напечатане и по приложену цену продајутсја в Типографији Димитрија Теодосија* објављеном између 1772. и 1774. године. У њему је на другом месту *Буквар мали* по цени од 0,6 лире, а на трећем месту *Буквар велики новоустројени* по цени 1,05 лире.⁷ Одобрење за један *Мали буквар* дато је. 6. априла 1764. године. Тог априла одобрено је штампање и *Великог буквара*. Њега Георгије Михаиловић није уврстио у 1764. годину.⁸ Мирослав Пантић је приметио да „од тог буквара немамо сада ниједног примерка, али је некада и њега морало бити”.⁹ Поновио је и једно сведочанство са цедуљице, написане 7. новембра

² Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, бр. 256.

³ Исто, бр. 121.

⁴ Треба упоредити примерке из Патријаршијске библиотеке (П VIII 2678) у којој је дописана '62. година(?) са примерком библиотеке Српске православне цркве у Дубровнику и видети да ли и у њему има уписана '62. година. Видети и: Вера Сечански, *Још нешто о штампарии Димитрија и Пана Теодосије*. – У: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 44, св. 1–2, Београд, 1978, 81–82, где је указано на још један, непотпуни, примерак у Патријаршијској библиотеци.

⁵ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 232 (*Псалтир* 1790), 383 (*Месјаџослов* 1799), стоји: „При Пани Теодосијев Славеногреческој типографији”. Бр. 250 (*Зборник молитава*, 1792), нема штампара. Бр. 409 (*Филактарион*, 1800) – стоји: „В Венецији, При Теодосију, 1800. С дозвољенијем владејуштих”.

⁶ Мирослав Пантић, *Штампар старих српских књига Димитрије Теодосије*. – У ауторовој књизи: *Сусрети с прошлошћу*, Београд, 1984, 457.

⁷ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 56.

⁸ Исто, бр. 110, фотокопија каталога је на стр. 111.

⁹ М. Пантић, цитирано дело, 444, 446.

1768. о књигама које је Захарија Орфелин дао за продају на вашар у Руму.¹⁰

Мирослав Пантић, међутим, није остао при томе да „од тог буквара немамо сада ниједног примерка”, па је написао да

тај *Буквар велики* лако може бити [...] оно *Первое учение хотѣшчим учитисја књиг писмени славенскими називаемое Буквар*, који се с много разлога приписује З. Орфелину, а који је без имена писца и без ознака места и године штампања издао такође Д. Теодосије. Орфелин је, истина, у свом *Магазину* од 1768. помињући тај *Буквар* рекао да је штампан „прошлог лета”, и по томе се углавном узимало да је он тада први пут изишао на свет. Али Орфелин је том приликом могао мислити само на његово последње издање, немајући потребе да говори о осталим, ранијим и одавно распродатим. А да је та загонетна књига у то време издавана више пута сада већ нема сумње.¹¹

И дру Георгију Михаиловићу се морало учинити да *Велики буквар* може бити само Орфелинов *Буквар* који је Стефан Новаковић објавио и 1792. у Бечу.¹²

Проблем венецијанских буквара, и малог и великог, решаван само по литератури, није могао да понуди и коначни одговор. Буквари припадају уџбеницима, педагошкој књижевности. И у њихову израду уложено је стваралаштво, али они подразумевају и знатно преузетог. Као и већина уџбеника, од њих је веома мало сачувано за будућност, па је и венецијански *Буквар мали* постао сложен библиографски и историјски проблем. *Началнаја ученија* из Универзитетске библиотеке у Гетингену не пружају све одговоре о њима и њиховом трајању важном за историју школства и библиографије, али одговарају на важна питања српског штампарства друге половине 18. века.

Началноје ученије штампано септембра 1761. у Венецији, биће прва српска књига штампана у штампарији Димитрија Теодосија, или је једна од првих. По томе што се нашла на почетку штампања оновремених српских књига, она сведочи да се поновио случај штампања српских књига 1726. у Римнику, где је започето штампање буквара за Србе. И у Венецији се 1761. започело штампање књига букварима. Школе су и 1761. биле актуелне. Архиепископу и митрополиту Павлу Ненадовићу били су потребни уџбеници. Он је 1751. добио дозволу за организовање штампарије у Сремским Карловцима, али је није отворио. Године 1753. његовом вољом прештампана је у Римнику *Граматика* Мелетија Смотричког за Србе. Захарија Орфелин је од 1758, у Сремским Карловцима, умножио неколико бакрорезних књига иза којих је био архиепископ и митрополит Павле Ненадовић. Умножавање уџбеника није ишло бакрорезом и морало се потражити решење за њихово штампање. Нађено је у Венецији у штампарији Теодосија. Путови од Карловаца до Венеције и актери који су уредили послове да се штампају уџбеници, црквене и друге књиге, у Венецији, још су непознати и треба их открити.

¹⁰ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 56, снимак је на стр. 65.

¹¹ М. Пантић, цитирано дело, 446.

¹² Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 82, 256.

2.

Димитрије Теодосије није имао намеру да по сваку цену штампа књиге без одобрења цензуре. На почетку штампања књига за Србе прекршио је праксу које ће се касније држати. Учинио је то, јамачно, да проба како ће ићи посао са штампањем за Србе. Додуше, могло је бити и журбе у штампању буквара, па је заобиђена цензура. У сваком случају то је било могућно, јер када је понека књига у Венецији морала да чека на одобрење, када се

за њено штампање није могла очекивати сагласност црквених власти, млетачки су штампари, уз сагласност владе и њених представника, без много колебања штампали, ставивши само [...] да је књига штампана другде, а не онамо где штампана уистину, у Венецији.¹³

Георгије Михаиловић је, додуше, знао да је једно *Началноје ученије* објавио 1774. Јосиф Курцбек у Бечу. Рекао је да је објављено „у смислу школског закона о основним школама, а ради уједначавања наставе у целој држави”.¹⁴ Ко зна зашто, текст о њему завршио је речима: „Срби нису куповали овај буквар, већ су тражили кијевско издање које је Курцбек штампао 1770”.¹⁵ То издање *Началног ученија* држао је Георгије Михаиловић трећим издањем Курцбековог буквара из 1770, а оно није било то. Два издања Курцбекова буквара из 1770. садржајем су иста, али је један штампан на 36 ненумерисаних листова, а други на 27, такође ненумерисаних, листова. Издање на 36 листова држао је првим издањем, а на 27 листова другим. Оба наслова књига су иста: *Буквар или Началноје ученије хотјашчим учити књиг писмени*, а онда у издању са 36 листова стоји: славеносрпским, а на издању са 27 листова: српскословенским. *Началноје ученије* из 1774. је на 32 странице, од којих су ћириличке првих 16 страница, а од 17. до 32. странице је *Началноје ученије немецкому чтенију*. Почетак садржаја двају издања буквара Јосифа Курцбека из 1770. и почетак *Началног ученија* из 1774. су исти, а разлике почињу молитвама.

Курцбеково *Началноје ученије* из 1774. је прештампано венецијанско издање од септембра 1761, са грчим писменима и прилагођеним текстом за учење немачког. Георгије Михаиловић је могао упоредити бечко издање *Началног ученија* из 1774. са венецијанским издањем из могућне 1792. и утврдити да се венецијанско издање разликује од бечког само по томе што у њему нема немачког текста. Уместо да је то учинио он је уз издање 1792. додао да венецијанско издање

Садржи у I делу буквар који је истоветан са Прокоповичевим букваром; у II делу су стихи учитељни из Левшиновог катихизиса. По Филарету Гумилевском, Левшин је 1776. написао један буквар, можда је ово прештампан тај буквар.¹⁶

¹³ М Пантић, цитирано дело, 432.

¹⁴ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 121.

¹⁵ Исто, бр. 121

¹⁶ Исто, бр. 255.

Да је Георгије Михаиловић упоредио бечко издање *Началног ученија* из 1774. и венецијанско из можда 1792, не би поменуо могућност да је у Венецији прештампан буквар из 1776. Платона Левшина. Сасвим је могуће да је Георгије Михаиловић тачно приметио да је букварски део *Началног ученија* из могуће 1792. прештампан из буквара Феофана Прокоповича, али је сасвим могуће да је прештампан и из неког другог уџбеника. У Кијеву је, наиме, 1751. објављен *Буквар или началное учение хотящим учитися книг писмени славянскими* на 28 листова.¹⁷ Први листови тог буквара исти су као и у *Началном ученију* из 1774. и, може бити, из 1792. године. Георгије Михаиловић је знао и за издање тог буквара у Венецији 1775, на 26 листова, и приметио да му је садржај „исти као у кијевском” из 1751,

односно Курцбековим букварима од 1770, јер су ови прештампани са кијевског оригинала. Судећи по гравири [...] Теодосије га није прештампан са кијевског оригинала, као што би изгледало по наслову, него са Курцбековог издања од 1770. Док је Курцбек дословно прештампан оригинал изменивши само гравиру св. Тројице, дотле је Теодосије извршио у гравири, тексту, ортографији и интерпункцији понеке измене; [...] Ове измене је Теодосије, по свој прилици, учинио са намером да избегне Курцбекове приговоре што је прештампан његово издање. После Курцбекове штампарске привилегије, Теодосије није више имао рачуна да штампа књиге за Србе; што је ипак издао овај *Буквар*, водили су га комерцијални разлози. Курцбеков нови *Буквар* од 1774. Срби нису хтели да купују, већ су тражили стари од 1770. Њега, међутим, Курцбек није смео да поново изда. То је Теодосије могао дознати па је, уверен да ће направити добар посао, прештампан Курцбеков *Буквар* од 1770.¹⁸

Највероватније је да је Курцбек прештампан једно од кијевских издања буквара, из 1751, 1760, или које године потом. Мање је, међутим, вероватно да је Теодосије прештампан Курцбеков буквар ради доброг посла, а једва се може замислити да је то учинио да му на томе не би замерили из Беча. Буквар је у Венецији морао бити прештампан и пре 1775, као што је и *Началноје ученије* штампано онде раније, сасвим извесно од септембра 1761. године. Могао је *Буквар* бити објављен и 1764. када је за њега дато одобрење. Интервенције у венецијанском издању начињене су из неких разлога које тек треба утврдити. Да ли је иза њих могао стојати Захарија Орфелин, не зна се, али се може наслути. Орфелин је волео мале интервенције да би указао на ново издање. Додуше могао је то и од некога научити.

Веома је озбиљно и питање зашто је Јосиф Курцбек прештампан руске уџбенике. Има издање његовог буквара из 1780. године. И о њему је Георгије Михаиловић нагађао:

Књига је састављена из два ранија буквара, од 1770. и 1774. Према *Буквару* од 1770. трописмени слогови су проширени на све самогласнике, безгласнике и двојегласнике. Молитве јутарње, молитве пре и после обода и молитве вечерње пред спавање дате су

¹⁷ В. И. (Всеволод Измаилович) Срезневский, А. Л. (Алфред Лудвикевич) Бем, *Издания церковной печати времени императрицы Елисаветы Петровны*, Петроград 1914, бр. 394.

¹⁸ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 255; В. И. Срезњевски, А. Л. Бем нису забележили то издање, али су знали за издање из 1766, бр. 394.

све, и истим редом, као у *Буквару* од 1770; само што у јутарњим молитвама псалам 50. није означен. Изостављене су *Десет заповеди*, *Ортодоксос омологија* из Могилина *Катихизиса* и, нарочито, на предлог цензора Секереша, *Символ* Атанасијев. Уместо тога дате су молитве и „стихи учитељни” из Левшиновог *Катихизиса*, као у *Буквару* од 1774. Немачки буквар узет је из *Буквара* од 1774.

На молбу Курцбекову, 1777. године, да му се допусти поновно штампање *Буквара* из 1770, јер Срби неће да купују онај из 1774, Секереш је поднео компромисни предлог – који је и усвојен – да се у новом издању употреби делом текст из 1774, а делом текст *Буквара* из 1774. Тако је дошло до издања *Буквара* из 1780.¹⁹

Мало је што могућно од тога што је рекао Георгије Михаиловић. Пре ће бити да је Курцбек дошао до неког новог издања руског буквара и прештампао га. Ваљда је Секереш дао сагласност да се штампа, а он је добро знао да *Буквар* из 1774. није био бојкотован код Срба.

Отворено је и питање колико је пута прештампан *Буквар* из 1770. године. Извесно је, међутим, да је у време почетка рада Курцбекове штампарије карловачки архиепископ и митрополит био Јован Георгијевић. Какав је његов однос био према руским букварима, тек треба утврдити. Сасвим је могућно да је Курцбек наставио прештампавање руских буквара који су били прештамповани у Венецији у време архиепископа и митрополита Павла Ненадовића, јер његов наследник није желео никакве новине. Сва нагађања о прештампавању Курцбековог *Буквара* у Венецији постају беспредметна када се узму у обзир венецијанска *Началнаја ученија* из 1761. и 1772. Универзитетске библиотеке у Гетингену. Не би смело да буде сумње да је то био *Мали буквар* како су га бележили и Захарија Орфелин и Павле Соларић, а и Георгије Михаиловић. Колико је он пута био прештампован ваљда се никада неће сазнати. Сада се може говорити о издањима 1761, 1764, 1772. и, може бити, 1792. у Венецији, а 1774. у Бечу.

Курцбекови буквари из 1770. мора да су наставили традицију прештампавања кијевских буквара започету у Венецији најкасније 1764. године. Његово издање 1775. у Венецији није био прештампани Курцбеков *Буквар* из 1770. године. Он је, несумњиво, прештампан са неког ранијег издања Димитрија Теодосија. Када је то било, не зна се. За њега је 1764. добио Димитрије Теодосије одобрење да га штампа. То је свакако *Велики буквар* како су га бележили цензори, Захарија Орфелин и Павле Соларић. Он никако није Орфелинов буквар, *Первоје ученије*, из 1767. године. *Буквар или Началноје ученије* објављен је у Венецији најмање два пута, око 1764. и 1775, а у Бечу два пута, 1770. и једном 1780. године. Надати се ваља да ће се у будућности о њима сазнати више. Оно што је већ сада извесно, јесте да је Димитрије Теодосије почео штампање књига Србима објављујући септембра 1761. *Буквар* и да није 1770. престао да штампа, када је Јосиф Курцбек у Бечу започео штампање књига за Србе.

¹⁹ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 152.

Началноје ученије, одштампано септембра 1761. у Венецији, могла је бити прва књига која је за Србе одштампана у штампарији Димитрија Теодосија. Ако је судити по времену штампања *Горестног плача* Захарије Орфелина, новембра 1761, отиснутог на књизи, онда је то била друга књига штампана у штампарији Димитрија Теодосија. Буни то што још на двама књигама, *Молитвослову* и *Требнику*, стоји да им је штампање завршено новембра 1761. године. Додуше, на њима стоји да су штампане у Москви, али и „продајетсја в Венецији в Типографији Грекоправославној Теодосија Јоаникијскога”. Најранија одобрења за штампање српских књига добио је Димитрије Теодосије у пролеће 1762. године.²⁰ Да штампа *Часослов* добио је 15. априла, за *Псалтир* 26. априла, а за *Октоих*, *Пентикостар*, *Служабник* (Требник), *Апостол*, *Литургије* (Служабник) и друге књиге 30. јула оне, 1762, године.²¹

Одобрење за *Часослов*, *Псалтир* и *Требник* добио је Димитрије Теодосије, ако би се веровало библиографима, тек пошто су књиге одштампане претходне, 1761, године. Павле Јосиф Шафарик није знао за одобрења венецијанске цензуре, није познавао ни могућна руска издања датирана онако како су пренета на издања Димитрија Теодосија, а био је уверен да се односе на московска издања, па је венецијанска издања померао за касније.

Имајући на уму редослед одобрења за штампање књига за Србе, која је добио Димитрије Теодосије, онда је прва књига коју је штампао 1762. био *Часослов*. Он га под тим насловом није објавио. Објавио је књигу садржајем сличну као *Часослов*, а под насловом *Молитвослов*. У каталогу Димитрија Теодосија из 1772–4. забележен је *Молитвослов* или *Полустав велики*. Књиге тада више није било за продају. Павле Соларић је није видео, па је у *Поминак књижевски*, 1810, пренео наслове из каталога из 1772–4. године. Шафарик није знао за каталог из 1772–4, па је *Молитвослов* или *Полустав велики* дао према Соларићу и датирао га „пре 1810”.²² У *Молитвослову* одобреном за штампу нема помена да је то *Полустав велики*. Састављач каталога је знао да онај *Молитвослов* није ни *Зборник молитава* нити *Требник*, па је додао да је то *Полустав велики*. Та књига је по садржају *Часослов*.

Димитрије Теодосије је 1766. објавио један *Часослов*, али без напомене да се продаје код њега. Оно одобрење из 1762. се стога не односи на тај *Часослов*.

Молитвослов или *Полустав велики* Димитрија Теодосија има у наслову податак да га је одобрио Московски синод и да је одштампан новембра 1761. године у Москви. Одобрење Синода обавезно је било и у кијевским литургијским књигама, али месец у коме је завршено штампање имале су само московске књиге. Уза све, у Москви није било штампаних молитвослова ове врсте.

²⁰ М. Пантић, цитирано дело, 438.

²¹ Исто, 440.

²² Павле Јосиф Шафарик, *Историја српске књижевности*. [Приредила за штампу Мирјана Д. Стефановић], Београд–Нови Сад, 2004, бр. 892.

Овакви су објављивани у Кијеву и Чернигову. У Венецији су, због нечега, хтели да им на књигама стоји да су прештамpane са московских издања. Један *Требник* је уистину штампан новембра 1761. у Москви.²³ Венецијански *Требник* је прештампан са тог издања. Он никако није могао стићи 1761. у Венецију и онде до краја године бити објављен чак на 239 листова, односно 478 страница. Шафарик је израчунао да је могао бити одштампан између 1764. и 1765. године.²⁴

И на *Горестном плачу* Захарије Орфелина стоји да је одштампан новембра 1761. године. Не би смело да буде сумње да је то време штампања записано да буде прочитано у години штампања *Молитвослова* и *Требника*, а то никако није било 1761. године. Павле Соларић није знао за *Горестни плач*, али је знао за *Плач Србији* и рекао да је одштампан 1761 године.²⁵ Откуда је то знао, није рекао. Ако је та година тачна, онда је *Плач Србији* објављен пре *Горестног плача*, па би и то било сведочанство да је *Горестни плач* објављен у години када и *Молитвослов* и *Требник*.

Сложен је и случај *Псалтира* Димитрија Теодосија. Дозвола за његово штампање дата је 26. априла 1762. године. На књизи стоји да је одштампан априла 1761. године. По томе би то била прва књига штампана за Србе у штампарији Димитрија Теодосија, а одобрење за њено штампање стигло је годину дана пошто је одштампана. Тај *Псалтир* забележили су као тобоже московско издање и Срезњевски и Бем, а видели су га и код Ундољског.²⁶

Павле Јосиф Шафарик је пренео Соларићев запис о *Псалтиру* и додао: „(пис. Дим. Теодосија 1763–1765)“.²⁷ Књигу није имао у рукама и дао ју је према Соларићу, од кога је преузео да је *Псалтир* „первеје напечатан в Москве 1761“, а онда закључио да је то било (1763–1765?).²⁸ Рачунао је и пут из Русије у Венецију и време штампања. Од Соларића је пренео да је *Псалтир* „первеје напечатани в Москве 1761“. На књизи Соларић то није нашао. По свој прилици га и није имао у рукама. Откуда њему тај податак, не зна се, као што се не зна ни шта то значи. Извесно је да је Шафарик преузимајући Соларићеву белешку имао на уму да је прештампана са једног московског издања. Он није имао у рукама ни *Молитвослов* ни *Требник*, а држао је да су те две књиге прештамpane са московских издања, а венецијанска је померио две-три године потом. Тако је те књиге датирао и Стојан Новаковић.²⁹ Ђорђе Рајковић је имао у рукама *Молитвослов* и уврстио га у 1761.³⁰ и вратио бележење венецијанских

²³ В. И. Срезњевски, А. Л. Бем, цитирано дело, бр. 426.

²⁴ П. Јосиф Шафарик, цитирано дело, бр. 892.

²⁵ Павле Соларић, *Поминак књижевски*, Млеци, 1810, стр. 79.

²⁶ В. И. Срезњевски, А. Л. Бем, цитирано дело, бр. 421.

²⁷ П. Јосиф Шафарик, цитирано дело, бр. 880.

²⁸ Исто, бр. 880.

²⁹ Стојан Новаковић, *Српска библијографија за новију књижевност 1741–1867*, Београд, 1869, бр. 19, 28, 397.

³⁰ Ђорђе Рајковић, *Допуне и поправке к „Српској библиографији“ новог времена од Ст. Новаковића. У Београду 1869.* – У: *Летопис Матице српске*, књ. 113, Нови Сад, 1872, 311. и

издања у годину московског издања. Да није учинио тако, и да није имао следбенике, забуне о мистификацијама венецијанских издања и не би било, као што их није било ни код Шафарика нити код Стојана Новаковића. Рајковићево бележење московских година на венецијанским издањима прихватио је и Георгије Михаиловић.³¹ Тако су те књиге ушле и у каталог *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*, који је начинила Мирјана Брковић.³² Ниједна од тих књига, међутим, није штампана 1761. у Венецији.

У Москви су 1761. штампана два *Требника*. Штампане првог завршено је јануара,³³ а другог новембра.³⁴ Оба су штампана на 371 листу. Венецијански има 239 листова. Наслови двају московских издања су исти, сем у бележењу месеца излажења. Венецијанско издање је прештампано са другог московског издања, из новембра.

Руски библиографи Срезњевски и Бем су на особен начин забележили венецијански *Псалтир* овако: *Псалтир*, Москва 1761 (?) 8° 16. нenum. + 280 (а-сп) лл". Тачно су цитирали насловну страницу и приложили њен снимак. Додали су и снимак 183. л. У напомени су написали:

Унд. [ољски] 2335. Ак Н. 37.8.8. Судя по шрифту, заставкам и концовкам, а также по допущенным в выходе опечаткам, можно предположить что издание это исполнено не в России.³⁵

Псалтир је Срезњевски поменуо и у предговору (*Предисловие*) и приметио да, иако је речено да је штампан у Москви, а продаје се у Венецији, „трудно ее признать за московское произведение”.³⁶ Да је издање било за Србе, нису знали, као што и иначе нису знали за венецијанска прештампавања рускословенских црквених књига.

На насл. стр. венецијанског *Псалтира* из 1761. стоји да је штампан 1761, априла у Москви. Срезњевски и Бем нису забележили несумњиво руско издање, московско, *Псалтира* из априла оне године. Питање је, дабогме, да ли је оно уопште и постојало. По томе што је на књизи речено да је објављено „благословением святейшаго Синода” могло би бити, али и није морало бити штампано московско издање из априла 1761. године. Чини се, ипак, да га је могло бити.

Библиографија. Допуне и поправке. II. Приложио Ђорђе Рајковић. – У: *Летопис Матице српске*, књ. 120, Нови Сад, 1879, 206.

³¹ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 41, 44, 45.

³² *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Нови Сад, 1996, бр. 195 (*Молитвослов*), 430 и 431 (*Требник*).

³³ В. И. Срезњевски, А. Л. Бем, цитирано дело, бр. 425.

³⁴ Исто, бр. 426.

³⁵ Исто, бр. 420. Г. Михаиловић, бр. 44 забележио је тај *Псалтир* према литератури. О њему су писали: Паул Михаил и Замфира Михаил, *Псалтир в Венецији 1761*. – У: *Библиотекар*, год. 23, бр. 5, Београд, 1971, 547–551, и Мирјана Бошков, *О досад непознатом издању Псалтира из 1761*. – У: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 41, св. 1–2, Београд, 1975, 1–23.

³⁶ В. И. Срезњевски, А. Л. Бем, цитирано дело, стр. XXVI.

Много већи проблем је *Молитвослов*, несумњиво из штампарије Димитрија Теодосија, на коме стоји да је његово штампање завршено новембра 1761. године.³⁷ Срезњевски и Бем немају ни ту књигу. Оно што буну то је што и на њему стоји да је завршен у исто време када и *Требник*. Текст наслова обеју књига је исти, чак су и сложени ред по ред на исти начин. Само је наслов *Молитвослов* заменио *Требник*. Зашто је то учињено, можда ће се некада и наћи одговор, сада га нема. И не само што су те две књиге штампане тобоже истовремено, него и на *Горестном плачу* Захарије Орфелина стоји да је одштампан новембра 1761. године.

Загонетку бележења издања Димитрија Теодосија у Венецији нарочито повећава *Краткоје толкованије законаго десјатословија*. Георгије Михаиловић је тачно приметио да је реч о одељку катихизиса из буквара (*Первоје ученије отроком*) Феофана Прокоповича. Нажалост, он није обратио пажњу да је у наслову речено и ово: „напечатасја без титла дља употребљенија јего величеству [...] књазу Павлу Петровичу”. Не би му то помогло у датирању књиге, али је могао скренути пажњу да је то био једини уџбеник за Србе у 18. веку штампан без скраћеница (титла). Штампање без скраћеница није припремљено за венецијанско издање. И оно је прештампано са московског. Онда је буквар Феофана Прокоповича „Благословением же святайшаго правителствующаго Синода напечатася без титла, для употребления Его Височеству Благоверному Государю Великому Князю Павлу Петровичу в Царствующем великом граде Москве, в лето от сотворения мира 7267, от рождества же по плоти Бога Слога 1759. месяца августа”. Наслов књиге је као и код свих буквара Феофана Прокоповича: *Первое учение отроком в нем же букви и слоги и также Краткое толкование законнаго десятилетия, Молитви Господни, Символа веры и девяти блаженств*, а онда следи *Повелением* и даље.³⁸ У Венецији је прештампано само *Краткоје толкованије законаго десјатословија* са напоменом да је без скраћеница и годином московског издања буквара Феофана Прокоповича. Срезњевски је у предговору скренуо пажњу да је то московско издање посебно интересантно што „напечатася без титл”.³⁹ Мушицки и Соларић су датирали тај одломак буквара Феофана Прокоповича као издање из 1769. године. Павле Јосиф Шафарик је имао у рукама књигу, па је, за разлику од Лукијана Мушицког и Соларића рекао да књига има 127 страница и да је штампана између 1764. и 1770. године.⁴⁰ Пренети датуми штампања *Требника* из московског издања и *Кратког толкованија* потврђују Шафариково датирање

³⁷ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 41, држао је да је *Молитвослов* прештампан са неког кијевског издања. Знао је за издање из 1758. године. В. И. Срезњевски и А. Л. Бем забележили су кијевско издање из 1760, бр. 397. Они нису забележили ниједно московско издање између 1741. и 1761. године. Ако је књига прештампана са кијевског издања, онда је у венецијанском издању забележена као московско да би посведочила одобрење Московског синода.

³⁸ В. И. Срезњевски, А. Л. Бем, цитирано дело, бр. 379.

³⁹ Исто, стр. XXXIII.

⁴⁰ П. Јосиф Шафарик, цитирано дело, бр. 930.

тих књига између 1764. и које године касније.⁴¹ Датирање *Псалтира* из априла 1761. тек треба утврдити. *Молитвослов* и *Горестни плач* Захарије Орфелина, новембра 1761, сведочи и о преношењу времена штампања у друга венецијанска издања. Зашто је тако чињено, сада се не може рећи. Извесно је да те књиге треба датирати другачије, приближити их Шафариковом датирању.

Најранији подаци за ново датирање венецијанских књига су они у млетачком архиву с пролећа 1762. године. Тада је Димитрије Теодосије „од власти тражио и одмах добио више важних одобрења”.⁴² Теодосије је 15. априла 1762. добио дозволу за штампање *Часослова*, 20. априла за *Псалтир* и 20. јула за *Октоих* и друге. Млетачке власти захтевале су да буде назначено да су штампане у Москви.⁴³ Не би смело да буде спорно да је *Часослов* (*Orologia*) *Молитвослов*, који је Соларић забележио као *Молитвослов* или *Полустав велики*. Скренуо је тиме пажњу да се не ради о молитвослову – требнику, нити о зборнику молитава.

Молитвослов је уистину велика књига, чак на 488 листова (8, 479, 1 лист), односно на 976 страница. Штампан је веома амбициозно да надмаши кијевски оригинал. Георгије Михаиловић је видео у кијевском издању из 1758. чак 34 илустрације, а у венецијанском је утврдио две мање, 32 илустрације. То издање нису знали Срезњевски и Бем. Они су забележили издања из 1754.⁴⁴ и 1760.⁴⁵ која су идентична по броју листова, 587, и по илустрацијама. Венецијанско издање има гравуре и у дрворезу и у бакрорезу, али и руске и српске и грчке. Питање, међутим, када је започето, и када је завршено штампање амбициозног *Молитвослова*, остаје отворено.

Дозволу за штампање *Псалтира* добио је Димитрије Теодосије 26. априла 1762. године. Имао је знатно мање листова од *Молитвослова*, 296, односно 592 странице. Шафарик је држао да је штампан између 1763. и 1765. године.

Димитрије Теодосије је 30. јула 1762. добио дозволу за штампање неколико литургијских књига. *Euchologio* би морао бити *Требник*, а не *Служабник*, јер се међу одобрењима помињу и *Литургије*, што је несумњиво у руској и новој српској терминологији *Служабник*. Венецијански *Требник* је штампан на 239 листова, односно 478 страница. Он је несумњиво прештампан са поменутог московског издања. То издање, из новембра 1761, могло је стићи у Венецију најраније у пролеће 1762. године. Шафарик је рачунао да је штампан између 1764. и 1765. године, што је преузео и Стојан Новаковић.

⁴¹ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 37. На своме примерку *Српске библиографије XVIII века Георгија Михаиловића* написао сам, уз библиографски опис књиге, да је „Бори Маринковићу др Георгије Михаиловић рекао 19. јануара 1965. да је књига штампана 1764”. Мирјана Брковић је у каталогу *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске* у напомени уз *Краткоје толкованије*, бр. 330. и 331. написала да је књигу датирала 1764. „према Михаиловићу” наводећи то према библиографском опису под бр. 37, где тога нема.

⁴² М. Пантић, цитирано дело, 438.

⁴³ Исто, 440.

⁴⁴ В. И. Срезњевски, А. Л. Бем, цитирано дело, бр. 305.

⁴⁵ Исто, бр. 397.

Напред је речено да је време штампања *Требника* у Москви, новембра 1761, пренето на *Молитвослов* и *Горестни плач* Захарије Орфелина. Шафарик није знао *Горестни плач*. Према Соларићу дао је *Плач Србији*. Закључио је да је то: „Прво српско дело изишло из штампарије Димитрија Теодосија”,⁴⁶ а о ауторству је поменуо оно што је написано у *Кратком уводу у историју порекла славеносрпског народа* Павла Јулинца. Стојан Новаковић је преузео Соларићево и Шафариково датирање *Плача Србији*, али је додао:

мени је осим те књиге дошао до руке екземплар од друкчије књижице који има друкчији наслов него што га П. Ј. Шафарик наводи и друкчије је писан. Наслов је оваки: *Горестни плач славнија иногда Србији, својих цареј, књазеј, вождов, градов же и земељ лишенија и на чужих пределах в жалосном поданстве седјаштија*. Чрез собственаго сина јеја објављени. Има 26 строфа од 7 врста и 16 стр. на 16-ни и на крају пише: В Типографији Грекоправославној. В Венецији 1761-го лета. Месјаца Ноемврија.⁴⁷

Нова Типографија Грекоправославнаја убележена је без имена Димитрија Теодосија. За датирање књига штампаних у Венецији ваља имати на уму да на *Малом буквару* штампаном септембра 1761. нема забележеног места издања и имена издавача. Њих нема ни на *Плачу Србији*. Ако је он штампан 1761, како га је забележио Павле Соларић, онда је Димитрије те две књиге штампао без одобрења цензуре, по свој прилици као пробне књиге. Године 1762. Димитрије Теодосије је на књижици *Боли или Дипломи [...] Лава Десјатаго, Клемента Седмаго и Павла Трећаго о привилегијах греческих*, ставио и место штампања, Венецију, годину издања, 1762. и штампарију, в новој Типографији Теодосија. На *Тренодији* Захарије Орфелина стоји само година штампања, 1762. На две књиге штампане 1763, *Краткоје да простоје о седмих тајинствах* и *Ода на воспоминаније втораго Христова пришествија*, помиње се ангажовање Захарије Орфелина, али нема места издања. О штампарији стоји: „в новој Типографији Грекоправославној”.⁴⁸ Тек на издањима из 1764. стоји: „Находисја код Димитрија Теодосијева”. Помен Грекоправославне типографије 1763. могао би бити доказ да је *Горестни плач* објављен 1763. године. На *Молитвослову* и *Требнику*, међутим, стоји: „продајетсја в Венецији, в Типографији Грекоправославној Теодосија Јоаникијскаго”, што би могао бити проблем у датирању. Он то, дабогме, не би био ако би се примило да је на те две књиге 1763. додато име штампара, Теодосија Јоаникијскаго. Тај проблем ће ваљати решити.

Павле Јосиф Шафарик је рачунао да је са московског издања прештампано *Православноје исповеденије вери* Петра Могиле из децембра 1763. и ставио га у 1764. годину.⁴⁹ Шафарик није ни покушао да решава проблем времена издања *Апофтегмате*. На књизи стоји да је штампана 1765. у Санктпетербургу. Он је преузео ту годину, што обично није чинио.

⁴⁶ П. Јосиф Шафарик, цитирано дело, бр. 394.

⁴⁷ С. Новаковић, цитирано дело, бр. 12.

⁴⁸ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 49, 51

⁴⁹ П. Јосиф Шафарик, цитирано дело, бр. 916.

За неке књиге Шафарик није знао, па их и није могао датирати по своме рачуну. Такав је, на пример, *Псалтир* из 1764, на коме стоји да је штампан 1764. у Москви. Да је штампан у Венецији, сасвим је извесно по штампи. Георгије Михаиловић је држао да је то друго венецијанско издање *Псалтира*. За прво је држао оно из 1761, а за треће издање *Псалтира* из 1770. рекао је да је „проширено”.⁵⁰ Сви венецијански *Псалтири* прештампавани су са нових московских издања. Сем на оном штампаном 1761, нема података да су штампани у Венецији код Димитрија Теодосија.

Шафарик није знао ни за једно издање *Месецослова* из 1765, октобра.⁵¹ На једном од њих⁵² стоји: „В Венецији, в Типографији Славено-греческој благочестивој Димитрија Теодосија”. Зашто је то одштампано на једном издању, а не и на другом, чека одговор.

За прештампани московски *Часослов* из јула 1766. знао је Шафарик и датирао га између 1766. и 1770. године.⁵³

На страсном јеванђељу (*Јевангелија штомаја во свјати велики четврток...*) ставио је Захарија Орфелин иницијале: З.О. и испод њих 1764. годину. Шафарик није знао за књижицу, а да ју је имао, ставио би ту годину издања. На песничким књижицама Захарије Орфелина нема места издања, нити је забележена штампарија, а Шафарик их је бележио према Соларићу.

Као што није имао посебно разумевање за раковачки рукописни *Србљак* из 1714, Шафарика нису много занимали ни штампани *Србљаци* из 1761, у Римнику, и 1765. у Венецији. Забележио их је оба. О венецијанском је приметио да „ова књига није, како наслов казује, штампана у Москви”. Пре тога рекао је да је штампана „с једном илустрацијом свих српских светаца на великом фолија листу. Овај лист има потпис: Настојатељ Христофор Жефаровић Тома Месмер сечец”.⁵⁴ Могао је Шафарик приметити да је венецијански *Србљак* прештампан са римничког, да у њему има исправака и да се његов наслов знатно разликује од првог издања. У венецијанском је помен да је штампан у време царице Јекатарине Велике и наследника Павла Петровича и, што је нарочито важно, да је објављен „Благословенијем же свјатејшаго Синода [...] в царствујуштем великом граде Москве” 7273, односно 1765. месеца јунија. Тај благослов био је потребан да би се могао употребљавати као литургијска књига, а њега није било у римничком издању. Могао се Шафарик запитати и да ли је *Србљак* објављен 1765. у Венецији уистину штампан „Благословенијем свјатејшаго Синода” из Москве. Благослов је могао добити Димитрије Теодосије, али је његов помен могао бити и обмана. Биће потребно утврдити, дабогме у Москви, да ли је благослов уистину и дат штампару у Венецији. Ако је дат, био је једини једној српској књизи штампаној у 18. веку.

⁵⁰ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 63.

⁵¹ Исто, Додатак, бр. 1.

⁵² Исто, бр. 71.

⁵³ П. Јосиф Шафарик, цитирано дело, бр. 897.

⁵⁴ Исто, бр. 904.

Није тачна ни Шафарикова напомена о Србима светитељима на фронтиспису венецијанског *Србљака*. Рекао је да су онде ликови „свих српских светаца”, а нису. Онде су само они који су добили место у *Србљаку*.

Коначно, на венецијанском *Србљаку* могао је Шафарик видети трагове записа аутора бакрорезних фронтисписа. Он је био уклоњен, а никако није био Цефаровићев и Месмеров.⁵⁵ Могао је бити само Захарије Орфелина.⁵⁶

Значајан извор за утврђивање времена штампања венецијанских књига од 1761. су записи о куповини најближи времену штампања. Нажалост, таквих је веома мало, а многи од објављених су неупотребљиви, јер записивачи нису разликовали руска од венецијанских издања. Има и записа који се морају проверити, будући да су или погрешно прочитани и преписани, или погрешно идентификовани. Два примера послужиће за илустрацију таквих записа. На примерку венецијанског *Србљака* из 1765. за цркву у Сланкамену записано је да је дарован 27. децембра 1764/7. јануара 1765 (првог дана Божића 1765).⁵⁷

Књига није могла стићи у Сланкамен пола године пре него што је одштампана, јуна 1765. године. Биће потребно проверити да ли је запис тачан, или је написан на римничком *Србљаку* из 1761. године. Још већу забуну чини запис на могућном *Молебном пјенију* Кијевопечерске лавре „(у ствари венецијанског издања) 1764”. У запису стоји:

Књига алити благопотребна благословенијем свјатејшаго синода напечатасја во свјетеј кијевопечерској лавре лето 1764-го издадесја при епископу Дионисију Новаковићу будимском, столнобелиградском, мухачкополском; и при архиепископу карловачком Павлу Ненадовићу, тајному советнику, горњокарловачком, бачком, будимском, болгарском, темишварском, пакрачкошлавонском, северинском, плашком, дарова ... Суић, Јакову Стевановићу 1766. года месјаца марта 26-го у Печвару, код храма Успенија свјатија Богородици. Подписа Јаков Стефановић [...] јерођакон.⁵⁸

Књига је сада у Избишту и ваљаће је проверити. Биће то потребно и због помињања будимског епископа Дионисија Новаковића са онолико поменутих места којима је био епископ, као и ради помена архиепископа Павла Ненадовића и онолико поменутих епископија којима је био на челу.

Несумњиви подаци из записа који се односе на књиге за које није спорно време штампање само потврђују да их је било. Једно страсно јеванђеље (*Јевангелија штомаја*, Венеција 1764) купљено је у Новом Саду 1764. „за готови нов. 1 ф”.⁵⁹ *Благодотренија јектениј* из 1764. купљена је 10. јула 1765. за цркву у Мохову.⁶⁰

⁵⁵ Г. Михаиловић, цитирано дело, 73, указао је да Цефаровић није могао бити аутор фронтисписа.

⁵⁶ Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад, 1978, бр. 96.

⁵⁷ Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, Нови Сад, 1993, бр. 1343.

⁵⁸ Исто, бр. 1414.

⁵⁹ Исто, бр. 1344.

⁶⁰ М. Брковић, цитирано дело, бр. 49.

*

Потребни су и време, и новац и зналци да се прегледају књиге по библиотекама и црквама да се упознају сва венецијанска издања почев од 1761. године. Не мање, потребно је потражити њихова издања у библиотекама по свету. Примерци венецијанских књига из Универзитетске библиотеке у Гетингену сведоче да је то нужно и да нова открића нису искључена.

ФОРМУЛАРИ ЦРКВЕНИХ МАТИЧНИХ КЊИГА ШТАМПАРИЈЕ ДИМИТРИЈА ТЕОДОСИЈА

Штампањем буквара, започеле су штампање српских књига 1726. године Епископска штампарија у Римнику (Великом Римнику у Румунији), 1761. штампарија Димитрија Теодосија у Венецији и 1770. штампарија Јосифа Курцбека у Бечу. У овим штампаријама штампани су и други уџбеници, неке црквене, али и друге књиге. Осим књига, у већини штампарија штампани су и формулари за административне послове. Њима су штампари, уз штампање уџбеника, остваривали сталне и сигурне послове. Када је започето штампање формулара за Србе, још се не зна. Извесно је да је Димитрије Теодосије 1767. и 1768. штампао формуларе за протоколе крштених, венчаних и умрлих за српске православне цркве. Ти су формулари имали насловне странице, упутства за попуњавање и формуларе за уписивање потребних података. На насловним страницама из познатих годишта био је текст:

Протокол или Написаније а̄ (1) крештајемих. в̄ (2) венчајемих. з̄ (3) умирајуштих. Обојего пола и всјакаго возраста Православних Благочестиваго Восточнија Јерусалимскија Греческаго закона Христовија Цркве Исповеданија Христијан, при Преосвјаштењејшем Православном Архиепископе и Митрополите Славено-Српскаго и Валахијскаго тојаж Цркве Народов; и Обоих Цесаро-краљевских Величеств Тајном Советнике, јего Екселенцији Господине Павле Ненадовиче. Устроисја и с нуждними Формуларами Издадесја 1767.¹

Текст наслова *Протокола штампаног* 1768. идентичан је сем у години издања. Протокол из 1767. уоквирен је равном линијом, а из 1768. оквир је сложен од вињетица.

Штампање протокола рођених, венчаних и умрлих 1767. и 1768. у штампарији Димитрија Теодосија помогло је бољем вођењу администрације у парохијама, а ти формулари морали су бити начињени по угледу на сличне формуларе других цркава у Аустрији, можда и на тражење државне администрације. Да ли је и раније било таквих штампаних формулара, тек треба утврдити, као што треба утврдити и да ли су српски формулари каснили.

Нема познатих формулара извода из црквених протокола крштених, венчаних и умрлих из штампарије Димитрија Теодосија, а тек су они имали практичну вредност докумената важних за школовање, рад, поседовање, наслеђивање и друго. Најранији српски формулари у које су уписивана имена би-

¹ *Протоколе* сам видео 1989. у Новој Градишки. У фебруару 1990. послао ми је прота г. Марко Ногић њихове копије, на чему му и сада најлепше захваљујем. Прота, г. Марко Ногић, је избегао из Нове Градишке у Вршац.

ле су опроснице грехова израђиване бакрорезом. Најстарију познату српску опросницу начинио је око 1700. патријарх Арсеније Трећи Чарнојевић.² Једна опросница грехова изрезана је 1747. за пећког патријарха Атанасија Другог Гавриловића.³

Бакрорезом су израђиване и синђелије патријараха и епископа. Познате су синђелије патријарха Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте⁴ и епископа Павла Ненадовића.⁵ Обе су радови Христофора Џефаровића с почетка пете деценије 18. века. Са наменски измењеним текстом, израдио је Христофор Џефаровић и синђелију за пакрачког епископа Софронија Јовановића.⁶ Можда је Христофор Џефаровић изрезао и синђелију за епископа Синесија Живановића.⁷ Захарија Орфелин је 1759. изрезао синђелију за, тада, архиепископа и митрополита Павла Ненадовића⁸ и за епископа Викентија Јовановића Видака.⁹ У Новом Саду је 1774. изрезао мајсторско писмо за Нови Сад Захарија Орфелин.¹⁰

Формулара за изводе из црквених матичних књига рођених, венчаних и умрлих није било умножених бакрорезом. Када је започето њихово штампање, потребно је тек утврдити.

Штампани црквени протоколи за вођење матичних књига рођених, венчаних и умрлих припадају формуларима, а попуњени архивистици. По томе што су штампани, они сведоче да су штампарије имале и шири значај од штампања књига и повремених публикација. Формулари су доносили штампарима знатне приходе. Попуњавани и по црквама, њих је ваљало настављати, што ће рећи да је било потребно штампати и куповати нове.

Извесно је да је иза штампања формулара за протоколе црквених матичних књига стајао архиепископ и митрополит Павле Ненадовић. Без његове сагласности и његовог одобрења нису могли доћи у црквену администрацију. Није познато када је одлучио да се штампају. Зна се, 1751. добио је дозволу да

² Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад, 1978, 94–95, 336, сл. 175.

³ Динко Давидов, *Српски бакрорези 18. века*, Нови Сад, 1983, 31, сл. 18. Динко Давидов је бакрорез датирао у 1750, а на плочи стоји да је начињен 1747. године. У опису бакрореза рекао је: „Ктитор Арсеније IV Јовановић Шакабента, патријарх српски”. Патријарх Арсеније Четврти је умро 18/29. јануара 1748, а Атанасије Други Гавриловић изабран је за патријарха у Пећи 1747. и те године дао да се изреже опросница грехова. Патријарх Арсеније Четврти је могао 1747. бити ктитор опроснице, али не и 1750. године. У опросници се и не помиње патријарх Арсеније Четврти. При њеном крају речено је и ово: „Јако да прости јему премилостиви Бог, молитвама пресветије Богородици и светих српских учитељеј и чудотворцев Симеона, и светитеља Сави и Арсенија и всех светих [...]”. Помен Арсенија односи се јамачно на св. Арсенија, другог српског архиепископа, наследника св. Саве.

⁴ Динко Давидов, *Српска графика XVIII века*, опис 39.

⁵ Исто, опис 35.

⁶ Исто, опис 38а.

⁷ Исто, опис 126. Води је на *непознатог аутора*.

⁸ Исто, опис 72.

⁹ Исто, опис 72а.

¹⁰ Исто, опис 83.

оснује штампарију у Карловцима и да је није основао.¹¹ Да ли је 1751. рачунао на штампање формулара, не зна се. Године 1755. дао је да се у Римнику прештампа за Србе *Граматика* Мелетија Смотричког, али се не зна да ли је тада рачунао и на штампање формулара. Несумњиво је 1761. стајао иза штампања буквара, *Началноје ученије*, и других уџбеника, о којима се једва нешто зна, и црквених књига, о којима се зна. Колико је, и да ли је стајао око ангажовања Димитрија Теодосија на штампању српских књига, за сада се не може рећи ништа. Извесно је да је у његово време започето штампање књига за Србе на Западу, у Венецији, онде где су оне штампане и у 16. и 17. веку.

Најстарији познати формулари за протоколе црквених матичних књига штампани су 1767. и 1768. године. Архиепископ и митрополит Павле Ненадовић је умро 15/26. августа 1768, а нови први човек Српске православне цркве, Јован Георгијевић, изабран је следеће, 1769. године. Прозападњак, архиепископ и митрополит Јован Георгијевић био је наклоњен бечкој штампарији Јосифа Курцбека, која је, монополском привилегијом, започела штампање 1770. буквара и уџбеника, и у њој објавио 1771. молитвеник, *Собраније изабраних молитв во употребљеније престарелих [...] в вид очес ослабејуштих*¹² и 1772. *Пасхалнија служби*.¹³

Веровало се да је Димитрије Теодосије престао да штампа српске књиге када је Јосиф Курцбек добио привилегију за штампање српских, румунских и русинских књига („књига на источним језицима”) и да је 1772. штампао још само *Житије Петра Великог* Захарије Орфелина. Сада је извесно да је Димитрије Теодосије штампао 1772. и *Мали буквар*. Могао је штампати и још понешто. Свакако не треба закључити списак књига које је штампао.

Штампање формулара протокола црквених матичних књига 1767. и 1768. године пада у време када је у Венецији, код Димитрије Теодосија, Захарија Орфелин штампао 1767. буквар, *Первоје ученије отроком*,¹⁴ и 1768. *Славено-српски магазин*.¹⁵

Протоколи су начињени зналачки. Имају три дела, сваки је са бројем, насловом, текстом како их попуњавати и примечанијем (примедбом). Они су следећи:

а. (1) *Написаније крештајемих*. Формулар. Како надлежит Крештајемија вписивати:

Родисја Младенец пола Мужескаго, (или: Женскаго,) дне 15. М[е]с[ја]ца Септемврија, Лета Г[о]с[по]дња 1767. от Благочестивих Восточнија Јер[у]с[а]лимскија Греческаго закона Хр[и]стовија Ц[е]ркве Исповеданија законосочетаних Родитељеј: Јегоже Отец Марко Јованов, Мати же Марија, житељије Карловачки. Кр[е]стисја и Миром с[вја]тим помазасја чрез мене (долу подписанаго) Парохијалнаго

¹¹ Лаза Чурчић, *Тобожња унијатска штампарија у Трнави*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 20–21.

¹² Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, бр. 95.

¹³ Исто, бр. 108.

¹⁴ Исто, бр. 82.

¹⁵ Исто, бр. 86.

С[вја]штеника Ц[е]ркве Храма С[вја]таго Великомученика Димитрија, в Карловце, дне 17. М[е]с[ја]ца Септемврија, Лета предреченаго. И дано бист во с[вја]том Крештенији Мл[а]д[е]нцу Имја Павел. Воспријемник бист Јован Петровић, (или: Ана, Супруга Јована Петровића, или: Марија, дшти Јована Петровића, или: Сава, Син Јована Петровића), житељ: Карлов[ачки]:

Собственоју рукоју Василиј Јованов
Парох Карловачки.

Примечаније: На конце свакога Протокола постављено по неколико беле хартије ради того: Ако би родившагосја младенца за крајњују нужду невозможно било у Церкви с целом обичном с[вја]том Церемонијом окрестити; то такови случај, и каким образом дете оноје окрештено у дому, записати овде на оној белој Хартији, Равним образом, и Ако би тко или утопио се, или убит био, или иначе нечајано скончао се, таковоје скончаније записати овде на белој Хартији.

В последујушгих формуларах между речами постављене по неке редом точке, које показујут токмо врсту ради уписивања потребних Имен.

б. (2) *Написаније венчајемих.* Формулар. Како надлежит Венчајемија вписивати: По трекратному в Церкви Оглашенију, и ни Јединому препјатствију Обретшусја, Обручисја и венчасја жених Јован Јованов, житељ Карловачки, с Невестоју именем Марија дшти Павла Петровића, житеља Земунскаго, Обоје в перви, (или: Он в перви, Она же во втори, или: Он во втори, Она же в перви, или: Обоје в втори) Брак, дне 16. М[е]с[ја]ца Октомвра, Лета Г[о]с[по]дња 1767. чрез мене (долу подписатаго) Парохијалнаго С[вја]штеника, в Церкви Храма С[вја]таго Воведенија прес[вја]тија Б[огоро]д[и]ци в Земуне. Кум бист им Јован Поповић, (или: Петар, син Јована Поповића, или: Сара, дшти Јована Поповића, или: Ана, Супруга Јована Поповића, житељ: Карловач[ки]:

Собственоју рукоју Јован Живков,
Парох Земунски.

Примечаније: Јест ли будет Невеста Вдовица, то можно код прозвишта отца јеја поставити знак тако (+), потом тој же знак поставити на Страни пријамо того, и ту записати Имја того почившаго, чија она жена била; на пример тако: Вдовица же пожившаго Марка Димитријева житеља земунскаго.

г. (3) *Написаније умирајушгих.* Формулар. Како надлежит вписивати Умирајушгих.

Раб Б[о]жиј Марко Јованов, (или: Пантелејмон Син Марка Јованова, или: Раба Б[о]жија Марија Супруга Марка Јованова, или: Ана дшти Марка Јованова, житељ Карловач[ки]: во Исповеданији Восточнија Јер[у]салимскија Греческаго закона Хр[и]стовија Церкве, престависја дне 25. М[е]с[ја]ца Септемвра, лета Господња 1767. имев от рожденија 38 лет: (или аште будет малодневни мл[а]д[е]н[е]ц, то поставити число днеј или месјацов.) и, по Обичном над преставлшимсја Отпетији, чрез мене Парохијалнаго с[вја]штеника Церкве Храма Свјатаго Великомученика Димитрија в Карловце, погребесја дне 26. М[е]с[ја]ца Септемврија лета предреченаго, во гробије Обштеје места Сего, или при Церкви.

Собственоју рукоју Михаил Попов
Парох Карловачки

Примечаније: Јест ли будет Умершеје Лице женскаго Пола, то в речи Раб, надобно Писмја Ъ замрљати, и уписати А, такожде и в речи Божиј, ѝ (j) замрљати, и уписати А (ja). Кто же хоштет назначити Малолетство детеј, то можно поставити знак при

имени детета, и потом на Стране записати: Младенец, сије Имја Служит и мужескому и женскому полу; Однакож того записивати не нужно, понеже назначеније времени от рожденија умершаго, исказујет јего бити или младенцем, или возмужавшим.

Формулари црквених књига крштених штампаних у Венецији употребљавани су у манастиру Ораховици најкасније од 1768. године. У Бешки су формулари црквених матичних књига крштених, венчаних и умрлих штампаних у Венецији били у употреби 1771–1800, а може бити и касније.¹⁶ У Новој Градишци употребљавана су сва три формулара најкасније од 1773. године. Време и простор формулара матичних књига штампаних у Венецији тек ваља утврдити. То што су у Бешки започете нове црквене матичне књиге 1771. могао би бити доказ да је у Сремским Карловцима било залиха формулара, или да су они прештамповани и после 1768. године.

Необично је што се у формуларима не помиње Српска православна црква у Аустрији за коју су и штампани. Не помиње се ни Цариградска патријаршија због укидања Пећке патријаршије 1766. године. Уместо помена тих цркава помиње се у формулару припадност „Восточнија јерусалимскија цркве греческаго закона Христовија цркве”.

Формулари су штампани рускословенски, црквеном ћирилицом, али су бирани речи да буду разумљиве и отклоне недоумице. Онде где је у напоменама постојала могућност неразумевања употребљаване су речи народне лексике. Могућно је да је све то тако учињено и да би било разумно и људима државне администрације надлежних за контролу, а нису разумевали рускословенски.

Увођењем штампаних формулара утврђена су и стална презимена код оних Срба у Аустрији где она нису била устаљена. У напомени формулара венчаних за презиме је употребљена реч *прозвиште*, ваљда од глагола прозвати(?). У руском *прозвище* значи надимак, а у украјинском *прозвище* значи презиме. Чини се да именица *прозвиште* није прихваћена у народу. Вук има у *Рјечнику* 1818. презиме, а у *Рјечнику* 1852. има читаву расправу о презименима код Срба.

Штампање првих формулара за протоколе црквених матичних књига Српске православне цркве у Аустрији реализовао је, сумњи нема места, Захарија Орфелин, негдањи канцелиста Карловачке архиепископије и митрополије. Он је добро знао административне послове у времену када су и они започињали модерније вредности. Штампање формулара, дабогме, није морала

---

¹⁶ Љубомир Иванчевић, *Матичне књиге села Бешке из друге половине XVIII века*. – У: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Нови Сад, 1953, 96–98. Иванчевић није знао „где су штампани” формулари. Пренео је, уз мање грешке, текст формулара за попуњавање. Видео је насловне странице *Написаније рождених, венчајемих и умирајуштих* и у њима „испуњен један формулар за пример матичару како треба да попуњава остале формуларе. При дну стране, испод правилно испуњеног формулара написао је примедбе [...] које упућују како треба матичар да поступа када је у питању мушки или женски пол, друга жена, која се по други пут удала, када је умрло дете итд.” Ако *Написаније рождених* уместо *Написаније крештајемих* није грешка у препису Љубомира Иванчевића, онда је постојало још једно штампање формулара за црквене и матичне књиге у Венецији код Димитрија Теодосија.

бити његова идеја. Она је несумњиво резултат настојања архиепископа и митрополита Павла Ненадовића да унапреди и уједначи документацију о народу коме је служио. Мудар и радан, какав је био, он ништа није препуштао случају. Захарија Орфелин је имао задатак да његова настојања што боље реализује. Морао је за тај посао упознати решења која су важила у Царевини и морао их је реализовати тако да задовољи и државу и цркву. Само наизглед био је то једноставан и лак, а уистину је био сложен посао, који је тражио решења која ће оставити најдубљи и најпоузданији траг о људима и њиховом трајању. Нова српска администрација, која се тада рађала, добила је из руку Захарије Орфелина формуларе протокола црквених матичних књига који су задуго одредили њене путеве и њене вредности. Била је њена срећа што се Захарија Орфелин нашао и на њеном оновременом, новом почетку. Када је то тачно било и временски, могућно је утврдити. Оно што је и важније и значајније јесте чињеница да је и на пословима српске администрације када је започињала новију историју био баш Захарија Орфелин на почетку.

Штампањем формулара за протоколе црквених матичних књига Српске православне цркве проширио је штампар Димитрије Теодосије у Венецији историју штампарства за Србе на још једну област, ону која не припада историји књига. Штампарски то није био компликован посао, а реализовао га је на најбољи могући начин. Рекло би се да је била срећа да га је започео баш он у Венецији. Пословно му је штампање формулара морало доносити леп приход. Књиге су се могле и нису се морале куповати. Уџбеници и формулари су се морали непрестано куповати и куповани су. За штампање формулара нису биле потребне дозволе цензуре.

Морао је Димитрије Теодосије бити задовољан пословима које му је донео Захарија Орфелин. Могао га је за њих наградити и штампањем песама на мало страница и на малим форматима или за мало новаца или бесплатно. Не би се таква награда смела, данашњом терминологијом, звати корупција. Ако је тако наградио Захарију Орфелина, наградио је Димитрије Теодосије и нову српску књижевност.

П Р О Т О К О Л Ъ

или

Н А П Я О Н І Ф

А. К Р Е Щ А Ф М Ы Х Х.

Б. Б Ъ Н Ч А Ф М Ы Х Х.

Г. Ъ М Н Г А Ю Щ Ы Х Х.

Обсего пола и числаго возраста

Православныхъ

Благочестиваго Божочнаго Германскаго Греческаго Закона
Хртова Цркве Исповѣданія

Хртіанъ :

При Преоцѣненѣшемъ Православномъ Архіепкопѣ и Митро-
политѣ Славено-Сербскаго и Валахійскаго толку Цркве
Народовъ ; и Окопѣ Цегаро-Кралевскихъ Белн-
четвъ Танномъ Советникѣ, его Вццелменціи,
Господинѣ ПАУЛѢ НЕНАДОБНУѢ.

Бетронга

И гъ нѣждными Формуларами

Издадеа

1767.

П Р О Т О К О Л Ъ

или

Н А П Н С А Н І Ф

А. К Р Е Щ А Ф М Ы Х Х.

Б. Б Ъ Н Ч А Ф М Ы Х Х.

Г. Ъ М Н Г А Ю Щ Ы Х Х.

Обсего пола и числаго возраста

Православныхъ

Благочестиваго Божочнаго Германскаго Греческаго Закона
Хртова Цркве Исповѣданія

Хртіанъ :

При Преоцѣненѣшемъ Православномъ Архіепкопѣ и Митро-
политѣ Славено-Сербскаго и Валахійскаго толку Цркве
Народовъ ; и Окопѣ Цегаро-Кралевскихъ Белн-
четвъ Танномъ Советникѣ, его Вццелменціи,
Господинѣ ПАУЛѢ НЕНАДОБНУѢ.

Бетронга

И гъ нѣждными Формуларами

Издадеа

1768.

ГДЕ СУ СРПСКИ ПИСЦИ 18. ВЕКА НАЛАЗИЛИ ШТАМПАРИЈЕ ДА ШТАМПАЈУ ЛЕПЕ КЊИГЕ

1.

Да су штампарије биле потребне и Србима први је, пре 1493. схватио војвода Зете, господин Ђурђе Црнојевић. Он је у Зети видео, а био је и поуздано обавештен да су и другде код Срба биле „цркве празне светих књига, греха ради наших”, био је и сведок „умаљенија светих књига” уништавањима „агаренских чед”, па је нашао за потребно да их накнади штампањем.¹ После њега, видели су у црквама „ва нашеј земљи умаљеније светих божаставних књига, греха ради наших”, браћа Ђурађ и јеромонах Теодор, Љубавићи, који су по заповести родитеља, старца Божидача Горажданина, 1519. одштампали „светије књиги литургије”.² Војвода Божидар Вуковић Подгоричанин штампао је оне исте, 1519. године први део *Псалтира* да би њиме могао „исплнити недостатачство, јеже умаљеноје и расхиштеноје измаилћани”.³ Следеће године, 1520, штампао је тзв. *Зборник за путнике* „својем отачаству да исплним васако недостатачство ва божаставних црквах књиг, јеже јест умаљеноје иноверними језики”.⁴ У завршеном делу *Псалтира*, *Последовању* и *Часослову*, одштампаном 1520, посведочио је Божидар Вуковић да је „уведев умаљеније светих и божаставних књиг расхиштенијем и раздранијем иноверними језики [...] саставих форми сије и саписах душеползније књиги сије *Псалтири*”.⁵ У предговору *Саборника* (Празничног минеја) штампаног од 1536. до 19 јануара, на Богојављење, 1538. сведочио је Божидар Вуковић да су „между језици многије рати и велико попереније от измаилћен на христијанех, заради сагрешеније наших”.⁶ У поговору, пак, те исте књиге сведочио је ово: „Видевши последњими временми от иноверних језик великоје раздрушеније и попереније светих црков и умаљеније божаставних књиг [...] сатворих от двоју рук [...] јеже

¹ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, Београд, 1902, бр. 381.

² Исто, бр. 458.

³ Јевгениј Љвович Немировски, *Издања Божидача и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519–1638*, Цетиње, 1993, бр. 1, стр. 18.

⁴ Исто, бр. 3, стр. 28.

⁵ Исто, бр. 4, стр. 32,

⁶ Исто, бр. 8, стр. 60.

саписах и саставих божаставнују многонарочитују књигу глагољеми *Саборник*”.⁷

Син Божидача Вуковића, Вићенцо, штампањем *Псалтира*, 1546. наставио је очевим путем понављајући да је и његова жеља била „књигам исплнити недостатачество, јеже умаљеноје и расхиштеноје измаилћани”.⁸ То је поновио и у *Псалтиру* објављеном 1561. године.⁹

Јеролим Загурувић је 1569. сведочио, у предговору свога издања *Псалтира*, да „виде светије цркви оскудне божаставније књиги иже недостатне бивше прежде от родитељеј јего војводи Ђурђа Црнојевића и господина Божидача”, па додао „и того ради приде ва венетски град и обрете стари кипари од родитељ јего војвода Ђурђа и састави их ваједине јако да обновет се старих писмена и да исплнет се светије цркви различними књига”.¹⁰ У поговору те књиге, и он је поновио жељу Божидача и Вићенца Вуковића да „књигам исплнити недостатачество иже умаљеноје и расхиштеноје измаилћани”.¹¹ Следеће године, 1570. у колофону *Молитавника* (Требника) поновио је из поговора *Псалтиру* да „виде светије цркви оскудне божаставније књиги иже недостатна бивше прежде от родитељеј јего Ђурђа војвода Црнојевића и господина Божидача”, те је штампао књиге „да исплнет се светије цркви различними књигама”.¹²

Издавачи штампаних србуља на тлу Србије, у Рујну 1537, у Грачаници 1539, у Милешеви 1544–5. и 1557, у Мркшиној цркви 1562. и 1566. и Београду 1552. нису сведочили о умаљенију књига уништавањима агаренских чеда, али је сасвим извесно да су и они штампали књиге како би што успешније попунили цркве искључиво литургијским књигама, којих је уистину било све мање.

Није спорно, током 15. и 16. века нестајале су српске књиге убрзано што у ратним неприликама, што уништавањима освајача, што употребом. Преписивањем их више није било могућно надокнадити. Штампати се морало, а како оновремени штампари Немци и Талијани нису показивали интересовање да штампају српске књиге, морали су их штампати сами Срби. Штампали су искључиво књиге за потребе цркве. Њој су биле најпотребније, а читаоци профане литературе прво су бивали све ређи, да би се, потом, и сасвим проредили. Читаоце таквих књига ваљало је поново, у другим приликама, тек стварати. Без таквих читалаца стекло се уверење да су Србима биле потребне искључиво црквене књиге.

Старо српско штампарство директно је утицало на почетке румунског штампарства. Цетињски монах Макарије бринуо је, по заповести и трошком румунских владара, 1508–12. о штампању црквених књига за Румуне. Тридесетак година доцније, пре 1544, пренео је Димитрије Љубавић, наследник Божи-

⁷ Исто, бр. 8, стр. 90.

⁸ Исто, бр. 10, стр. 107.

⁹ Исто, бр. 16, стр. 139.

¹⁰ Исто, бр. 20, стр. 168.

¹¹ Исто, бр. 20, стр. 171.

¹² Исто, бр. 21, стр. 181.

дара Горажданина, штампара из Горажда, штампарију из Горажда у румунско Трговиште и, опет, по заповести и трошком оновременог влашког владара наставио штампање књига за Румуне. И потоњи издавачи књига за Румуне следили су пример штампара србуљских црквених књига, па су штампали књиге за цркву, које су приређивали за штампу учени калуђери почев од ђаконa Коре-сија.

Руско и украјинско штампарство, млађе и од другог румунског таласа, рођено половином 16. века у непознатим московским штампаријама било је, такође, искључиво у служби цркве. И први познати руски штампар, Иван Фјодоров, и образован и амбициозан, објављивао је књиге за потребе цркве уз помоћ богатог и духовном животу наклоњеног племства. Његове амбиције биле су да му књиге стижу, и стизале су, међу све православне Словене и Румуне, који су у црквама служили старословенску литургију. Попут краткотрајних српских и само нешто временски трајнијих манастирских штампарија у Румунији, у Русији су основане велике манастирске штампарије у Москви, Кијеву и Лавову, а потом и другде. Све су оне штампале понајвише књиге за потребе цркве, било литургијске, било за образовање свештенства и верника.

У српским православним црквама током 16. и 17. века накупило се уз штампаних србуља и румунских и руских штампаних књига. Образованији калуђери, свештеници, епископи, митрополити и патријарси поуздано су разликовали србуљску књигу од румунске и руске. Поуздано су знали где су које књиге штампане, ко је био власник штампарије и ко је приређивао за штампу књиге које су у њима штампане. Створено је тако уверење да су за штампање српских црквених књига неопходне штампарије искључиво у власништву цркве.

2.

Сеобе 1691. и 1739–10. поново су актуелизовале потребе, пре свега, за литургијским, а потом и другим српским црквеним књигама, па тиме и за штампаријама. Одлични и бројни преписивачи из Раче са Дрине, после Прве велике сеобе, и најбољи српски калиграф уопште, Константин Студеничанин, и одлични непознати калиграф из Вршца, а и други после Друге велике сеобе, нису могли ни приближно да задовоље потребе за књигама. Нису те потребе могле да задовоље ни пошиљке цара Петра Великог из Русије нити исељених Срба, какав је, на пример, био Пантелија Божић, пре исељења у Русију тителски капетан, као што нису могли да их задовоље ни веома скупе увезене књиге из Русије.¹³

Архиепископи и епископи Српске православне цркве северно од Саве и Дунава били су уверени да само штампање књига у властитој штампарији мо-

¹³ Рајко Л. Веселиновић *Српско-руске везе крајем 17. и првих година 18. столећа*; Александар Форишковић *Руске књиге Пантелејмона Божића*. – Оба рада у: *Југословенске земље и Русија*, Београд, 1986, 35–36; 51–53.

же решити проблем недостатка књига у црквама и манастирима. Из сабора у сабор понављали су двору захтеве да им одобри оснивање штампарије. И редовно су одбијани. Половином века, архиепископу Павлу Ненадовићу дата је дозвола да оснује штампарију у Осеку. У Сремским Карловцима нису били задовољни њоме и затражили су да штампарију организују или у манастиру Раковцу или у Сремским Карловцима. У првом случају би штампарија била у традицији српских манастирских штампарија 15. и 16. века, а у другом би била штампарија слична Синодалној у Москви. Беч је тада дао дозволу да се штампарија смести у Сремске Карловце, али она није никада основана.¹⁴

Било је разлога што током прве половине 18. века у Аустрији није била основана штампарија у власништву Српске православне цркве. У Сремским Карловцима на њих нису рачунали. Прва препрека оснивању српске штампарије у Аустрији била је правне природе. У Аустрији је, наиме, било у неким случајевима потребно добити царску привилегију за оснивање штампарије. Тим привилегијама, нарочито с почетка рада, настојало се да се обезбеди извесна пословна сигурност онима који су улагали новац у организовању штампарије. У оним временима лако су добијали привилегије за штампарије они који су штампали немачке, чешке, мађарске, словачке, хрватске, словеначке и талијанске књиге, а много теже они који су покушавали да штампају књиге ћирилицом, српске и румунске. Тако су они који су први дошли до привилегије за штампање ћирилицом долазили до ње релативно лако, али су већ следећи морали да чекају истек привилегије, а често и њена продужења.

У Аустрији је прву привилегију за штампање ћириличких књига добила најкасније 1681. штампарија у Нађсомбату, данас Трнави, у Словачкој. Ћириличка слова тој штампарији купио је и поклонио примас Угарске и потоњи кардинал Леополд Колонић. Његова жеља била је да у штампарији католичког универзитета, који је почетком 18. века пресељен у Пешту, организује штампање књига за поунијаћене Угрорусе (Русине) и Румуне како би их одвојио од православних књига штампаних у Русији и Румунији.

Долазак Турака пред Беч 1683. одложио је почетак штампања књига ћирилицом у Трнави. Тек последње деценије 17. века, при завршетку Аустријско-турског рата, онде су штампане неколике књиге за Угрорусе и Буњевце.¹⁵

Захтеви српских сабора да се дозволи оснивање српске штампарије увек су одбијани уз образложење да ћириличке књиге могу штампати само у Трнави. Онде, међутим, није штампана ниједна српска књига. Не би требало да буде спорно да Срби нису хтели да штампају у католичкој штампарији. Нису то чинили само стога што су се бојали унијаћења, а бојали су га се, него, и још више, нису хтели да имају било каквих веза, ни пословних, са католицима, који су им гдегод су и кадгод су могли чинили неприлике. У временима када

¹⁴ Мита Костић, *Руско-српске књижевне трговине терезијанског доба*. – У: *Извештај Српске велике гимназије карловачке за шк. год. 1911/12*, Ср. Карловци, 1912, 1–18.

¹⁵ Лаза Чурчић, *Тобожња унијатска штампарија у Трнави*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 1–11.

су чинили напоре да дођу до штампарије, архијереји Српске православне цркве штампали су између 1726. и 1734. у православној штампарији у Аустрији. Било је то у време када је, између 1717. и 1738. читавих двадесет година Мала Влашка била под влашћу Аустрије. У Малој Влашкој, данас Олтенији, постојала је у граду Римнику (Велики Римник) епископска штампарија, којој Аустрија није бранила рад у корист штампарије у Нађсомбату (Трнави). Аустрија је тиме показала да је уважавала да је та штампарија основана раније у другој држави. Епископи у Римнику били су оних двадесет година под јурисдикцијом београдско-карловачких митрополита, па је било сасвим природно да су Срби у њиховом столичном граду могли да штампају књиге, и штампали су их.

Разлоге што су српске књиге штампане у Римнику с почетка друге четвртине 18. века ваља имати на уму. У Римнику су, наиме, прештампавани буквари епископа Феофана Прокоповича, реформатора духовног живота у Русији Петра Великог. Те букваре, као и сва друга дела Феофана Прокоповича, престали су да штампају у Русији 1725. после смрти Петра Великог. Његови наследници прекинули су све Петрове реформе, и Прокоповичеве такође, па су престали да штампају и књиге објављене у време његове владавине. Петровим реформама вратиће се тек 1741. царица Јелисавета Петровна. У време њене владавине обновљено је штампање и буквара Феофана Прокоповича, па је престала и потреба да их Срби прештампавују. У време реакције на реформе Петра Великог у Русији, Српска православна црква остала им је једино привржена. Била је стога принуђена да организује штампање књига којима је наставила трагом његових реформи.

Препреке да амбициозни и енергични архиепископ Павле Ненадовић не оснује штампарију у Сремским Карловцима биле су, међутим, и сасвим друге. Најпре су му се предрачуни за организовање штампарије морали учинити превелики. Толико новаца није могао да одвоји. Јер поред штампарије ваљало је ангажовати штампаре и књиговесце, па им је требало обезбедити станове, а ваљало је начинити и млин за производњу хартије, па и за њу обезбедити мајсторе и станове, а онда је требало још обезбедити и боје за штампање, и сировине за хартију, па организовати администрацију да све то функционише, укључујући и продају, разуме се. Све је то било прескупо, а све би то, да је било организовано, знатно изменило живот у Сремским Карловцима, што, опет, није никако могао желети.¹⁶

Штампарија није основана и због тога што су архиепископ и црква у целини били половином 18. века заокупљени сеобама Срба у Русију. Удар који је Српска православна црква морала да издржи оних година био је исувише велики да би се могла ангажовати и на другим важним пословима. Поморишје, од Сегедина до Арада, и северно Потисје, од Сегедина до Бечеја, изгубљени су тада заувек за Србе. Толики људски и материјални губитак било је тешко издржати. У оним и онаквим приликама штампарија се није могла отворити.

¹⁶ Исто, 19–21, 30.

Најважнији разлог што штампарија није основана, тада у Сремским Карловцима треба видети у томе што је у њој требало да буду штампане по највише литургијске књиге. А оне нису могле бити ту штампане. А ево зашто се оне нису смеле штампати у Сремским Карловцима. У Москви је, на име, патријарх Никон између 1650. и 1655. одржавао Сабор на коме се одлучивало о многим грешкама на каноне које су се временом неконтролисано увукле у живот словенског православног света, као и у грешкама у литургијским књигама које су настале током преписивања и прештамавања. Између осталог, Сабор је донео одлуку и о ревизији књига, а потом и одлуку да се забрањује употреба свих књига које није одобрио Московски синод, које су опет, штампане по правилу у Москви и Кијеву. На Сабору је учествовао и пећки патријарх Гаврило, који је ставио свој потпис на одлуке Сабора, што ће рећи и на одредбе о искључивој употреби ревидираних књига на којима је морало стојати да их је одобрио Московски синод. Последица тог потписа била је и замена србуљских књига рускословенским књигама у обредима Српске православне цркве. Одлуке московског Сабора директно су утицале на стварање рускословенског језика, најпре у цркви, а потом у школама, па администрацији и, коначно, у књижевности.

Архиепископ Павле Ненадовић или није знао за одлуке Московског сабора из 1650–5, по коме је све литургијске књиге православних Словена морао одобрити Московски синод, или их је превидео, па је благословио издавање *Србљака* 1761. у Римнику без тог одобрења. Пре него што је издање те неопходне књиге распродато, морао је Павле Ненадовић обезбедити ново издање са одобрењем Московског синода, које је реализовано већ 1765. у Венецији. Назнака да је објављивање књиге одобрено у Москви решило је судбину штампарија коју је требало организовати у Сремским Карловцима. Штампане литургијских књига са одобрењем Московског синода обезбедило је монопол Синодалној штампарији у Москви и Штампарији Кијевопечерске лавре. Тај монопол није било могуће нарушити, па су у Сремским Карловцима морали одустати од организовања штампарије. Тада, половином 18. века, још није било српских писаца који би пожелели да штампају своја дела, па штампарија и због тога није била потребна.

3.

Писана реч Срба стваралаца почетком 18. века била је још увек у традицији средњег века. Патријарси Арсеније Трећи Чарнојевић и Арсеније Четврти Јовановић Шакабента писали су надахнуте текстове у стилу традиционалних записа на маргинама књига без икакве намере да буду штампани, а обојица су били образовани и поседовали су вредне личне библиотеке. Ни калуђери Рачани, најпознатији калиграфи, преписивачи после Прве велике сеобе, нису писали да штампају књиге. Њихов најбољи ученик и настављач, Гаврило Стефановић Венцловић, живео је у Коморану, не много далеко од Трнавe, али ни-

када није пожелео да штампа своје књиге. Најбољи српски калиграф уопште, Константин из Студенице, Студеничанин, учио је, по свој прилици, у Русији, знао је добро поетику и писао стихове, али није мислио на штампање. Није намеравао да штампа своје уџбенике ни будући будимски епископ Дионисије Новаковић у време када је био професор новосадске Духовне академије од 1738. године. Оно што је предавао диктирао је ученицима, од којих су, потом, преписивали други. Његов *Епитом* постао је тако највише преписивана књига током 18. века међу Србима, а преписиван је и пошто је 1767, непосредно пред његову смрт, објављен у Венецији.¹⁷ И много млађи Јован Рајић није писао теолошке, историјске, географске, књижевне и поетске текстове да буду штампани, као што за штампу није писао ни путописе, астрономске и још неке текстове, на пример.

Потребе за штампањем српских профаних књига, најпре књижевних дела, настале су после Друге велике сеобе, после 1739. године. Прилике у којима су живели Срби у Аустрији биле су тада другачије него после Прве велике сеобе. Сви српски историчари једнодушни су у томе да је све што је створено у духовном животу Срба од почетка 18. века започето северно од Саве и Дунава. Да тако закључе имали су много доказа, између осталих то су били оснивање словенских и латинских школа, штампање првих буквара за српске школе, организовање школских позоришта и многи други. Превидели су, а још се увек превиђа, да су у Другој сеоби прешли Саву и Дунав поред патријарха Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте и народни прваци Рашковићи, Витковићи, Исаковићи, Пишчевићи, Јовановићи Шакабенте и још многи, а да таквих није било у Првој великој сеоби. У Аустрију су у Другој сеоби прешли и такви ствараоци какви су били Христофор Цефаровић, Константин из Студенице, Јован Георгијевић, Никола Нешковић и други, од којих су многи остали анонимни до данас. Сви су они формирано јужно од Саве и Дунава, а од њих није било много више знатнијих стваралаца северно од двеју великих река које су раздвајале Србе. Где су били извори и узор обновљеном духовном животу и стваралаштву у јужним крајевима, тек ваља наћи одговоре. Не би, међутим, смело да буде дилема да су Христофор Цефаровић и Константин из Студенице прихватили класицистичку моду у неким од културних европских центара и да њихово дело припада оновременом младом европском класицизму.

Друга велика сеоба саставила је на истим сремским и бачким просторима Србе ствараоце са југа и севера. Њихов сусрет није могао проћи без сукоба. Патријарх Арсеније Четврти Јовановић Шакабента и његов архиђакон Јован Георгијевић су одмах по доласку у Сремске Карловце прекинули сарадњу са Мануилом Козачинским и другим учитељима из Украјине и Русије у другој српској средњој школи, у карловачкој латинској школи, али и у другим школама. На прекид те сарадње инсистирао је јамачно бечки двор. Веровати је да је Беч условљавао и подршку патријарху прекидом духовних веза Срба са Ру-

¹⁷ Лаза Чурчић, *Популарност и неки проблеми ширења Епитома Дионисија Новаковића*. – У ауторској књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 76–92.

сима. Ваљда су у Бечу већ тада инсистирали на увођењу народног језика у администрацију верујући да ће тај језик тако стићи и у књижевност чиме би се Срби умногоме удаљили од Руса.

Ни патријарх Арсеније Четврти, ни Српска православна црква у целини нису могли пристајати на све што је тражио бечки двор. Пре свега, нису могли нити смели забранити замену ревидираних руских литургијских књига, које је одобравао Московски синод. Извесно одвајање од Руса морало се започети, а оно је започето спочетка неупадљиво да би затим постало незадрживије. У манастиру Раковцу је, на пример, игуман Теофан веома рано, већ 1714, био начинио минејски зборник у који су ушли покретни делови службе Србима светитељима, којих није било у руским минејима, а они су масовно доспели у православне цркве Срба.¹⁸

Први значајнији корак у афирмацији Срба у Аустрији реализован је у књизи умножавањем са бакрорезних плоча *Стематографије* Христофора Цефаровића најраније крајем 1741. године.¹⁹ У тој књизи је хералдички део преузет из књиге сличног наслова Хрвата Павла Ритера Витезовића, а делом је допуњена ликовима јужнословенских православних светитеља. У њој су објављене песме у славу патријарха Арсенија Четвртог и Христофора Цефаровића, које је написао народни секретар Павле Ненадовић, негдањи ученик Мануила Козачинског. Те песме, умножене у два издања *Стематографије*, први су српски стихови 18. века који су масовније стигли до руку читалаца. Народни секретар Павле Ненадовић, међутим, није био ни даровит песник нити је уопште био стваралац од кога би се могло очекивати нешто више. У карловачкој латинској школи, он је учио поетику и научио је версификацију, па је могао да пише, и писао је, оде и друге стихове у пољским тринаестерцима када је то било потребно.

Случај Цефаровићеве *Стематографије*, као и свих других бакрорезних књига које је реализовао између 1741. и 1748, веома је значајан за схватање односа према штампаријама патријарха Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте. И Цефаровић и патријарх, а биће и још неки у Карловцима познавали су европске бакрорезне књиге. Оне су настале у време класицистичке моде и највише су приближиле оновремену књигу античким узорима. Биле су то скупе књиге, ваљда најскупље откако је Јохан Гутенберг половином 15. века започео штампање књига. Бакрорезне књиге умножаване су само за богате у Енглеској, Француској, Немачкој и Русији, а можда још где. У Аустрији такве књиге нису умножавали ни Немци, ни Чеси, ни Мађари, Словаци, Хрвати, Словенци, Румуни и Угроруси (Русини). Правили су их само Срби. Строго узев, бакрорезне књиге и не треба убрајати међу штампане. Оне су производ једне сасвим посебне технике и ближе су уметности него штампарству. Баш те и такве књиге биле су однекуд најближе патријарху и другима у Карловцима,

¹⁸ Лаза Чурчић, *Србљаци у 18. веку*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 32–62.

¹⁹ Лазар Чурчић, *Цефаровићева 1741. година*. – У овој књизи, 35–45.

јер су њима могли да понуде илузију најближу рукописним књигама властите баштине. Управо то су биле и намере класициста када су умножавали бакрорезне књиге.

Разлози да се начини *Стематологија* били су изузетни. Њоме је обележена потврда патријарашког чина царице Марије Терезије патријарху Арсенију Четвртом.²⁰ Несумњиво је она начињена тако да сведочи и о историји Срба, о њиховој старини и независности у односу на Русе. Бечком двору је одговарала таква афирмација Срба у оном тренутку, али су је, касније, ипак забрањивали.

Стематологијом је патријарх Арсеније Четврти задовољио Беч и подстакао национални покрет Срба, али је језиком и писмом задржао везу са Русима. Више од свега, њоме је најавио нове путеве српске књиге. По томе што је била модерна у своме времену, *Стематологија* је стала уз бок оновремених скупих и уметнички најамбициознијих европских књига. Ипак, српска бакрорезна књига више сведочи о амбицијама и жељама него што је уистину афирмисала писану реч Срба.

Мода класицистичке бакрорезне књиге потрајала је код Срба у Аустрији више од три и по деценије. После Џефаровића, књиге је умножавао са бакрорезних плоча и Захарија Орфелин. Овај многоструки уметник започео је рад на књизи изузетном калиграфијом. Изванредно калиграфски и ликовно поздравео је својим песмама устоличење Мојсеја Путника за епископа бачког.²¹ По свој прилици је на исти начин опремио и *Песну новоначињену за грађанку господичну Ф*,²² данас познату само у препису.

Захарија Орфелин био је и први српски песник који је певао да би штампао. Он је добро знао да песме у рукопису, какве је реализовао у *Поздраву Мојсеју Путнику* и *Песни (...) господични Ф*, могу стићи само до оних којима су биле намењене. Знао је, такође, да песме умножене са бакрорезних плоча могу стићи само до ретких богатих, који и не читају много, а да само штампане песме стижу у руке најширег круга читалаца.

У намери да штампа своје песме, које су и те како требале да узбуркају и узбуде, Захарија Орфелин није ни покушао да тражи некакву српску штампарију. Уза све, знао је и за лепе књиге и желео је да своје песме, а потом и књиге и часопис види лепо одштапане. Одлазио је у Беч, али онде, очигледно, није нашао штампара који би га задовољио. Кренуо је стога другде и стигао у Венецију и онде нашао штампара, који је штампао по његовом укусу. Венецијански штампар, Грк, Димитрије Теодосије набавио је црквена и грађанска слова из Русије, па је ангажовао и Орфелина за рад у својој штампарији. Штампари у штампарији Димитрија Теодосија, морали су у већини бити Грци, умели су, да словима набављеним у Русији, штампају у најбољој венецијанској

²⁰ Исто.

²¹ Смиља Мишић, *Орфелинов поздрав Мојсеју Путнику*, Нови Сад, 1959.

²² Љубица Штавланин-Ђорђевић, *Непозната песма Захарија Орфелина*. – У: *Археографски прилози*, 13, Београд, 1991, 329–339.

традицији. Истим словима и истим дрворезним – ксилографским – илустрацијама у Москви и Кијеву штампали су књиге које су лепотом знатно заостајале за венецијанским.

У Венецији је Захарија Орфелин штампао песме, све појединачно у малим форматима, па црквене књиге, уџбенике, календаре, прву свеску свога и српског часописа, Јулинчеву кратку историју Срба и обимну, двотомну, монографију о Петру Великом. Венецијански штампари у штампарији Димитрија Теодосија реализовали су сваку од тих књига на свој начин, па се лако препознају уџбеници, црквене књиге или књиге из историје. Скоро је немогућно погрешити у идентификацији књига које је Орфелин или објавио или се бринуо да буду објављене у Венецији.

Штампајући више од једне деценије у Венецији, Захарија Орфелин је позвано посведочио да је био први српски песник и писац који је држао до штампања и да му књиге поврх свега буду и лепе. У томе су га следили многи од бољих српских песника почев од 18. века.

Пре 1770. царица Марија Терезија и њен син цар Јосиф Други припремали су школску реформу у Аустрији. За нове, реформисане, школе било је потребно много примерака уџбеника, што ће рећи да је требало и много штампарија да их одштампају. У Бечу су се тада сетили и привилегије за штампарију у Сремским Карловцима и брзо установили да она и није основана. Времена није било много, а јамачно и разочаран, двор је дао нову привилегију за штампање ћириличких књига бечком штампару Јосифу Курцбеку. Уз ту привилегију ишла је и забрана увоза књига из Русије у Аустрију, земљу која је била и најзначајније тржиште књига за Србе и Румуне. Та и таква привилегија утицала је на престанак српских књига у Венецији. Требало је да од тада српски писци штампају искључиво у Бечу. За штампање ван Беча морали су се тражити и налазити разлози који би омогућили књигама пут до Аустрије и аустријских Срба.

У штампарији Јосифа Курцбека, као и у свим бечким штампаријама, штампане су лепше књиге него у Русији, али су лепотом знатно заостајале за венецијанским књигама. Зашто Курцбек није поклањао више пажње лепом изгледу књига за Србе, разлози су и у томе што је већ штампањем уџбеника остварио знатне приходе и што је привилегијом имао монопол, па и није био заинтересован да штампа лепше српске књиге. За илустрацију његовог пословања леп је пример *Катихизис мали Јована Рајића*. Тај уџбеник штампан је 1776. у 10.000 примерака о државном трошку, а цео тираж бесплатно је подељен српским и румунским ученицима. Такав тираж и државна благајна, учинили су да Курцбек штампа и на лошијој хартији и мање лепе књиге, ако би се очекивало да је било обрнуто.

Српски писци, а њих тада није било на претек, штампали су веома мало код Курцбека од 1770. до 1782. године. Карловачки архиепископ Јован Георгијевић је, ипак, код њега штампао 1771. *Собраније изабраних молитв* у фолија формату, крупним словима са вредним бакрорезним илустрацијама Јохана Ге-

орга Мансфелда. Књига је била намењена старима и људима ослабела вида, па је, може бити, и то утицало да бечки штампар одштампа лепу књигу. Следеће године, 1772. штампана је онде мање лепа *Пасхалне службе*, опет у издању архиепископа Јована Георгијевића, а потом и *Немецкаја граматика* Стефана Вујановског, оне исте 1772. године. Све остале књиге које је штампао Курцбек оних година, заостају за тим књигама. Чак и *Итика и ијерополитика* са 67 бакрорезних илустрација и 63 вињете није изишла из оквира просечности. Био је то тужан биланс прве деценије штампања код тога бечког штампара.

Године 1783. био је код Курцбека коректор Захарија Орфелин, који је те године у његовој штампарији објавио *Вечни календар* и *Искусни подрумар*. Те две књиге биле су понајбоље штампане књиге код Јосифа Курцбека, јамачно највише захваљујући Орфелину. После Орфелина код Курцбека су штампали још Јован Мушкатиновић, 1786, *Краткоје размишљеније о празници* и, 1787, *Причте или по простому пословице*. Алексије Везилић је код Курцбека 1788. штампао *Кратко написаније о спокојној жизни*. Доситеј Обрадовић 1789. није имао времена да потражи бољу штампарију, па је код Курцбека штампао *Песну о избављенију Србије* са добрим Мансфелдовим бакрорезом. Утисак је да је то и најлепша српска књига коју је одштампао Курцбек. Нешто изнад просека одштампана је код Курцбека и Рајићева поема *Бој змаја с орлови*.

За двадесет и три године српски писци су заобилазили Курцбекову штампарију. Захарија Орфелин је своје најобимније дело *Житије и славнија дела Петра Великог* штампао 1772. у Венецији, ризикујући да не стигне српским читаоцима у Аустрији.

Код Курцбека није хтео да штампа ни Доситеј Обрадовић, који је живео у Бечу и где је цензор српских књига био његов пријатељ Атанасије Димитријевић Секереш, који је несумњиво нашао начине да се Доситејевим књигама штампаним у Лајпцигу дозволи продаја у Аустрији.

Писац великог формата Доситеј Обрадовић желео је да му књиге буду бар онолико лепе колико је држао да су вредне. Да би остварио ту своју намеру, упутио се у Лајпциг и онде код Брајткопфа штампао своје књиге, које се једине од српских књига 18. века могу мерити са Орфелиновим књигама штампаним у Венецији.

И Емануил Јанковић је штампао у Лајпцигу. Своје *Физическоје сочиненије* штампао је 1787. код Јохана Кристијана Тајбла. Те године и код истог штампара објавио је и превод Голдонијевих *Трговаца*. Те две књиге могу се лепотом мерити са Доситејевим књигама штампаним код Брајткопфа.

Изузетак међу штампарима српских књига у Аустрији током 18. века био је Стефан Новаковић. Он је 1792. откупио Курцбекову штампарију и у њој штампао уистину лепе књиге, међу најлепшим у Бечу. Зачуђујућа је разлика између књига које су штампали Јосиф Курцбек и Стефан Новаковић у истој штампарији и јамачно са истим мајсторима штампарима. Квалитетнијом и лепшом штампом, Стефан Новаковић, једини Србин који је имао привилегију да штампа српске књиге у 18. веку, у Аустрији, успео је да Доситеј код њега

објави 1793. *Собраније*. Личним ангажовањем, Новаковићу је пошло за руком да дође до рукописа Рајићеве *Историје* и да је 1794–5. објави у четири тома. Неповерљиви Рајић, који ће се и наљутити на Новаковића због допуне *Историје*, објавио је код Новаковића раније, 1793, превод с руског *Собранија разних недељних и празничних поученија*.

Више но и један штампар српских књига у 18. веку Стефан Новаковић је успео да око своје штампарије окупи већину оновремених српских писаца. Тако је 1792. објавио *Мали буквар за велику децу* Михајла Максимовића, први српски сатирични текст и прве афоризме у српској књижевности. Следеће, 1793. године објавио је и преводе Глигорија Трлајића: *Забављеније једнаго летнаго јутра* Соломона Геснера и *Идеје* Лудвига Хајнриха Николаја. Те године, 1793, објавио је славеносрпску ћириличку верзију *Сатира* Матије Антуна Релковића, а 1794. и свој превод с немачког *Расузденија о постах*, Румуна Самуела Мику (Клајна). Међу успеле књиге из његове штампарије ваља поминути и *Граматику италијанску* Викентија Љуштине из 1794. године.

Чини се да Стефан Новаковић није умео да шпекулише попут Курцбека, а изгубио је мађарске, немачке и хрватске писце. Штампачући лепе књиге на квалитетној хартији и у бољем увезу, није дуго издржао. Покушао је да оснује акционарско друштво и продужи живот штампарији. Није, међутим, у томе успео, па је продао штампарију Пештанском универзитету. То је она штампарија која је почетком 18. века пресељена из Трнавe у Будим. Са наслеђеном и продужаваном привилегијом за штампање ћириличких књига у њој ће Срби штампати све до 1830. године. Квалитет њене штампе није био ни мало бољи од оног када је у њој штампао Јосиф Курцбек у Бечу. У њој су, ипак, штампали, јер другде нису могли, зато што нису били покретни као Орфелин и Доситеј, и Лукијан Мушицки, Сава Текелија, Николај Лазаревић, Атанасије Стојковић и још неки. Нико од њих није инсистирао на посебно лепој књизи. Путовања, тако карактеристична за 18. век, била су већ заборављена.

Не истичући посебно значај штампарија за сваку културу, ваља ми рећи да писци и штампари нису ишли увек истим правцем на истим путовима. У 18. веку француски енциклопедисти морали су да штампају ван Француске. Многи значајни европски писци још раније волели су да штампају у угледној холандској штампарији Елзевира, али и код других холандских штампара. Српски писци нису били задовољни штампарима српских књига у 18. веку у Римнику, али ни у Бечу. Захарија Орфелин је тражио и нашао пут да штампа у Венецији, где је штампао понајлепше српске књиге у 18. веку. Доситеј није штампао радо у Бечу где је живео, него је потегао у Лајпциг и онде дошао до лепо одштампаних својих књига. Слично је чинио и Емануил Јанковић, који је донео у Нови Сад, јер није могао у Београд, штампарију из Лајпцига да штампа лепе књиге. Своје жеље није остварио, јер није добио привилегију за штампање српских књига.

Уистину, једини Србин власник штампарије у 18. веку, Стефан Новаковић, штампао је искључиво лепе књиге. Око своје штампарије окупио је без-

мало све оновремене српске писце, али то му није донело успеха у пословима. Када је српска књижевност добила и шири круг стваралаца и читалаца, међу писцима и оних чија су дела била малих домета, њих је могла да задовољи, и задовољавала их је, Штампарија Пештанског универзитета. Велики српски писци су и у 19. веку тражили и налазили штампарије које су им штампали лепе књиге. Вук је тако нашао бечку Штампарију Јерманског манастира у којој су штампали и Бранко Радичевић и Његош. Сима Милутиновић је, попут Доситеја, одлазио у Лајпциг да штампа. Београдска државна штампарија је, опет, умногоме наставила онај пут којим је желео да иде у штампању српских књига Стефан Новаковић. У њој су дуго штампане најлепше српске књиге. Чини се да сви српски писци нису успели да штампају лепе књиге. Лаза Костић, на пример, није имао лепе књиге, а морао их је желети лепе. Писци, а не увек и штампарии, желели су лепе књиге, баш као што су желели да им књиге и садржајем буду вредне. Они, међутим, више нису били у прилици да попут Захарије Орфелина и Доситеја крену и подалеко да би штампали лепе књиге. Њихов пример више није могућно следити, а био је и леп и храбар.

ПОГЛАВЉЕ ОРБИНОВЕ ИСТОРИЈЕ О БОСНИ У ИЗДАЊУ ЈОВАНА
РАДИЋА 1770. ПРВА ЈЕ СРПСКА КЊИГА ШТАМПАНА
ЛАТИНИЦОМ

1.

Између 1899.¹ и 1903.² године доспела је у Библиотеку Матице српске једна необична и загонетна српска књижица, штампана латиницом у Пешти 1770. године. Њен пуни наслов је: *Kniga istorografia o narode slavenskom, I o xitii ih i razssirenia derxavstva ih. Sobranaja iz mnogih Istoriceskih knjig, Csrez izdeveniem Raba Boxia, Joanna Radicha, Kotori rodilsa vo Bossanskoj zemli, vo Grade novo prozvanom Saraeve, sei on potrudilsja privesti siu Istoriu so Italiceskago i Grecseskago jazika na Slaveno-Serbski Jazik za spomen svoemu Otecsestvu i napecsatanna vo KRALEVSKOI SVOBODNOI VAROSSII PESTI bliz reki Dunava priamo stolicsnago Grada Ungarskago Budima leto Gospodne 1770 Ju. 6. U PESTI SA SLOVI EJTZENBERGEROVI 1770.* Књижицу је Јован Радонић забележио у штампаном каталогу Библиотеке Матице српске сасвим скраћено: *Radich Ioann, Kniga istoriografija...*³ Очигледно је да оновремени Матичин библиотекар, угледни историчар, будући професор Београдског универзитета и академик, није пажљивије прегледао књижицу, па је пропустио да уочи њену необичност, или је, могућно је и то, пожелео да о њој касније каже коју реч више, а у том га спречила селидба из Новог Сада у Београд.⁴ У тој селидби могао је Јован Радонић загубити белешке о књижици, или и сасвим заборавити на њу. Остала је она тако, сасвим случајно, непримећена, или је у оним, извесно могућним, околностима, ненамерно, заборављена. Било је, затим,

¹ Стеван Милованов, *Списак књига и рукописа Библиотеке Матице српске*, Нови Сад, 1899, не бележи књижицу Јована Радића.

² Јован Радонић, *Прираштај књига у Библиотеци Матице српске од 1899. године*. – У: *Рад и именик Матице српске за 1903. годину*, Нови Сад, 1904, 79, има забележену Радићеву књижицу.

³ Исто.

⁴ *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, књ. III, 1899–1918, Нови Сад, 1966, 204, за новог библиотекара изабран је 13. септембра 1905. Војин Срђанов уместо Јована Радонића.

потребно много година да буде поново, и опет сасвим случајно, откривена у Библиотеци Матице српске.

Скоро у последњем тренутку, одиста захваљујући срећним околностима што је управо тада обављана ревизија књига на српскохрватском, словеначком и македонском језику у Библиотеци Матице српске, књижица је примећена и тако доспела у *Српску библиографију XVIII века* дра Георгија Михаиловића.⁵ Заслужни библиограф пожелео је да књигу библиографски региструје и да о њој и њеној судбини каже трајнију реч, онако добру какву је рекао и за многе друге књиге. Био је, међутим, тада, у време штампања књиге, присиљен да ради брзо, што никако није био његов стил рада, те су му се у овом послу поткрале грешке које у нормалним приликама никако не би учинио.

Већ у библиографском опису превидео је др Михаиловић да забележи тачно да књижица није нумерисана.⁶ Дао је, затим, и непрецизне податке о сигнатурама кватерниона. Записао је да су кватерниони сигнирани „(a₂–a₄, последњи B–b₂) посебно 2 л. на крају без сигнатуре”.⁷ Ваљано је, међутим, рећи да књижица има 2 сигнирана кватерниона и 2 несигнирана листа. У првом кватерниону сигниран је 2. л. сигнатуром a₂, у примерку Библиотеке Матице српске, једином код нас познатом примерку књижице, недостају, затим, листови 3, 4, 5. и 6, те се не зна како су сигнирани остали листови. Ту је, дабогме, ваљало рећи да насловна страница нема сигнатуре и да, логично, следећи лист носи сигнатуру a₂. Аналогно другом кватерниону, који има сигнирана прва 4 листа и 4 листа без сигнатуре, дало би се закључити да је у првом кватерниону први лист био без сигнатуре, уосталом у свим сличним приликама насловна страница се не нумерише и не сигнира, следећа три листа могла су имати сигнатуре a₂, a₃, и a₄, а иза њих су била 4 несигнирана листа. Други кватернион има сигнирана прва четири листа на следећи начин: B, b₂, b₃ и b₄ и 4 несигнирана листа. Прва сигнатура другог кватерниона, очигледно је, погрешно одштампана великим уместо малим словом. Да ли је било грешака у сигнатури првог кватерниона није јасно, било је стога нужно да др Михаиловић сигнатуре првог кватерниона да условно.

Др Михаиловић није био довољно прецизан ни када је написао: „Ово 'Собрание историческое' о Босни је прештампани одломак из Владисавићевог превода Орбинија на руски из 1722. са незнатним испуштањима и допунама”.⁸ Да књижицу није описивао у журби забележио би јамачно, да је текст у петроградском издању, који је Радић прештампао, био штампан од 267. до 288. странице грађанском ћирилицом. У Радићевом издању

⁵ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, 364–365, Допуне, бр. 2.

⁶ Исто.

⁷ Исто.

⁸ Исто.

штампаном латиницом изузетно је важно то што је слово ђ замењено са е. Ту замену ђ са е вредело је да је забележио др Михаиловић и стога што је Радић на насловној страници подвукао да се родио у Босни, у граду Сарајеву, што би морало да значи да је ваљало да пише ијекавски као и сви босански и сарајевски Срби. Забуне, разуме се, не би морало бити ако се прими да је Радић још у младости, као и толики други његови земљаци, могао прећи из Босне у Јужну Угарску или у Славонију, где је од тамошњих Срба прихватио екавски говор и баш о њему оставио драгоцени податак тиме што је књижицу штампао латиницом. Најзад, не мање ваљало је да је др Михаиловић указао и на једну мистификацију о избору књижице. Ј. Радић је, наиме, забележио да се он „potrudilsja priversti siu Istoriu so Italicsekago i Grecsekago u Slaveno-Serbski Jazik”. У Владисавићевом преводу могао је Ј. Радић наћи да је Орбин своје дело написао и штампао на талијанском језику и то није прећутао. Зашто је, међутим, прећутао руски извор и забележио уместо њега тобожњи грчки, др Михаиловић и није требало да решава, али ваљало је да га примети.

Одлични зналац историје српског штампарства, др Михаиловић је и необјашњиво закључио: „Чудно је да Радић, православни Србин, штампа ову књижицу у Пешти када пештанске штампарије немају ћирилска слова. Можда је у томе исти разлог због кога је обишао чувену пештанску Универзитетску штампарију стару преко 200 година и определио се за Ференца Ејценбергера чија је штампарија почела са радом 1755. Пошто је књига изишла 'izdiveniem' Радићевим можда је разлог чисто материјалне природе”.⁹ У тражењу разлога зашто је књижица штампана латиницом, он је превидео покушај увођења латинице код Срба,¹⁰ као што је превидео да је будимска Универзитетска штампарија из Трнаве пресељена тек 1771. године.

Најтачније је приметио др Михаиловић да је књижица „о Босни прештампани одломак из Владисавићевог превода Орбинија на руски језик из 1722. са незнатним испуштањима и допунама”.¹¹ Одмах затим, он је, без праве нужде и познавања ствари, написао: „У насловном тексту и на стр (2) налазе се ортографске недоследности и грешке”.¹² По овој примедби требало би да је остали текст у књижици штампан без таквих недоследности и грешака. То, дабогме, није тачно. Оно што је др Михаиловић рекао за насловну страницу и страницу иза ње, важи за целу књижицу.

Дуго непозната књижица Јована Радића, и када је поново нађена у Библиотеци Матице српске, није заинтересовала историчаре, управо оне који су и најпозванији да о њој кажу квалификовану реч. Њима насупрот, др Георгије Михаиловић је оставио о њој, никако у његовом стилу, веома

⁹ Исто.

¹⁰ Мита Костић, *Гроф Колер*, Београд, 1932, 53.

¹¹ Г. Михаиловић, цитирано дело, 364.

¹² Исто.

слаб библиографски опис и још слабије напомене. То је, међутим, и највише што је о њој до сада речено. Тешко да ће и бити друге српске књиге која је толико превиђана и заобилажена, чак и од оних које су мање значиле и које су нудиле мање за разговор.

2.

Ако би се судило по оригиналности, књижица Јована Радића, могућно је, и нема особиту вредност. Она, међутим, има једно изузетно место у историји српске књиге, јер је прва српска књига штампана латиницом и прва српска књига искључиво о Босни. Тај њен други значај не умањује се ни тиме што је то само одломак из великог Орбиновог дела. О њој ће морати и историчари и филолози и те како водити рачуна.

Ваља још рећи да је Јован Радић сасвим непозната личност. О њему би се једва дало рећи, у стилу Павла Јосифа Шафарика, тек онолико колико се дало наслутити с насловне странице књижице коју је издао. По томе је поуздано једино да се родио у Босни, у граду који је нешто раније добио ново име: Сарајево. Бољим познаваоцима историје Сарајева овај податак могао би послужити да утврде, макар само приближно, неки Радићев однос према родном граду. Када је рођен, где је и шта је учио и шта му је било занимање, није у овом тренутку могућно ни нагађати. Од њихових послова остало је премало, једва непотпуни примерак одломка Орбинове историје о Босни. То није довољно, чак ни за нагађања.

Напред је већ забележено да је Радић Владисавићево *ѿ* замењивао са *e*. Рођени Сарајлија, морао је, ако је одрастао у Босни, говорити ијекавски. Биће, међутим, да Радић није дуго живео у завичају, рано је, јамачно, отишао у Славонију или Јужну Угарску и од тамошњих Срба прихватио њихову екавштину. У новим крајевима је, највероватније, завршио неке школе и упознао оновремену књижевност Срба и Хрвата и, дабогме, језик и правопис њихових књижевности. Пожелео је, нема сумње, да у српској књижевности остави и некакав свој, ма како био мали, траг. Када се определио за текст који је одлучио да изда и када се нашао у ситуацији да књижицу штампа латиницом уз замену *ѿ*, имао је да решава и друге правописне проблеме. Увек је *я* замењивао са *ја*, *щ*, није сасвим јасно зашто, са *ш*, свако руско и са *и*, изостављао је полугласе и понекад мењао Владисавићеве руске речи оним које су биле ближе Србима. Није јасно како је нашао решења у латиници у оним случајевима када није налазио одговарајуће знаке. Он пише *x* за *џ*, *ss* за *š* и *cs* за *č*. Слично су, додуше штампали своје текстове хрватски писци Славоније у 18. веку. Отворено је питање како је он од њих прихватио такав начин транскрипције ћирилице. Ако је живео у Славонској граници, јамачно је читао хрватске писце Славоније, па је од њих и могао примити латиницу. Ако, међутим, није живео у Славонској граници, онда му је решење за латиницу могао пону-

дити пештански штампар Ејценбергер, који је штампао књиге хрватских писаца, понајвише оних из Славоније. Разуме се, могућно је да је он, једноставно, знао хрватску књижевност једнако као и српску, и сам се определио за употребу слова. Како је уистину било, треба, ако буде среће, тек утврдити.

Када је одлучио да изда књижицу о Босни, Јован Радић се нашао у веома сложеној ситуацији. Очито је, међутим, да од посла није хтео никако да одустане, те се прихватио и мистификације. Чинио је то, дабогме, у нужди и постарао се да о томе остави траг. Забележио је тако да је превео „*siu Istoriu so Italicsekago i Grecsekago Jazika*”. На први поглед чини се као да је таквим писањем пожелео да се прикаже ученијим, наводећи грчки извор поред талијанског. Такав пребрз закључак не би ваљало примити већ и стога што је Радић сасвим поуздано, према Владисавићевом преводу, забележио талијански извор књижице. Судећи по јасном навођењу талијанског извора, морало би се примити да је он имао, честиту, намеру да наведе и руски извор. Из неких разлога, међутим, он није смео да помене руски извор, а, опет, није желео да помене само талијански, да се не би схватило да је он преводилац књижице. У таквој ситуацији остало му је једино да мистификује извор и да наведе како је пред собом имао и грчки извор. Рачунао је, јамачно, да ће кад тад бити утврђено да Орбин није никада штампан на грчком и да је његов извор био Владисавићев превод. Могао се и понадати да ће се потражити и разлог зашто је навео грчки, измишљени, извор. Желео је да помогне да се нађе права истина. Ако је одиста тако поступио, а другачије се његов поступак не да схватити, ваљало би закључити да је на насловној страници забележени грчки извор био замена за руски.

Могућно је да је Јован Радић припадао оном делу Срба који су будућност свог народа видели искључиво у везивању за Русију и руски духовни живот. Управо то је 1770. године било веома опасно. Годину дана раније, 1769, за карловачког архиепископа био је изабран Јован Георгијевић, човек несумњиве прозападне оријентације. Његовим доласком на чело српске православне цркве у Угарској окончана је политичка борба Марије Терезије за афирмисање Срба и њиховог властитог духовног живота, с наглашеним циљем да се на тај начин Срби одвоје од Русије и Руса.

Можда је, сасвим наивно, Јован Радић покушао да продужи руску оријентацију код угарских Срба бележећи грчки уместо руски извор, задржавајући, дабогме, и руски језик и руски дух књижице. Таквим поступком он се могао понадати да ће збунити архиепископа и митрополита и царицу, које је поменуо у књижици, као што је рачунао да ће збунити и оне који нису морали наслућивати да он није желео да збуни и њих и да је врло честито забележио два извора одломка о Босни Дубровчанина Мавра Орбина.

Још сложенији проблем стајао је пред Радићем када је требало да одлучи где и како да штампа књижицу. Пре 1770. било је покушаја да Срби замене ћирилицу латиницом, можда, да би се и на тај начин одвојили од руске оријентације. Биће да Радић тим покушајем није имао никакве везе, па ипак он је, на неки начин, послужио онима којима то, могућно је, и није желео. Ако доиста није желео да служи онима који су желели замену ћирилице латиницом, отворено је питање зашто је књижицу штампао латиницом. Одговор на ово, веома замршено, питање тешко је сасвим поуздано наћи. Највероватније ће бити да су ствари у штампању књиге текле на следећи начин. Почетком 1770. године, управо 9. фебруара, потврђена је царска привилегија Јосифу Курцбеку за искључиво штампање ћирилских књига у Аустрији,¹³ а тиме и забрана увоза ћириличких књига из Венеције и Русије. У таквој ситуацији, Радић је, очигледно, био принуђен или да одустане од штампања књижице или да је штампа у Бечу, или, најзад, да је уопште и не изда. Могућно је да он чак и није имао ништа против Курцбекове привилегије и да би он пристао да код њега штампа књижицу. Међутим, ако Курцбекова штампарија и није била препрека Радићу, морала је то бити бечка цензура. Њему је морало бити јасно да је бечки двор настојао да спречи руски утицај код Срба. Буднија бечка цензура могла га је, рачунао је, спречити да штампа књижицу чији је извор био руски. Одлучан, међутим, да књижицу штампа, он је потражио начин да избегне бечку цензуру. Нашао се тако у Пешти, где је, веровао је, цензура била блажа, а могућно је, и делимично антибечки расположена. Ту у Пешти добио је, јамачно, лако дозволу за штампање књига од цензуре од које се педесетак година касније Вук, човек Беча, и те како плашио. Но, ако му је пештанска цензура била наклоњена на првим корацима у реализацији књижице, у штампању књиге ћирилицом, она му није могла помоћи баш ништа. Уосталом већ је др Г. Михаиловић тачно приметио да у Пешти тада и није било штампарије са ћириличким словима. Универзитетска штампарија, која је имала ћириличка слова још од 1681, пресељена је из Трнаве у Будим годину дана касније, 1771. године. И да је била пресељена раније, ни њена слова ни добра воља нису били довољни да, у Аустрији, прекрше слово Курцбекове привилегије. У таквој ситуацији остала је Радићу једина могућност да књижицу штампа латиницом код Ејценбергера, који је већ штампао књиге хрватских писаца из Славоније.

Штампајући своју књижицу у Пешти 1770. код Ејценбергера, Радић је задовољио своју, свакако интимну, жељу да изда књижицу о завичају, о Босни. Опредељујући се, међутим, за књигу руске оријентације, он се нашао пред скоро непремостивим препрекама. Морао се, на крају, да би избегао бечку цензуру одлучити да књигу штампа латиницом. Тиме се и

¹³ М. Костић, цитирано дело, 59.

против своје воље, бирајући мање зло, ипак нашао на линији оних који су настојали да угуше руски утицај код Срба. Била му је, на тај начин, књижица унапред осуђена на неуспех са свих страна. Никада, чини се, није постала популарна. Једва је од ње код нас сачуван један непотпуни примерак. За једну племениту жељу и један велики напор то је одвећ велика казна.

Прва књижица искључиво о Босни нуди историчарима још један, могућно је, не и последњи, разговор. Није, наиме, јасно откуда разлике између Владисавићевог текста и овог Јована Радића. Овај други се језиком једва разликује од првог. Зна се већ поодавно, да је Владисавићев текст скраћена Орбинова историја. Није ли Владисавић, ипак превео цео Орбинов текст а штампао га скраћено, и није ли до Радића доспео рукопис тог потпуног превода. Историчари ће на ово питање морати потражити поузданији одговор.

Занимљиво је још рећи да ни Владисавић ни Радић нису добро познавали Босну. Један пример без већег значаја може то и потврдити Владисавић је Орбиново *Uosara* превео са *Узора*, а Радић дао чак у немогућем облику у *zora*.

Историчарима Босне остаће да утврде и ко је Јован Радић, и његово сарајевско порекло, ако, дабогме, у Сарајеву још има података о њему и о његовом односу према Босни када је из ње отишао. Не мање биће занимљиво да се утврди да ли је Радићева књижица доспела у Босну и да ли је онде оставила каква трага. Ваља се надати да неће бити потребно нова два века да се о свему томе више сазна и да књига у духовној историји Босне заузме место које јој, с разлогом, припада.

КЊИГЕ, ЧИТАОЦИ, КЊИЖАРИ И БИБЛИОТЕКЕ СТАРОГ НОВОГ САДА

1.

Ко не би волео да зна ко је и када донео прву књигу у Нови Сад, ко је у њему прочитао прву књигу и ко је исписао прве редове књиге написане у њему. Не зна се то за многа места и многе градове, али многим градовима писана реч није оно што је Српској Атини. Премало је оних градова уз чије се име одмах мисли и на писану реч као што се то најпре мисли када се помене Нови Сад.

Као и у многим местима, и у Новом Саду се зна најраније о оним књигама које су и Новосађани поклањали у најплеменитијој традицији задужбинарства. Најпре су их поклањали црквама свога града. На почетку је познат, а није морао бити и први од оних који су поклањали књиге, трговац Недељко Бечкеречанин, Богдановић, који ће овде бити помињан по добру још много пута. Он је 1720. или још пре 1723. приложио за своју душу *Пролог* (Житија светих), Москва 1718, новосадској Саборној цркви (Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, бр. 192, 193. и 214. Даље: П. Момировић и број објављеног записа). Није сачуван први од четири тома *Пролога*, за септембар, октобар и новембар.¹ Други том је сада у Алмашкој цркви, а трећи и четврти у Саборној.

Сасвим је могућно да је Недељко Бечкеречанин, Богдановић, купио *Пролог*, који је приложио Саборној цркви, од Руса, који су продавали књиге међу Србима у оновременој Аустрији. Најстарији познати помен Руса путујућих књижара међу Србима је из 1721. године. Те године купио је извесни поп Марко сомборској цркви Св. Георгија у Сомборском Шанцу један *Требник*, Москва 1720, за 6 марјаша од Московита Андреја (П. Момировић 201). Андреју Московиту (из Московске Русије) платили су негде у овим крајевима 1/12. априла 1723. године господари Никола Тодоровић и Јован Кузмановић 5 дуката за *Књигу небеса* Јована Дамаскинца (из Дамаска). Приложници су јамачно били трговци, али се не зна место чији су били становници. Књига коју су поклонили доспела је у цркву фрушкогорског села Нештина (П. Момировић 206). Пи-

¹ Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, Нови Сад, 1993, бр. 192–193, бележи да су 2. и 3. књига *Пролога*, Москва, 1718, поклоњене 1720, да је трећи том поклоњен 1723, бр. 214, а први није нашао. Биће да је негде грешка. Књиге су јамачно купљене истовремено.

сац записа забележио је само један од наслова у зборнику, последњи. У ново-садској Саборној цркви постоји такав зборник са текстовима *Поученија* св. Георгија Богослова, *Беседе на шестоднев* Василија Великог, *Слова на Аријана* Атанасија Александријца (из Александрије) и *Књига небеса* Јована Дамаскинца, Москва 1665 (П. Момировић 99). У књизи има записа написаних у Русији, али не и о томе када је и како доспела у Нови Сад. Срећом, неко је у њој 24. јула 1739. записао:

На 1739-го месјаца Јулија 24-го, на памјат свјатија великомученици Христини, во 5 час по полудне, бист померченије или затемненије слнца немалоје, и једин час тако држаше, јеже исто в календари тогда показоваше се сије, и очеси видехом, обаче да не разумејет кто тену бити по аеру [ваздуху] на точију 4 части круга слнечнаго, аки неким облаком црним засени се и свет бист јакоже јест.

И тогда велика битка бист под Белиградом с Турци армији цесарској, и немалоје число тогда под Гроцком паде цесарске војске и официров погибе и рањено немало бист [...] (П. Момировић 510).

Запис сведочи да је књига доспела у Нови Сад пре 24. јула/4. августа 1739. и да је записивач знао за помрачење сунца по неком календару, немачком или руском. На нештинском одломку књиге истог садржаја нема насловне странице, али има запис да је купљен 1. априла 1723. од Андреја Москаља (П. Момировић 206).

По томе што је Андреј Московљанин 1721. у Сомбору продао *Требник* из 1720, извесно је да је продавао сасвим нове књиге, а по томе што је 1723, поред нових, продао и најмање једну из 1665. сведочанство је да је продавао и антикварне књиге. Уз литургијске продавао је и теолошке књиге за читање и образовање. Антикварном продајом доспеле су у новосадску Саборну цркву некако у то време или само мало касније још две књиге, *Обед душевни* Симеона Полоцког, Москва 1681. и *Беседе на посланија св. апостола Павла* Јована Златоустог, Москва 1709 (П. Момировић 79, 118).

Поред Андреја Московита, који је међу Србима у Аустрији продавао књиге 1721. и 1723, био је и Нестор Петров, Москаљ, који је 1723. продао један *Пролог*, Москва 1718, јеромонаху Симеону Стојковићу из Бођана за 46 форинти (П. Момировић 209).

Пролог из 1718. купио је у Новом Саду 1723. и Недељко Богдановић, Бечкеречанин, јамачно од једног Руса.²

Колико су стари Новосађани приложили књига црквама свога града неће се никада сазнати. А куповали су књиге и даривали их више од других. Оно

---

² О руским трговцима књигама међу Србима в. Мита Костић, *Руско-српске књижарске трговине терезијанског доба*. – У: *Извештај Српске велике гимназије карловачке за шк. год. 1911/1912*, Ср. Карловци 1912, 1–18, као и исти: *Књиге, књижарство и књижнице Срба 18. века*. – У: *Српска штампана књига 18. века*, Нови Сад–Београд, 1964, 14–15. Руско-српска књижарска трговина почела је пре доласка на престо Марије Терезије, 1740. године. Најкасније је та трговина започета 1721, па се не може говорити о тој трговини само у терезијанским временима.

што се зна о томе тек је део сведочења о односу Новосађана према књигама и ваља их имати на уму. Ево шта се зна о томе.

Новосадски презвитер Пеја и монахиња Јелисавета приложили су 10/21. децембра 1728. Саборној цркви *Поученије свјатоје неделноје толкованије Евангелиј*, Москва 1728. Књига је из Саборне цркве пренета у Алмашку (П. Момировић 263, 266).

Тој истој новосадској Саборној цркви приложио је 19/30. јуна 1732. један *Октоих*, Москва 1715, „купец из греческија земљи Георгије” (П. Момировић 320).

Господар Угљеша са сином Суботом приложио је 15/26. маја 1733. Алмашкој цркви прву књигу *Пролога*, за септембар, октобар и новембар, Москва 1718 (П. Момировић 330). То је оно исто издање које је 1723. поклонио Саборној цркви Недељко Бечкеречанин, Богдановић (П. Момировић 192, 193, 214). Другу књигу тог *Пролога*, за децембар, јануар и фебруар, Москва 1718, приложио је 10/21. маја оне исте 1733. господар Гаврил Стефановић (П. Момировић 328). Нису познати они који су приложили 3. и 4. том тог *Пролога*.

Једно руско *Евангелије учителноје* приложио је 21/31. маја 1738. Алмашкој цркви господар Стефан Радивојевић (П. Момировић 452).

Господар Арсеније Ненадовић приложио је Алмашкој цркви 29. јуна/10. јула 1739. за душу умрлих Георгија и Григорија, ваљда синова, можда близнаца, један *Октоих првогласник*, Москва 1715, који је сада у Бечеју (П. Момировић 495) и један *Октоих петогласник*, Москва 1715, сада у Вилову (П. Момировић 496).

Господар Михаил Топаловић приложио је 6/17. децембра 1742. један руски *Пролог* за јуни, јули и август Успенској цркви. Од четири тома тог *Пролога* познат је само четврти (П. Момировић 603).³

После смрти Атанасија Стојићевића поклоњена је 6/17. августа 1755. његова *Ирмологија*, Москва 1753, Николајевској цркви (П. Момировић 926).

Григорије Радонић приложио је Саборној цркви 21. августа/1. септембра 1761. *Октоих*, Москва 1760, „за свој вечни спомен родитељу Симеону Радонићу”. Књига је сада у Српској православној цркви у Чуругу.⁴

Ћурчија Јаков Цвејановић, грађанин Новог Сада, приложио је 9/20. јула 1771. Алмашкој цркви *Требник* за „здравље своје и супруге своје Ане и душу родитеља својих Цвејана и Ане” (П. Момировић 1631).

³ В. и Веља Миросављевић, *Српско-православне цркве у Новом Саду у 18. веку*. – У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, Нови Сад, књ. 6, св. 1–2, 1923, 207; Васа Стајић, *Новосадске биографије*, св. 4, Нови Сад, 1939, 70, бележи да му је презиме Петровић или Топаловић.

⁴ Књига је данас у Чуругу, у Српској православној цркви. В. Милан П. Делић, *Црква светог Вазнесења Господњег у Чуругу (1862–1972)*, Чуруг, 1972, 65. Онда је ваљда погрешно забележено име Георгије Радонић; В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 4, претпоставља да је могао учити у Висарионовој словенско-латинској школи, да је 1755. био изабрани грађанин, а 1759. шеф градске благајне. Умро је крајем 1773. године.

Купец и катедрални тотор Дамјан Милетић приложио је 27. августа 1781. Саборној цркви *Благопотребнија јектениј*, Венеција 1764 (П. Момировић 2039).

Међу књигама, по начину прилагања, *Минеји* имају посебно место. Потребе за комплетом тих књига било је понајвише. Један прилагач најчешће није могао да плати свих 12 томова, па су свештеници организовали њихову куповину тако што би дванаест приложника купило по један том.

Саборној цркви купили су тако комплет *Минеја*, Москва 1724, 10/21. априла 1731. Бошко Савковић за септембар (П. Момировић 304), Јован Ђоилић за октобар (П. Момировић 295), Павле Петровић за новембар (П. Момировић 302), Арсеније Петровић за децембар (П. Момировић 296), Јован Остојић за јануар (П. Момировић 297), Јован Станковић за фебруар (П. Момировић 294), Павле Мирковић за март (П. Момировић 298), Станоје Георгијевић за април (П. Момировић 299), Михајло Петровић за мај (П. Момировић 303), Јован Богојевић за јули (П. Момировић 300), Павле Поповић за август (П. Момировић 301). Негде је затурен или изгубљен *Минеј* за јуни. Ниједан од свих тих томова није више у Саборној цркви. *Минеји* за септембар, новембар и мај су у Николајевској цркви, за октобар, децембар, јануар, март, април, јули и август су у Успенској, а за фебруар у Алмашкој.

Комплет *Минеја*, Москва 1724, купили су, такође, Саборној цркви између 6/17. септембра и 6/17. децембра 1735. Стефан Микић за септембар (П. Момировић 386), Секула Витковић за октобар (П. Момировић 390), Пава Црепићева за децембар (П. Момировић 392), Јован Мишковић за април (П. Момировић 387) и Михајло Теофиловић за јули (П. Момировић 392). Загубљени су или нису евидентирани за новембар, јануар, фебруар, март, мај, јуни и август. Ниједан том из овог комплета није у Саборној цркви. За септембар, октобар и децембар су у Алмашкој цркви, за април у Николајевској и за јуни у Успенској.

И 1738. купљен је комплет *Минеја*, Москва 1724, за Саборну цркву, али су евидентирани само за март, купио га је 21. новембра/2. децембра Дамјан Бугарин (П. Момировић 459) и за јуни, који је купила 18/29. децембра Босиљка Васина (П. Момировић 560). Септембарски је сада у Успенској цркви а јунски у Алмашкој.

Комплет *Минеја*, Москва 1724, купљен је 25. марта/5. априла 1738. за Алмашку цркву. Позната су три од 12 томова. *Минеј* за октобар приложио је Лазар Грубић (П. Момировић 445), за децембар је приложио Бошко Славковић „за душу [...] оца Славка и матере Грлице” (П. Момировић 447) и за јуни, који је приложила Ана, удовица Николаја Божића, са синовима Василијем, Стефаном и Анастасијем (П. Момировић 446). У Алмашкој цркви су *Минеји* за октобар и јуни, а за децембар у Николајевској.

Сем новосадским црквама, Новосађани су радо поклањали књиге црквама и манастирима у близини, али и подаље. И њих ваља имати на уму да би се разумео однос Новосађана према књигама. Познати приложници књига су:

Господин Ђука из Петроварадинског Шанца приложио је манастиру Бођанима 11/22. октобра 1733. један *Канон Богородици*, Кијевопечерска лавра 1731 (П. Момировић 335).

Протопрезвитер Петроварадинског Шанца Аврам Јовановић приложио је 5/16. фебруара 1738. манастиру Ковиљу *Псалтир*, Москва 1737, за здравље и спасење својих сродника и своје (П. Момировић 440).

Житељ Шанца Петроварадинског Лазар Јовановић „откупио” је за 3 дуката „на службу манастиру Беочину” 1739. један руски *Псалтир* (Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1–6, Београд 1902–26, бр. 2678. Даље: Љуб. Стојановић и број објављеног записа).

Године 1739. приложио је манастиру Беочину једну руску књигу господар Арсеније Ненадовић из Петроварадинског Шанца за умрле Георгија и Григорија (Љуб. Стојановић 2760). Тај Арсеније Ненадовић поменут је уз приложен *Осмогласник* у два тома новосадској Алмашкој цркви, такође за спомен синова Георгија и Григорија (П. Момировић 495–496).

За један руски *Соборник* платио је 20. јуна/1. јула 1739. Јован Мишковић 4 дуката (Љуб. Стојановић 2779). Та књига била је у Малој Ремети. Биће, међутим, да је купљена за манастир Беочин, па је касније dospела у Малу Ремету.

Свештеник Алмашке цркве Сава Пантић поклонио је 28. јануара/8. фебруара 1740. манастиру Крушедолу за душу свога зета Симеона Филиповића и његове жене, а своје ћерке Ане, примерак *Камен вери* Стефана Јаворског (Љуб. Стојановић 2798).

Новосађани Алексије Миросављевић и Михајло Богићевић приложили су 13/24. јуна 1749. манастиру Дужи код Требиња, такође, *Камен вери* Стефана Јаворског за свој вечни спомен и за душу својих родитеља Роксе и Мирослава, односно Стане и Богића (Љуб. Стојановић 7916).

Марјан Чокрљан је 30. марта/10. априла 1763. у Новом Саду приложио *Страсно јеванђеље*, Москва 1759. цркви у Мошорину⁵ (П. Момировић 1244).

Господар Теодор Обрадовић, житељ новосадски, приложио је 20/31. јануара 1768. манастиру Беочину *Триод посни*, Москва 1760, „за своје здравље и спасеније својих чад [деце] Георгија и Василија”.⁶

Бачки епископ Арсеније Радивојевић приложио је 8/19. маја 1777. *Нови завет*, Москва 1767, цркви у Вилову (П. Момировић 1875).

Поткрај 18. века поклањао је књиге манастиру Хилендару бачки епископ Јован Јовановић. Он је, на пример, 23. јуна/4. јула 1797. послао онамо *Библију*, Москва 1757 (Љуб. Стојановић 8848). Његових поклона Библиотеци манастира Хилендара знатно је више.

⁵ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 4, 209–210, бележи његово презиме: Маријан Чокрљански, оберкапетан из Бечкереча.

⁶ Лазар Мирковић, *Записи из манастира Мале Ремете*. – У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 3, св. 3, Нови Сад, 1930, 462.

Минеје су Новосађани прилагали манастирима и црквама удаљенијих места купујући по један том, онако како су куповали и за новосадске цркве. Тако су јула 1739. купили манастиру Беочин комплет *Минеја*, Москва 1724, Михајло Алексин за октобар, Јован Мишковић за април, Тома Крстић за јуни и Субота Угљеша, за душу својих родитеља Угљеше и Степаније, за август. Забележено је да је за сваки том тог комплета *Минеја* плаћано по 7 форинти.⁷

По један том *Минеја*, Москва 1724, купили су у Петроварадинском Шанцу 1739, од Димитрија Прохорова, јамачно путујућег књижара, Руса, и приложили га цркви посвећеној св. Николи у селу Бршљаници у Вараждинском генералату Јован Радосављев за јануар (Љуб. Стојановић 7768), Раденко Јовановић за март (Љуб. Стојановић 7784), Јелена Радакова за април (Љуб. Стојановић 7783), Пантелија Радиновић за мај (Љуб. Стојановић 7767) и госпође Генадија Новакова и Петра Пејина за јуни (Љуб. Стојановић 7784). О осталим књигама нема познатих података. Књиге за јануар, март, јуни и август доспеле су касније у цркву села Ровишта код Беловара, а књига за мај у манастир Лепавину.

Изузетак међу купљеним *Минејама* у Новом Саду по начину куповине, јесте онај који је аци Стефан Морачанин, пострижник манастира Мораче, купио 1744. у Петроварадинском Шанцу. Он је купио комплет *Минеја*, 12 томова, и послао их у манастир Морачу по игуману кир Јосифу (Љуб. Стојановић 2884).

Почетком последње деценије 18. века, 1/12. августа 1792. послали су из Новог Сада у Хилендар комплет *Минеја*, Москва 1778, Катарина Сервијски и син јој Димитрије (Љуб. Стојановић 8751). Тај комплет могли су купити и у новосадској књижари Дамјана Каулиција.

За властите потребе куповане су књиге у Новом Саду најкасније од 1725. године. Први такав познати купац био је Викентије Јовановић, тада егзарх карловачког митрополита Викентија Поповића. Будући београдско-карловачки митрополит, Викентије Јовановић, купио је 12/23. јуна 1725. у Новом Саду једну од књига Кирила Транквилиона Ставровецког⁸ (Љуб. Стојановић 2446).

⁷ Исто, 461.

⁸ Није јасно о којој је књизи реч. Кирил Транквилион је објавио у властитом издању јеретичко *Зерцало богословия*, Почаев, 12. марта 1618, које је прештампано 1679, 1692. и 1696. у Уневу. Његова следећа књига је *Евангелие учителное*, Могилев 1619, које је, такође, објавио у властитој наклади, а прештампано је 1696. и 1697, такође, у Уневу. Цар Михајло Фјодорович и патријарх Филарет наредили су 1. децембра 1627. да се примерци издања те књиге из 1619. покупе и спале. В. о томе И. Каратаев, *Описание славяно-русских книг напечатанных кирилловскими буквами*, С. Петербург 1883, бр. 249, стр. 358. У години смрти објавио је Транквилион својим трошком *Перло многоценное*, Чернигов 1646, које је прештампано 1699. у Могилеву. Кирил Транквилион је 1589. био професор у Лавову, 1592. у Вилни, 1619. игуман у Уневу. Прихватио је 1626. унију, а умро је 1646. године. После смрти патријарха Арсенија Трећег Чарнојевића, у Будиму је забележено да је иза њега остало једно „поученије Транквилион”. Откуда књиге унијата Кирила Транквилиона код високих личности Српске православне цркве, ваљаће тек утврдити.

Симеон Радонић купио је себи 4/15. августа 1746. један руски *Тестамент* (Библију), који је касније доспео у манастир Беочин (Љуб. Стојановић 2928).

Јеромонах Тимотеј Радивојевић, потоњи епископ Арсеније, купио је 25. августа/5. септембра 1749. *Розиск*, Москва 1745, и на њему записао:

Сиј јест *Розиск* мне јерођакона Тимотеја Радивојевића, купих ју от гсдина учителя Василија Крижановског, в Новом Саде, за 6 дуката, аште кто изволи купити нека изволи мне положити 6-т дуката. В Карловце, мсца августа 25-го 1749. лета (П. Момировић 769).

О Василију Крижановском у Новом Саду има само један помен код Васа Стајића. Он је забележио да је 1747. овај Рус у Новом Саду написао рукописни катихизис по предавањима у новосадској Духовној колегији, првој новосадској средњој школи, али није навео извор откуда му тај податак.⁹ *Розиск*, који је купио Тимотеј Радивојевић од Василија Крижановског у Новом Саду, сада је у Библиотеци епархије банатске у Вршцу (П. Момировић 769).

Ковиљски игуман Атанасије Живковић, ранији свештеник у Сегедину и потоњи епископ у Пакрацу, купио је 13/24. фебруара 1756. у Новом Саду *Молбноје пеније*, Москва 1752, за манастир коме јо био на челу (П. Момировић 919).

Саборна црква купила је 1/12. априла 1760. два тома *Проповеди* Гедеона Криновског, Москва 1760 (П. Момировић 1044–1045). Књига је у Новом Саду купљена 1760. у години издања. И не само то. Најкасније 1762. превео је Јован Рајић, у Сремским Карловцима из њих *Слово о грешном човеку*, објављено 1764. у Венецији (Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд 1964, бр. 60. Даље: Г. Михаиловић и број библиографске јединице). У Новом Саду су или Јован Рајић или Захарија Орфелин превели из тих књига и *Проповед или Слово о осужденији*, Венеција 1764 (Г. Михаиловић 59).

Г. Дамјановић из Сомбора платио је 1762. у Новом Саду за једну руску Библију 6 дуката (П. Момировић 1217).

Неће бити да је популарност *Проповеди* Гедеона Криновског, Москва 1760, утицала да Николајевска црква 2/13. фебруара 1765. купи те књиге. Књиге су купљене од проигумана Светопавловске обитељи, Исаије Политеља, који се тада нашао у Новом Саду, јамачно не као продавац књига (П. Момировић 1398).

За пољску капелу Крижевачке регименте купљен је 1/13. октобра 1769. у Новом Саду *Часослов*, Москва 1769, за 1 форинту и 30 крајцара (Љ. Стојановић 8357). И тај *Часослов* продат је у Новом Саду у години издања.

Од јерођакона Теодора Петровића из Пироша (Руменке) купио је 6/17. октобра 1778. у Новом Саду један *Полустав* Александар Петровић. Књига је сада у Руменки (П. Момировић 1929).

⁹ Васа Стајић, *Културна прегнућа новосадских Срба*. – У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 6, св. 1–2, Нови Сад, 1933, 104.

За сопствене новце купила је Успенска црква 1/13. априла 1786. комплет *Минеја*, Москва 1784. године. Од њих су познате књиге за септембар, новембар, април, мај и август.¹⁰

Јеромонах и намесник манастира Раковца, Силвестер Петровић, купио је 1789. у Новом Саду за 6 форинти и 40 крајцара *Диоптрију или Зерцало* Максима Вошчанке. На књизи је записао да књига после његове смрти буде „братији мојеј на утеху, да буде и на ползу душе”. Књига је касније доспела у манастир Гомирје (Љуб. Стојановић 8708).

Неће бити једини запис, али је засад једини познати особити случај књиге коју је 19/30. маја 1742. купио Павле Поповић. О својој куповини он је записао ово:

Сија књига глагољема *Пролог* мене, житеља Шанца Петроварадинскога, Павла Поповича, иждивенијем мојим купљена чтуштим в ползу и поученије. В лето 1742-го месеца маја 15-го дна в Шанце Петроварадинском (П. Момировић 579).

Три од четири књиге тог *Пролога*, прва није позната, сада су у цркви у Опову, у Банату (П. Момировић 577–579).

Многи савременици бележили су власништво: „Сија књига ... мене ...” Тиме су казивали оно што су власници књига на европском Западу рекли када су писали: „*Ex libris*” (Из књига). По томе Павле Поповић и није изузетак. Није изузетак ни када исписује: „иждивенијем мојим купљена”, а могао је рећи: *Купљена мојим новцем* или: *Купљена иждивенијем мојим новцем*. Онако како је писао, писали су и многи други. Нов је Павле Поповић био када је написао да је књигу купио „*чтуштим в ползу и поученије*”, што ће рећи да ју је купио онима који желе да читају на корист и поуку. То је већ просветитељство. Још 1742. он је мислио на читање за корист и поуку. Друго је питање колико су пролози могли бити на корист и поуку. Доситеј је у Чакову читао и *Пролог* десетак година касније. За њега је то читање било од користи и за поуку, бар по томе што је, читајући их, заволео и књигу и поуку. Да ли је, и колико је, *Пролог* који је Новосађанин Павле Поповић 1742. наменио онима који су жељни читања „на корист и поуку”, не може се рећи ништа.

Нису стари Новосађани куповали само руске књиге, куповали су и српске. Неколико записа сведочи и о томе.

Неко је 1/12. октобра 1767. купио у Новом Саду *Стематологију* Христофора Цефаровића и са њом 13/24. октобра стигао у Вршац (П. Момировић 1463).

Оберлајтнант Илија Лончаревић купио је себи 24. јуна/5. јула 1769. у Новом Саду, Орфелинов *Славено-српски магазин*, Венеција 1768. Примерак једине свеске првог српског часописа, судећи по овом запису, брзо је доспео у Нови Сад и, што је значајније, имао купаца. Тај примерак је касније био у Српској читаоници у Госпићу (Љуб. Стојановић 8359).

¹⁰ В. Миросављевић, цитирани рад, 214–215.

Један примерак *Благопотребнија јектениј*, Венеција 1764, купљен је 18/29. октобра 1772. за Успенску цркву (П. Момировић 1672), а други је купио Дамјан Милетић, трговац и епитроп Саборне (катедралне) цркве 22. августа/2. септембра 1781. „за своје здравље и својих сродника” (П. Момировић 2039).

Напред је речено да је новосадски епископ Јован Јовановић поклањао књиге Хилендару. Он је задужбини Стефана Немање послао 1/12. јуна или јула 1799. *Собраније изабраних молитв* архиепископа Јована Георгијевића, Беч 1771, и *Православноје исповеданије вери* Платона Левшина, Беч 1784 (Љуб. Стојановић 8883).

Фрагменти о књигама у старом Новом Саду од 1720. поуздано сведоче да су у њему куповане књиге више но игде другде, што сведочи о дугој трговини књигама у њему. Ко су најстарији трговци књигама у Новом Саду не зна се, а ваљда се сви никада и неће сазнати. С разлогом се може претпоставити да су на почетку књиге продавали путујући књижари Руси.

Међу најстаријим новосадским књигама нема поклона из Русије. Такве књиге доносили су калуђери, понајвише избеглице из Раванице, задужбине кнеза Лазара, али и други калуђери. Доносили су их и калуђери из опустелих и порушених фрушкогорских манастира. Нема у Новом Саду ни књига које је из Русије слао негдањи капетан у Тителу Пантелија Божић. Уосталом таквих књига нема ни у манастирима Бачке, Бођанима и Ковиљу. Да ли би то морало да значи да су Руси правили селекцију оних којима су слали књиге или да из неких манастира калуђери нису ишли у „писанију” по Русији, отворено је питање.

Не зна се, а било би корисно да се зна, када су и како су руски трговци открили тржиште књига међу Србима у Аустрији. То никако није било у време Бечког рата пошто је патријарх Арсеније Трећи Чарнојевић 25. маја/4. јуна 1688. писао царевима Ивану и Петру Алексејевичу тражећи помоћ за устанак Срба, како би предупредио Аустрију и Венецију да заузму српске земље.¹¹ Мало је веровати да је то било и после јула 1698. када је Петар Велики напустио Беч. Он је, наиме, доспео у Беч 29. јула 1698, а 9/20. јула тражио је патријарх Арсеније Трећи да руски цар посредује у Бечу на поштовању српских привилегија.¹² О српским потребама после Карловачког мира могао је Петра Великог упознати Прокопије Богданович Возњицин, руски посланик на мировним преговорима у Ср. Карловцима од половине октобра 1698. до 26. јануара 1699. године. Возњицину су током преговора за закључење Карловачког мира били наклоњени Карловчани и братства неких фрушкогорских манастира. Игуман из Крушедола, Исаија, послао му је по монаху Василију бесплатно 6 товара дрва за огрев и грожђа. Из манастира Бешенова и Раковца слали су му корисне информације, а у Хопову су гостовали неки од чланова руске делега-

¹¹ Рајко Веселиновић, *Српско-руске везе крајем 17. и првих година 18. столећа*. – У: *Југословенске земље и Русија у 18. веку*, Београд, 1986, 19.

¹² Исто, 24–25.

ције на мировним преговорима.¹³ Знатне услуге током преговора пружио је Возњицину, по препоруци патријарха Арсенија Трећег, игуман Григорије из манастира Раковице крај Београда.¹⁴ Петар Велики је за те услуге наградио игумана Григорија, а 17/28. марта 1703. наредио је да се пошаљу 72 књиге „в сербскују земљу к тамошњем Патријарху и ко всем собору”.¹⁵ Убрзо је негдањи тителски капетан Пантелија (Пана) Божић извештавао да је 26. августа/6. септембра 1706. и 20/31. јануара 1709. послао књиге „в сербскују земљу”.¹⁶

Пошиљку књига, које је Пантелија Божић послао с пролећа 1706. Србима, потврдили су оберкапетани Вулин Илић и хаџи Мојсије Рашковић, те капетани из Илока, Баноштора, Черевиха, Вуковара, Моровиха, Шида, Вилова, Титела и Сланкамена, као и оберкапетан Сава Николић и капетан Петар Јоакимовић и Сима Градиштанац. Слична документа потписали су и епископи Исаија Ђаковић и Никон, игуман манастира Златице, Крушедола и Петковице. Том приликом послао је Пантелија Божић најмање 225 књига, међу њима јеванђеља, апостоле, октоихе, минеје, триоде, требнике и псалтире.¹⁷

Трговина руским књигама међу Србима понајвише је обећавала пошто је 1711. угушен устанак мађарских куруца. У условима релативног мира започет је брз економски напредак Срба у Аустрији, а са њиме и стабилизација духовног живота. Руски трговци књигама морали су то приметити, као што су брзо утврдили да је тржиште руским књигама у Аустрији од 1717. проширено и на Банат, северну Србију и североисточну Босну. Веровати је да су у Петрограду и држава и црква инсистирали на тој трговини. Црква је имала на уму замену литургијских књига, а држава је то могла користити у циљу русификације српског духовног живота. Показало се да су оба циља била остварљива. Успут, било је могућно доћи и до нешто новаца. У сваком случају, путујући трговци руским књигама су између 1711, или најкасније између 1716. и 1721. започели продају руских књига Србима у Аустрији. Нови Сад јамачно нису заобилазили. У њему су имали понајбоље купце.

Најранији познати Рус који је продавао књиге међу Србима у Аустрији био је Андреј Московита, односно Москаљ. Ниједан од два облика којим је бележен, Московита и Москаљ, не би требало обавезно да значи да је био и Московљанин. Најпре је то значило да је био из Московске Русије, не из Кијевске Русије. Он је најкасније 1721. био у Сомбору (П. Момировић 201), а 1/12. априла 1723. био је негде око Новог Сада, у Бачкој или Срему. Те године био је у овим крајевима и Москаљ Нестор Петров. Од њега су 5/16. августа 1723. купили један *Пролог*, Москва 1718, јеромонах Симеон Стојковић и игу-

¹³ Исто, 25–26.

¹⁴ Исто, 27.

¹⁵ Исто, 29.

¹⁶ Исто, 35–36.

¹⁷ Александар Форишковић, *Руске књиге Пантелејмона Божића*. – У: *Југословенске земље и Русија у 18. веку*, Београд, 1986, 52.

ман Стефан Поповић са братијом за манастир Бођани (П. Момировић 209, 211). Да ли је Москаљ Нестор Петров тада био у Бођанима, није записано.

Руски путујући књижари највише су продавали литургијске књиге. Јамачно су они у Новом Саду продали оне комплете *Минеја* објављених у Москви почев од 1724. године. Године 1739. плаћан је један том *Минеја* 7 форинти, што ће рећи да је за комплет од 12 томова плаћено 84 форинте. И цене других књига, које су познате, сведоче да је трговина руским књигама међу Србима био уносан посао. За зборник текстова светих отаца плаћено је у Новом Саду 1/12. априла 1723. 5 дуката (П. Момировић 206). За *Скрижал*, Петроград 1718. плаћено је 1738. 3 дуката. За једну руску књигу плаћено је 1739. 12 форинти (Љуб. Стојановић 2770), а за један *Соборник* плаћено је исте године 4 дуката (Љуб. Стојановић 2779). За један *Розиск*, Москва 1745, плаћено је 1749. 6 дуката, за један *Часослов*, Москва 1769, плаћена је у Новом Саду 1 форинта и 30 крајцара (Љуб. Стојановић 8357), а за *Диоптрију сиреч Зерцало* Максима Вошчанка плаћено је 1789. 6 форинти и 40 крајцара (Љуб. Стојановић 8708).

Продавци из Русије доносили су сем литургијских и друге књиге, али увек црквене. Највише су продавали прологе (житија светих), али и зборнике светих отаца Василија Великог, Григорија Богослова, Јована Златоустог, Јована Дамаскинца из византијске епохе и Стефана Јаворског, Симеона Полоцког и других руских теолога.

Ако калуђери манастира Ковиља нису 1716. купили за своје новце у Новом Саду комплет *Минеја*, Москва 1705 (П. Момировић 156–61), онда је продаја књига у овом граду започета најкасније 1720. године (П. Момировић 192–3). Било да је то било 1716. или 1720. Нови Сад је свакако у оних пет година почео да бива најзначајније тржиште књигама међу Србима. Нигде до тада није постојао такав српски књижарски центар, а дуго потом неће он имати у тим пословима равноправног ривала. Што је Нови Сад постао први велики српски центар трговине књигама, разлози су понајпре у његовом географском положају. У близини фрушкогорских и бачких манастира, Нови Сад је био прави центар за трговину књигама. Сем за манастире, он је био у центру већини сеоских и паланачких цркава у Бачкој и Срему. А и манастирима и црквама биле су тада потребне литургијске књиге које је одобрио Московски синод. Тај положај Новог Сада непогрешиво открили су брзо и руски путујући књижари. У њему су они успешно продавали књиге и лако су из њега одлазили на вашаре у Футог, Ириг, Руму, Сегедин и другде, а ваљда и на сеоске и манастирске славе.

Сем литургијских књига, путујући књижари, Руси, продавали су Србима и друге црквене књиге, нове и антикварне. Куповина тих књига поставља озбиљно питање да ли су неке од њих могле имати читаоце у првим деценијама 18. века. Прологе су јамачно читали и калуђери и свештеници. Без много тешкоћа могли су читати и дела светих отаца византијске епохе, јер су припадала старословенској традицији, иако руској редакцији. Много им је теже морало

бити читање дела руских теолога, а баш она су највише допринела русификацији Српске православне цркве и српске књижевности.

Путеви руских црквених књига нису прекидани ни после смрти Петра Великог. Царева смрт је прекинула његове реформе, те је прекинуто штампање дела оних аутора који су га подржавали. Српска православна црква остала је, међутим, привржена Петровим реформама, па је организовала од 1726. штампање буквара Феофана Прокоповича у епископској штампарији у Римнику (Великом Римнику у Румунији). Када је у Русији у време Јелисавете Петровне обновљено штампање таквих књига, Срби су престали са објављивањем Прокоповичевих буквара. Разилажење Српске православне цркве са конзервативном духовном политиком царице Ане ипак је донело и прекид увоза црквених књига из Русије.

Црквене књиге куповали су Срби, као уосталом и Бугари и Румуни, током целог 18. века и добрим делом 19, све док цркве нису попунили празнине исправљеним књигама према одлуци Московског сабора из 1655. године. Новом Саду је трговина руским књигама омогућила непрестани напредак трговине књигама, а руским путујућим књижарима прикључили су се и Срби, који ће у овом граду отворити и прве српске књижаре.

Не зна се када су новосадски Срби почели трговати књигама. Најстарији помен такве трговине, узгредан и штур, само сведочи да је ње било. Тај помен оставио је, 13/24. децембра 1765, карловачки протосинђел Петар Петровић, потоњи епископ у Темишвару, у писму архиепископу Павлу Ненадовићу, који га је примио 20/31. децембра у Бечу. У том писму написао је протосинђел ово:

Аште Захарија Орфелин *Привилегије* наше наштампал не знају, токмо правоје известије имамо да на сије градујушче лето *Календаре* јест наштампал, и *Историју* једну Славено-српског народа Ђулинцем сочињенују које из Венеције послал, но у Нови Сад јешче не принесена; аште будет и *Привилегије* наштампал, то с овим поменим двома књижицама бити ће, тако неодложно, Вашој Екселенцији послати, а до сад у његови дућани не обретајутсја¹⁸ (подвукао Л. Ч.).

Збуњује то што је протосинђел писао о његови дућани, што би се могло читати да је Орфелин имао у Новом Саду више од једног дућана. Орфелин је уистину продавао књиге. Не зна се одакле, он је 7/18. новембра 1768. дао извесном Ј. Теодору 14 књига на продају „за вашар у Руму” (Г. Михаиловић 56). Ако је те књиге дао у Новом Саду, онда их је могао дати из једног од дућана. Један дућан је могао имати у кући коју је купио 22. августа 1763. за 200 форинти и у њу уселио оца Јована. Кућа је носила број 735 и била је, по свој прилици, негде између Дунавске улице и улице Златне греде.¹⁹ Сасвим је могућно да је Орфелин купио кућу да би у њој продавао српске књиге штампане у Венецији између 1762. и 1772, али и оновремене грчке и друге књиге штампане у Венецији. Ако је било тако, књиге је у једном дућану продавао отац Захарије

¹⁸ Александар Форишковић, *Две белешке о Орфелину*. – У: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 17, св. 2, Нови Сад, 1969, 254, 258.

¹⁹ Васа Стајић, *Новосадске биографије*, св. 6, Нови Сад, 1956, 174–175.

Орфелина, Јован. Да ли је, пак, Захарија Орфелин био и први новосадски и српски књижар мораће, бар засада, остати отворено питање. Дабогме, Орфелин није морао имати новосадске дућане у своме власништву. Могућно је и да је имао само пословне везе са неким власницима дућана, који су продавали оне књиге које је он доносио из Венеције. Како је све уистину било са власништвом тих дућана, тешко је рећи са оволико мало података који постоје. Ако се, међутим, не може наћи одговор на тај проблем, извесно је да се у Новом Саду 1765. трговало српским књигама. У једном таквом дућану је јамачно 24. јуна/5. јула 1769. оберлајтнант Илија Лончаревић купио Орфелинов *Славено-српски магазин* из претходне, 1768. године (Љуб. Стојановић 8359), о чему је напред било речи. Књиге је могао доносити у Нови Сад и лично Захарија Орфелин. Као да о томе сведочи запис игумана манастира Беочина, јеромонаха Синесија Радивојевића, да му је Орфелин 1769. поклонио један *Псалтир*, штампан јамачно у Венецији. Игуман је *Псалтир* могао добити или у Новом Саду, или у Беочину, дабогме, ако се са Орфелином није нашао у Венецији.

Две године после смрти Захарије Орфелина пописане су 9/20. јуна 1787. у Новом Саду српске књиге у великој трговини Теодора Димитријевића и Ђорђа Ракића. Међу тим књигама било је 284 примерка *Славено-српског магазина*, чак 452 примерка Јулинчеве *Историје*, 24 примерка Орфелинове *Мелодије к пролећу*, 50 примерака његове *Тренодије* уз чак 33 примерка *Проповеди* Гедео-на Криновског, као што је било и других, претежно венецијанских српских књига.²⁰

Када су 1787. пописане књиге у дућану Теодора Димитријевића и Ђорђа Ракића, у Новом Саду је већ пет година, од 1782, постојала књижара Дамјана Каулиција у којој су продаване књиге и уџбеници који су штампани код Јосифа Курцбека у Бечу, али и књиге из Русије. Од 1790. његова књижара је пословала као прва српска издавачка књижара. Његов син Константин издао је 1824. и 1825. три свеске *Летописа*. Књижара Каулицијевих радила је 63 године.²¹

Црквене књиге увозио је из Русије и Петар Стефановић. Чини се да је он књижарски рад започео у Ср. Карловцима. Свакако је 1789. радио у Новом Саду. На једном *Служабнику*, ваљда штампаном у Кијевопечерској лаври 1762, написао је те године:

Служебник сеј раздељени в двух томах в знак својего братскога усердија и високопочитанија подаровал бездинскому архимандриту, господину Максиму Секулићу, националних књиг лиферант Петар Стефановић. У Новом Саду 25. јулија 1789. (Књига је у приватном власништву.)

²⁰ Васа Стајић, *Прилог историји српског књижарства*. – У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 10, св. 4, Нови Сад, 1937, 339–341.

²¹ Марија Чурчић, *Књижарски и издавачки рад Дамјана Каулиција и његових наследника*. – У ауторској књизи: *Огледи из библиологије*, Нови Сад, 1993, 42.

Петар Стефановић из Земуна и Дамјан Каулиције из Новог Сада тражили су 1790. на Темишварском сабору дозволу да отворе српску штампарију.²² Биће да је Петар Стефановић књижарство започео у Ср. Карловцима, наставио у Новом Саду и завршио у Земуну. Из Новог Сада је јамачно прешао у Земун када су се Срби понадали да ће Аустрија 1789–90. ослободити Београд и Србију.

У Нови Сад је 1790. донео штампарију и отворио књижару Емануил Јанковић с намером да објављује српске књиге и новине, у чему није успео.²³ Сада већ није успео да буде штампар и издавач српских књига, Емануил Јанковић је бар основао прву књижару у Новом Саду која је продавала књиге образованим читаоцима. За почетак рада своје књижаре Емануил Јанковић је штампао први књижарски каталог у Новом Саду, што ће рећи и у српском књижарству.

Немачке, латинске, мађарске и словачке књиге могли су новосадски Срби куповати у најстаријој познатој новосадској књиговезници Абрахама Лебла, Јеврејина. Између 1764. и 1784. могли су такве књиге куповати код Немца, Саса, Карла Ритмилера.²⁴ Биће, ипак, да су купци таквих књига били претежно Немци, Јевреји, Мађари и Словаци.

За судбину српских књига и књига међу Србима трговина књигама у Новом Саду између 1716, или најкасније 1720. до краја 18. века је више него значајна. За оних око 80 година Нови Сад је израстао у крупни центар српске трговине књигама. Више но игде, у њему се развијало и из њега ширило српско књижарство. Трговина књигама започета је у Новом Саду продајом црквених књига да би се крајем века завршила са две моћне издавачке књижаре. Једна од њих, Каулицијевих, била је специјализована за продају црквених књига и издавање популарних. Друга, Јанковићева, била је окренута образованим читаоцима. Та подела на књижарство намењено масовном читању и читању образованих потрајала је у Новом Саду, али и свугде код Срба до Другог светског рата.

2.

Трговина књигама, ма како да је била важна, а била је, и ма како да је доприносила до тада непознатом замаху ширења књига међу Србима, а доприносила је, није од Новог Сада могла да начини велики духовни центар, Српску Атину. Духовни центар могао је он постати само читањем и стваралаштвом. Нужно је стога утврдити почетке читања и стваралаштва у њему. Већ на почетку трагања за одговором на ово важно питање, велика је препрека. Не зна се која је била прва прочитана књига у Новом Саду, као што се не зна ни ко је

²² Исто, 20.

²³ Исто, 19–20.

²⁴ Исто, 14.

био први читалац у њему. Не знајући ништа о томе, остаје да се помену прва књига за коју се зна да је прочитана и први познати читалац у Новом Саду. Прва позната књига која је прочитана у будућој Српској Атини није била руска од оних које су куповане за цркве од 1720, како би се очекивало. Међу књиге које су читане овде се изостављају литургијске књиге. Из њих се појало и читало, али су то биле литургијске књиге намењене сасвим другим и другачијим циљевима, важним и незаобилазним додуше.

Прва књига за коју се зна поуздано да је прочитана у Новом Саду био је зборник таха (монаха) Марка са Доментијановим *Житијем светог Симеона* (Стефана Немање), Теодосијевим *Житијем светог Саве* и *Хилендарским титиком* светог Саве, написан око 1370–5. године.

Житија из зборника монаха Марка дочитао је 18/29. септембра 1732. иконописац Аким (Аћим, Јоаким) Марковић. О томе читању он је на зборнику записао:

Прочтох сије житије светаго Сави и Симеона от зачала и до конца и многу ползу в њеј обретох. Смерни Аким Марковић, иконописац, 1732-го [лета] у г[о]с[по]дара аци Недељка у дому у Варадинском Шанцу месеца септемврија 18. дана.

Прва позната прочитана књига у Новом Саду била је језички српскословенска, а по стварању и по намени српска. У њој су се нашла дела из темеља српске књижевности, светог Саве, Доментијана и Теодосија. Како је та књига доспела у Нови Сад, не зна се. Била је власништво хаџи Недељка, несумњиво. Хаџи Недељко је Недељко Бечкеречанин како је записан у *Прологу* који је 1720. поклонио новосадској Саборној цркви, односно Недељко Богдановић Бечкеречанин, у калуђерству хаџи Никанор, како га бележи Димитрије Руварац²⁵ или хаџи Никодим, како га бележе Ђорђе Рајковић и Васа Стајић.²⁶ Са браћом Васом, Михајлом и Стојићем доселио се хаџи Недељко „негде 1716” из Баната у Нови Сад,²⁷ или 1718. године.²⁸ Могућно је да је био још један брат Богдановићевих, Јаков.²⁹ Браћа Недељко и Стојић Богдановић трговали су 1725. жељезном робом коју су доносили лађом из Штајерске.³⁰ У првој половини 18. века била је задруга Богдановићевих по имању прва у Новом Саду.³¹ Веља Миросављевић је забележио да су Николајевску цркву „по предању саградили и обновили браћа Јаков и Недељко Богдан”.³² По овоме другом, Ново-

²⁵ Димитрије Руварац, *Опис фрушкогорских манастира 1753. године*, Ср. Карловци, 1903, 284.

²⁶ Ђорђе Рајковић, *Из прошлости Новог Сада*. – У: *Јавор*, [год. 7], бр. 2, Нови Сад, 6/18. јануар 1880, стубац 14–15.

²⁷ Васа Стајић, *Новосадске биографије*, св. 1, Нови Сад, 1936, 57.

²⁸ Ђ. Рајковић, цитирани рад, стубац 14.

²⁹ В. Миросављевић, цитирани рад, 207.

³⁰ Васа Стајић, *Грађанско друштво и сељаци*. – У: *Војводина*, II (недовршена књига, Нови Сад 1941), 191.

³¹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 1, 57.

³² В. Миросављевић, цитирани рад, 207.

сађани су ту цркву звали „Недељкова црква”,³³ а улица у којој су живели звала се Platea Bogdaniana.³⁴ Данас је то Скерлићева улица.³⁵ Браћа Недељко, Василије и Стојић Богдановићи покрили су плехом 1726. цркву манастира Крушедола.³⁶ Те године подигли су уз ћелије у Крушедолу и звоник, који су покрили црепом. На врх звоника ставили су позлаћени жељезни крст на позлаћеној бакарној јабуци. За тај звоник купили су звоно од 9,5 центи.³⁷

Три брата Богдановића, Недељко, Василије и Стојић, поклонили су 18. маја 1730. и једну књигу манастиру Петковици за душу „усопших Живани и Јовану”, биће родитељима.³⁸

Васа Стајић је био убеђен да је Недељко Богдановић био најугледнији међу браћом. Био је ожењен Веселом. Он је 1731. био на Народном сабору у Ср. Карловцима. Недељко је 27. априла/8. маја 1731. начинио тестамент. Жени је тада одредио 4.000 форинти у готовом и део иметка.³⁹

Весела и Недељко Богдановић имали су три ћерке, Јеку,⁴⁰ Марију⁴¹ и Ружицу.⁴²

Васа Стајић рачуна да је Недељко Богдановић 1731. отпутовао на хаџилук у Свету земљу и да се у повратку задржао у Хилендару, где се „иако неписмен замонашио добив име хаџи Никанор”.⁴³ Ђорђе Рајковић је рекао, а Васа Стајић је знао, да је хаџи Недељко Богдановић отишао у Хилендар 1732, па се онде закалуђерио и добио име Никанор.⁴⁴ Димитрије Руварац је објавио записнике са визитације фрушкогорских манастира из 1753. где је забележено: „Сеј речени господар Недељко, презрев мир [...] постригласја во Атонскеј Горе, во манастире Хилендаре, и наречени во схимническом образе Никодим”.⁴⁵ Недељко Богдановић је у Хилендару добио монашко име Никанор, а схимничко, касније Никодим.

Васи Стајићу се учинило да се Недељко Богдановић, можда на повратку из Свете земље задржао у Хилендару и онде 1732. остао. То не стоји, или бар

³³ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 1, 58.

³⁴ Исто, 76.

³⁵ В. Миросављевић, цитирани рад, 207.

³⁶ Д. Руварац, цитирано дело, 284.

³⁷ Исто, 298–299; Пл. Атанацковић, *Извод из књиге ман. Крушедола Парусије*. – У: *Српски народни лист*, год. 4, чис., 45, Пешта, 6/18. новембра 1841, 357; Сава Петковић, *Опис рукописа манастира Крушедола*, Ср. Карловци, 1914, 229, текст из *Парусије* преноси овако: „Недељко Богдановић са братом Стојићем и Василијем, славни и почтени ктитори, цркву Велику покрише манастира Крушедола и велику звонарницу сазидаше и звона воздигоше и многа добра Крушедолу учинише. Бог им вечни живот даровао и царство небесноје да се веселе ва веки с Богом”.

³⁸ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 1, 59.

³⁹ Исто, 58.

⁴⁰ Исто, 61; св. 3, 33; св. 6, 59, 176.

⁴¹ Исто, св. 1, 60, 73–4.

⁴² Исто, 51.

⁴³ Исто, 58.

⁴⁴ Ђ. Рајковић, цитирани рад, стубац 14.

⁴⁵ Д. Руварац, цитирано дело, 284.

хронолошки тако не стоји. Први познати новосадски сликар Аћим Марковић, рођењем Будимац, завршио је 18/29. септембра 1732. читање житија светих Симеона и Саве „у господара аџи Недељка у дому, у Варадинском Шанцу”. То што је Аћим Марковић рекао за Недељка Богдановића да је „аџи Недељко” сведочанство је да се он вратио из хаџилука и да је у Хилендар отишао после 18/29. септембра из Новог Сада. Аџи Недељко је у Новом Саду оставио жену Веселу.⁴⁶ Она је умрла 11/22. маја 1744, а иза ње је остао знатан иметак.⁴⁷ Хаџи Никанор, хилендарски монах, негодовао је 19/30. јула 1751. „што му Стојић бројкама не исказује његов удео у добити да би знао са њим располагати”.⁴⁸ Ђорђе Рајковић је нашао да је хаџи Недељко као хилендарски калуђер Никанор „у Светој Гори подигао својим ктиторством неке ћелије”, а „умро је у Светој Гори 1751. године”.⁴⁹ Чини се да неписмени хаџи Недељко, односно калуђер Никанор или Никодим, није више долазио у Нови Сад, а 15/26. јуна 1743. је хилендарски проигуман Герасим купио кућу за новосадски Хилендарски метох.⁵⁰ Уговор о тој куповини потписао је и Стојић Богдановић, а „метох се налазио у приходу свете Николајевске цркве и носио кућни број 1071”.⁵¹ То што је уговор потписао и хаџи Недељков брат, Стојић Богдановић, уз чије име није забележена никаква његова функција и што су приходи метоха ишли у Николајевску цркву, коју су Новосађани звали Недељкова црква, као да сведочи да је иза куповине новосадског метоха манастира Хилендара унеколико био и хаџи Никанор, потоњи Никодим.

Извесно је да су браћа Богдановићи били религиозни људи. Највише привржен цркви био је хаџи Недељко. Он је негде купио и донео у Нови Сад житија св. Симеона и Саве са *Хилендарским типиком* у препису монаха Марка, и јамачно однео књигу у Хилендар када је отишао онамо да се закалуђери.

Епископ шабачки Димитрије, потоњи патријарх, био је током зиме, све до лета, 1896. у Хилендару. Онде је, између осталог, преписао *Хилендарски типик* св. Саве. У пергаментном рукопису недостајала су четири листа, па је епископ Димитрије на поласку из Хилендара позајмио да допуни *Типик* који је преписао монах Марко око 1370–5, да попуни празнине старијег рукописа *Типика*, а 1732. у Новом Саду прочитао код хаџи Недељка Богдановића сликар Аћим Марковић. Позајмицу је потврдио реверсом у коме је 14/25. јуна 1896. сведочио да је из манастирске библиотеке понео три књиге. Друга по реду од њих била је „рукопис монаха Марка писан на хартији”. На реверсу је написао и ово:

⁴⁶ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 1, 58.

⁴⁷ Исто, 59.

⁴⁸ Исто, 59.

⁴⁹ Ђ. Рајковић, цитирани рад, стубац 14.

⁵⁰ Лазар Чурчић, *Прилози о везама Хилендара и Срба у Угарској у 18. веку*. – У: *Хилендарски зборник*, 2, Београд, 1971, 188–190.

⁵¹ Мита Костић, *Хилендарски метоси у Карловцима и Новом Саду*. – У: *Летопис Матице српске*, год. 101, књ. 313, св. 1–3, Нови Сад, јули – септембар 1927, 489.

Све три књиге, које су у каталогу Библијотеке уведене под бројевима 9, 80. и 174. узимам на употребу Кр. Српске академије наука, с тим да их манастиру одмах вратим чим се у Академији из њих испише што се нађе за потребно.

14. јуна 1896. у Хилендару
епископ Димитрије.⁵²

Већ 1897. предао је епископ Димитрије рукопис *Типика* Академији наука, која га је објавила следеће, 1898. године у 31. *Споменику*.⁵³ У том тексту допунио је празнине *Хилендарског типика* из 13. века на пергаменту преписом монаха, таха, Марка око 1370–5. на хартији. Ту књигу, али и остале две, епископ Димитрије није никада вратио у Хилендар. Две од њих су изгубљене. Сачувана је, срећом, књига коју је преписао монах Марко и која је 1732. била у Новом Саду у дому хаџи Недељка Богдановића.⁵⁴ Између два светска рата доспела је та књига у Народну библиотеку. Оданде ју је, опет срећом, узео на рад Владимир Ћоровић и држао је у Српском семинару. Захваљујући томе што је зборник монаха Марка био 1941. ван Народне библиотеке, није уништен 6. априла 1941. приликом бомбардовања Београда. После рата, 1944, књига је враћена Народној библиотеци.⁵⁵

Епископ Димитрије је држао да је монах Марко

преписао и саставио у ову књигу животопис св. Симеона и св. Саве са *Хиландарским типиком* поглавито за потребу самога Хиландара, где је била узаконено да се житија тих светитеља као ктитора читају у извесне дане преко године, а *Типик* у почетку сваког месеца при опћој трпези.

Држао је још „да су калуђери хиландарски, путујући по милостињу, доносили ову књигу међу Србе у Војводини и да има трагова да је баш она послужила као извод каснијем парафразу.“⁵⁶ Само мало даље он је био још конкретнији и написао да

у хиландарским поменицима има на једном месту забележено да су у почетку прошлог века (18, напомена Л. Ч.) неки хаџи Недељко и његова жена Весела, ради вечитог помињања, приложили Хиландару своју кућу у Варадинском Шанцу. Нема сумње да је ова кућа служила Хиландарцима као метох где су и ову књигу доносили, било за своју сопствену потребу, било на захтев црквеног поглаварства.⁵⁷

Епископ Димитрије није био сасвим прецизан. Биће да белешку из хиландарских поменика или није сасвим тачно преписао, или прочитао. Хаџи Неде-

⁵² Димитрије Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд, 1979, 128–129, бр. 298.

⁵³ Епископ Димитрије, *Типик Хилендарски*. – У: *Споменик Српске краљевске академије*, 31, Београд, 1898, 37–40.

⁵⁴ Д. Богдановић, цитирано дело, 128, бр. 297.

⁵⁵ Љубица Штављанин–Ђорђевић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд, 1986, 29, бр. 18.

⁵⁶ Еп. Димитрије, цитирани рад, 38.

⁵⁷ Исто, 38–39.

љко и његова жена Весела нису могли поклонити своју новосадску кућу почетком 18. века, јер је нису ни имали. Они су живели у задрузи, у којој је Весела живела и после Недељковог одласка у Хилендар. Хилендарци су једну кућу купили за метох 1751, а то је половином века.

И Љубица Штавланин-Ђорђевић држи да је рукописни зборник монаха Марка „вероватно написан у Хиландару, где су се налазили и други рукописи истог писара”.⁵⁸ Њој се чини да је рукопис „у првој половини 18. века донешен у Србију, што се види из записа исписаних на коричним листовима”. Да овако закључи навео ју је не и сасвим читак запис извесног митрополита из 1732. године. Претходне године, 1731, за београдско-карловачког митрополита изабран је Викентије Јовановић. На сабору на коме је изабран Викентије Јовановић за митрополита био је и Недељко Богдановић. Сада није јасно зашто је Викентије Јовановић написао онај запис. Да није оштећен, знало би се.

Ниједан од записа на књизи коју је преписао монах Марко, митрополита Викентија Јовановића и Аћима Марковића, не помаже да се о књизи каже која реч више. Монах Марко је несумњиво био калиграф високих вредности, али ништа на књизи не сугерише да је зборник преписао у Хиландару. Онде се наша крајем 1732. или убрзо потом. Одакле је доспела у Нови Сад, није јасно.

Недељко Богдановић се доселио са браћом у Нови Сад из Бечкерека пошто су Турци 1716. заувек напустили Банат. Књигу је Недељко Богдановић могао донети у Нови Сад и из Бечкерека. Онде је одиста било вредних књига. У Библиотеку Матице српске доспеле су оданде две вредне рукописне књиге. Међу књигама које су 1909. купљене после смрти професора новосадске Српске велике гимназије Александра Сандића откупљен је и *Бечкеречки типик*, рукопис на пергаменту из 14. века.⁵⁹ Књигу је 23. маја 1666. поклонио бечкеречкој цркви Ђак Вук.⁶⁰ Судаћи по свему, тај је *Типик* преписан северно од Саве и Дунава, можда баш у Банату.⁶¹ Из Бечкерека је у Матичиној библиотеци и рукописни *Апостол* с краја 14. или почетка 15. века. Књига је била власништво и попа Нешка, сина Николе. Поп Нешко је био свештеник у Граднулицу, делу Бечкерека. Он се заћаконио о Великој госпојини 1695, а о Божићу те године рукоположио га је за свештеника бачки архијереј Јефтимије можда у Сегедину.⁶² Где је поп Нешко купио књигу, не зна се. *Апостол* је 1755. био у Сегедину, где се на њему потписао протопоп Арсеније Живковић,⁶³ потоњи калуђер и игуман у Ковиљу и епископ у Пакрацу.⁶⁴ Чини се да је Арсеније мо-

⁵⁸ Љ. Штавланин-Ђорђевић, цитирано дело, 29, бр. 18.

⁵⁹ Иванка Веселинов, *Бечкеречки типик*. – У ауторској књизи: *Трагом српске прошлости*, Нови Сад, 1991, 37.

⁶⁰ Исто, 36.

⁶¹ Исто, 39.

⁶² Душица Грбић, *Записи из Велике сеобе у Граднуличком апостолу*. – У: *Годишњак Библиотеке Матице српске за 1991*, Нови Сад, 1992, 123–127.

⁶³ Исто, 125.

⁶⁴ Рад. М. Грујић, *Пакрачка епархија*. – У: *Споменица о српском православном владичанству пакрачком*, Пакрац, 1930, 155–156.

гао да зна вредност књиге и да више није била у употреби, па је могао да се ангажује како би је Сегединци купили за ризницу од наследника попа Нешка.

Негде у 16. веку из Хопова су упутили у бечкеречку цркву комплет рукописних *Минеја*. Позната су његова два тома, за септембар и јануар (Љуб. Стојановић 4462–4463).

Златари и кујунџије су у Бечкереку окивали, позлаћивали и посребривали књиге још у првој половини 16. века. Онамо су крушедолски калуђери око 1540. дали златару Петру, Смедеревцу, да окује *Јеванђеље*, које је 1514. преписао јеромонах Панкратије (Љуб. Стојановић 504). Кујунџији Вуку, у Бечкерек, дао је 9. јуна 1662. јеромонах хаџи Софроније из Хопова да окује једно *Јеванђеље* (Љуб. Стојановић 1583).

Још нико није покушао да истражи које су, како су и зашто су све књиге долазиле у Бечкерек. Није, међутим, спорно да су оне онде доспевале и оданде одношене. Можда је у Бечкерек однекуд доспела и књига коју је преписао монах, таха, Марко, а онде је откупио и донео у Нови Сад Недељко Богдановић. Додуше, књигу је у Нови Сад могао донети 1731–3. већ хаџи Недељко из Свете земље са хаџилука. На хаџилуку се увек понешто продавало и куповало и за већу цену. Имућни хаџи Недељко Богдановић могао је онде платити и повећу цену, па донети књигу у Нови Сад. Постојало је, дакако, и још много прилика, и у Новом Саду, да хаџи Недељко Богдановић купи књигу. Када је књигу већ купио, он ју је, биће, показао београдско-карловачком митрополиту Викентију Јовановићу и сликару Аћиму Марковићу. Од митрополита је могао добити и потврду да је књига веома вредна. Неписмени хаџи Недељко је брижљиво пазио на књигу. Сликару Аћиму Марковићу дао је на читање само у своме дому.

Несумњиво веома религиозан, то више и од његове браће, хаџи Недељко одлучио је да се закалуђери. Оставио је жену, ћерке, задругу Богдановића и отишао чак у Хилендар. Онамо је понео књигу коју је преписао таха Марко. Да ли је та књига уистину преписана у Хилендару и однета некуда, не може се рећи сасвим поуздано. Извесно је да 1732. била у Новом Саду и да је отуда однета у Хилендар, где је била све до лета 1896, што ће рећи 164 године.

Први познати читалац у Новом Саду био је помињани иконописац Аћим Марковић. Не зна се када је он почео да чита *Зборник* монаха Марка из 1370–5. у дому хаџи Недељка Богдановића Бечкеречанина, а зна се да је 18/29. септембра 1732. завршио читање. Књигу је прочитао „от зачала и до конца” и имао је „многу ползу в њеј”. Препис житија светих Симеона и Саве таха Марка је леп и читак, а ипак је за његово читање било потребно и много знања и много искуства. Морао је први познати новосадски сликар имати и потребна знања и искуства у читању када је читао и прочитао рукописну књигу из 14. века. Био је, несумњиво, и човек књиге. Књигама је и трговао. На икони *Дванаест апостола* у цркви у Северину у Славонији потписао се 1745: „Јоаким Марковић молер и књигар”. Тада је још рекао да је рођен у Будиму, да је онде учио и да је био становник Петроварадина (Љуб. Стојановић 7866). На позив лепавинско-северинског епископа Симеона Филиповића настанио се у Северину, у

епископској резиденцији, где је и сликао. Био је ожењен католикињом Терезом и са њоме имао две ћерке, Елеонору и Сузану, које је све напустио и отишао у Северин. Умро је, вероватно, 1757. у Новом Саду (В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 3, Нови Сад 1938, 46–47). За ову прилику важније је то што се потписивао и као *књижар* – књијар. Ако је књијар био и у Новом Саду, био је то пре 1740, када је иконописац Јаћим продао један *Нови завет*, Москва 1738, цркви у селу Нарти близу Беловара (Љуб. Стојановић 7790). Те године у Северину је откупљен и један *Пентикостар* (Триод цветни), Москва 1731. за цркву у селу Пашијану близу Северина (Љуб. Стојановић 7789). Сасвим је могућно да је и ту књигу могао продати сликар Аћим Марковић, као што је могућно да је у оним крајевима могао продавати књиге и 1738 (Љуб. Стојановић 7749, 7750) и 1739 (Љуб. Стојановић 7772, 7773). Епископ Симеон Филиповић је умро 1743, а иконописац Јоаким Марковић продавао је и даље књиге. Цркви у Глоговцу, „при Копривници”, продао је 1745. један *Служабник*, Москва 1739 (Љуб. Стојановић 7860). Следеће године, 1746, продао је цркви у Северину, такође, један *Служабник*, ако није грешка: Москва 1736 (Љуб. Стојановић 7873). Тој цркви продао је 8/19. септембра 1747. и једну *Трифологију*, Кијевопечерска лавра 1734 (Љуб. Стојановић 7873). Манастиру Марчи продао је 1749. комплет *Минеја*, Москва 1741 (Љуб. Стојановић 7917, 7918, 7920) и један велики *Псалтир* (Љуб. Стојановић 7919). Васа Стајић држи да је Аћим Марковић могао продавати књиге и у Новом Саду, „чак и за манастир морачки у Црној Гори” (В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 3, 45). Њему се учинило да је он 1740. продао *Камен вери* Стефана Јаворског новосадском свештенику Сави Пантићу, који је књигу поклонио манастиру Крушедолу (Љуб. Стојановић 2798). Имајући на уму да је Аћим Марковић 8/19. септембра 1747. продао цркви у Северину поменуто *Трифологију*, Васи Стајићу се чинило да је иконописац – молер – и књижар, могао продати књигу тог наслова у Новом Саду 1725. егзарху Викентију Јовановићу. Није искључено да је Марковић уистину продавао књиге и у Новом Саду и да је у њему могао продати неку од књига које помиње Васа Стајић. За већину се то, ипак, не може рећи. Да би се то прихватило морају се имати поузданији подаци од претпоставки ма како оне деловале убедљиво. Ти подаци су тим важнији што би се новосадско књијарство померило чак у 1725, а то никако није мало, јер би се толико померила и историја српског књијарства. Васа Стајић је знао за расправу Мите Костића: *Руско-српске књијарске трговине терезијанског доба*,⁶⁵ али није знао ни он, нити Мита Костић да је та трговина започета најкасније 1721. године. Да је то знао, чини се, да би закључио да је Аћим Марковић јамачно куповао књиге од путујућих руских књијара, те их продавао, односно препродавао. Није искључено да је он то чинио и на препоруку епископа Симеона Филиповића. Становао је у Владичанском двору у Северину и у том стану је, биће, организовао продају књига, прву српску књијару. Далеко на Западу, епископ Симеон

⁶⁵ М. Костић, *Руско-српске књијарске трговине терезијанског доба*, 1–18.

Филиповић је могао пожелети да се отвори таква књижара, јер су ти крајеви били удаљени од путева којима су се на дуже време кретали путујући руски књижари. Оно што нису радили руски путујући књижари морали су надокнадити сами Срби. Образовани епископ и учени иконописац учинили су тако да се крајем треће деценије 18. века организује, условно речено, прва српска књижара.

У случају сликара Јоакима Марковића значајно је то да је читао србуљске књиге, а продавао је руске. Биће да је он, попут калуђера из Раче и Гаврила Стефановића Венцловића, држао да српска књижевност ваља да живи на темељима на којима је вековима трајала, а да се за литургијске потребе морају користити само оне које су исправљене и које је одобрио Московски синод. Тако је некако о том проблему размишљао нешто касније и вршачки епископ и карловачки архиепископ Јован Георгијевић.

Аћим Марковић није био усамљени читалац у старом Новом Саду. Најревноснији читалац старог Петроварадинског Шанца био је свештеник Илија Стојковић. Не зна се све шта је он прочитао, али се зна да је био ревносни читалац и да је за књигама одлазио и ван Новог Сада. Познате су књиге које је он прочитао из библиотеке манастира Крушедола. Из тог манастира прочитао је до августа 1739. *Лествице* светог Јована Лествичника (Љуб. Стојановић 2775). Тај препис је из 15. века. Писан је лепим ситним словима и чистим лигатурама, српскословенски.⁶⁶ Следеће године, до јануара, прочитао је крушедолски *Зборник* из 17. века и о томе записао на 178' листу:

До zde конец књизи Варлаамове и Јоасафа Царевича великија Индији, јуже прочитах аз убоги и унили, и смирени Илија Стојкович, свештеник в Шанце Петроварадинском месјаца јануара лето 1740.

На следећем листу, 179', написао је и ово:

Сија књига глагољемаја Варлаам манастира Крушедола, храма Благовештенија пресвјатија Богородици, јуже прочитах аз многогрешни, недостојни и в лењости все житије моје изживи Илија Стојкович свјаштеник в Шанце Петроварадинском, и потписах ју сопственоју ми рукоју јануара ... anno domni 1740.⁶⁷

Најзад, на тој књизи, на л. 434' записао је и ово:

Сија слова торжественаја до zde пречитах аз Илија Стојкович, свјаштеник, јануариа ... anno 1740.⁶⁸

Пре 4/15. марта 1740. прочитао је он и *Синтагму* Матије Властара, коју је по заповести зетског митрополита Јосифа преписао ђакон Дамјан 1453. у манастиру Копорину.⁶⁹ О томе читању оставио је овај запис:

⁶⁶ Сава Петковић, цитирано дело, 1914, 143–149, бр. 67.

⁶⁷ Исто, 184, бр. 72.

⁶⁸ Исто, 189, бр. 72.

⁶⁹ Исто, 238, бр. 86.

Сија књига сочињеније по составех објатих всех вин свјаштених и божественых правил, сложенијем свјаштеног инока Матеја, монастира Крушедола, храма Благовештенија пресвјатија Богородици, јуже и пречитах аз многорешни Илија Стојковић в Шанце П. В. и потписах својеју рукоју лета 1740 месеца марта 4-го дне (Љуб. Стојановић 2799).

Пре 20/31. марта 1740. прочитао је Илија Стојковић из Крушедола обимни зборник од 397 листова и о томе написао:

Сија књига глагољема *Соборник слов избраних на господскија праздници и пресвјатија Богородици, и иних многих свјатих нарочитих* монастира Крушедола, храма Благовештенија пресвјатија Богородици, јуже пречитах аз многогрешни Илија Стојкович, свјаштеник в Шанце Петроварадинском и подписах собственоју рукоју месеца марта 20. 1740. лето (Љуб. Стојановић 2800).

Сава Петковић бележи Шафариково датирање *Зборника* у 15. век. и држи да је Шафарик тачније забележио наслов од Илије Стојковића.⁷⁰

Није Илија Стојковић датирао време када је завршио читање, него је само записао да је то било 1740. када је прочитао *Хронику* Георгија Амртола. Књига је преписана крајем 16. или почетком 17. века лепим, крупним, уставним словима, српскословенски, на више од 433 листова.⁷¹ О читању те књиге Илија Стојковић је записао:

Сија књига глагољема Георгиј Кедрин, монастира Крушедола, јуже пречитах аз Илија Стојковић, свјаштеник в Шанце Петроварадинском 1740. лета (Љуб. Стојановић 2801).

До марта 1742. прочитао је Илија Стојковић *Зборник* из Крушедола преписан у 15. веку крупним словима. старословенски.⁷² О томе читању записао је:

Сија књига глагољема *Титло изрјадно Василија Македона цара греческаго до zde, од zde же од многоразличнаго писанија инија многоразличнија вешчи* јест монастира Крушедола јуже аз пречитах 1742-го года в месјаце марте. Илија Стојкович, свјаштеник в Шанце Петроварадинском (Љуб. Стојановић 2844).

Оног истог марта 1742. завршио је Илија Стојковић читање и *Палеје*, Зонарину *Хронику* и *Беседе светих отаца*. Књига је крајем 15. или почетком 16. века преписана крупним уставним словима, српскословенски.⁷³ И о читању ове књиге посведочио је записом:

Сија књига монастира Крушедола, храма Благовештенија пресвјатија владичици нашеја Богородици, јуже аз пречита 1742-го года в месјаце марте. Илија Стојкович, свјаштеник в Шанце Петроварадинском.⁷⁴

Да ли је и шта ли је још читао новосадски свештеник Илија Стојковић, не зна се. Оволико колико се зна сведочанство је да је био образован читалац;

⁷⁰ Исто, 154, бр. 70.

⁷¹ Исто, 214–217, бр. 80.

⁷² Исто, 170, бр. 71.

⁷³ Исто, 217, бр. 81.

⁷⁴ Исто, 225, бр. 81.

бележио је датуме на латинском, а записе је писао са елементима народног говорног језика (пречитах, пречита). Још значајније је, међутим, што је између 1739. и 1742. читао дела српске средњовековне књижевности највиших вредности. Управо тада предавао је на новосадској Духовној колегији Дионисије Новаковић на рускословенском.

Нема података да је читао књиге новосадски поп Стефан Радосављевић, али се зна да је 25. маја/5. јуна 1735. био у манастиру Манасији (Љуб. Стојановић 2664). Радосављевић се 26. априла/7. маја 1738. потписао и на једном *Служабнику*, Москва 1732, у цркви села Ридњаче, у Хрватској (Љуб. Стојановић 7754). Није јасно да ли би тај запис требало да буде сведочанство да је путовао и онамо, или је, може бити, купио књигу за онамошњу цркву. Писмен је био свакако. А мора да је био и читалац када је нашао за потребно да из Новог Сада отпутује у задужбину деспота Стефана Лазаревића, у Манасију.

Новосадски протопрезвитер Аврам Јовановић потписао се 3/14. јануара 1739. на *Беседама на Дејанија свјатих апостол*, Москва 1712, Саборне цркве (П. Момировић 480). Зашто се потписао, није јасно. Могућно је да је тада почео да чита књигу, али је могућно да ју је читао или прочитао оног дана, као што је могућно и да му се записивало из само њему знаних разлога.

Најнејаснији је случај негдањег Новосађанина Василија Мирољуба. Он је 21. августа/1. септембра 1757. записао у *Проскомидији* манастира Дечана:

По многом странствованију својем, возбужден желанијем видети следи упадшаго отечества својего и богоугоднаго житија, приде во свјатују дечанскују царскују обитель се упомјанути, преже Петроварадински урожденец, Василиј Мирољуб, љубопитни древности и новости испитатељ, 1757-го авг. 21-го. Примљен љубовљу христијанскују полнују (Љуб. Стојановић 8115).

У време када је Василије Мирољуб био у Дечанима, Јован Рајић је по други пут путовао у Кијев. Доситеј је тих дана стигао у Хопово. А Захарија Орфелин је те године, 1757, испевао, калиграфски исписао и илустровао *Поздрав епископу Мојсеју Путнику*. Сасвим је могућно да је негдањи Новосађанин, Василије Мирољуб, уистину био „љубитељ древности и новости испитатељ”, али је исто тако могућно да је био пустолов, опсенар и љубавник, каквих је било пуно у галантном и ученом 18. веку. Где је и шта је он све био и шта је све прочитао било би занимљиво знати, али је мало веровати да ће се то икада сазнати.

Несумњиво образован био је и Новосађанин Георгије Јовановић, о коме се данас не може рећи ништа. О њему се зна само оно што је 26. септембра/7. новембра 1757. записао на венецијанском *Србљаку* из 1756. године. Онде је записао ово:

Верова же Авраам Богови и в менисја јему во правду, тако деле расуждај слешатељу возљубљени.

Сопственоју својеју рукоју аз Георгије Јовановић и потписах септембра 26. на престављеније светаго Јована Напрсника Христова и Богослова. В Дивошу, лета Господња 1781. у понизноје прошеније моје (П. Момировић 2042).

Запис Георгија Јовановића није лако коментарисати. Већ се не зна зашто је дошао у Дивош, јер о томе није рекао ни речи. Није јасно ни откуда његов запис у цркви на дан у који се слави св. Јован Богослов, који је на тајној вечери ставио главу на Христове груди (прси – отуда напрсник), који је једини од апостола остао са Богородицом уз распетог Христа и који је написао *Јеванђеље* и *Откровење Јованово*, јер и о томе није записао ни речи. Ако је тога дана био на литургији, ваљало је да је запис исписао на *Минеју* уз покретни део службе посвећен св. Јовану Богослову, а не на *Србљаку*. Извесно је, међутим, да је познано знао старозаветну причу о праоцу Авраму и житије Јована Богослова. Негде је то морао учити и прочитати. И то се не зна где. Могао је учити и у новосадској словенско-латинској школи, али и другде, подаље. Можда у Кијеву, на пример. У сваком случају био је образован Новосађанин. И био је читалац.

Оно што се данас зна о почетку читања књига у Новом Саду никако није коначни одговор. Трговина књигама започета је у њему само десет година пошто је угушен устанак мађарских куруца и само четири године пошто су Турци истерани из Баната. Започета је пре него што су 1724. у Ср. Карловце приспели руски уџбеници, *Буквари* Феофана Прокоповича и *Граматице* Мелетија Смотричког и пре него што су браћа Максим и Петар Суворов основала 1726. у Ср. Карловцима и 1727. у Београду прве модерније српске школе. Та трговина умногоме је допринела коначној русификацији црквеног живота Српске православне цркве, не само у Аустрији.

Отпора русификацији Српске православне цркве било је, али никако организованог и масовнијег. Калуђери из манастира Раче преписивали су и писали су од Беочина до Сентандреје, српскословенски. Тако је писао у Коморану и Гаврило Стефановић Венцловић. Незадовољан руским минејима у којима није било покретних делова служби светитељима Србима, игуман манастира Раковца у Срему, Теофан, одлучио је да начини зборник минејских текстова са службама Србима светитељима, који ће касније добити име *Србљак*.

Образованији српски свештеници прихватили су руске литургијске књиге, чак и руско појање, али су рађе читали средњовековне српскословенске књиге. То што је иконописац Аћим Марковић 1732. у Новом Саду читао житија светих Симеона и Саве и што је свештеник Илија Стојковић 1739–42. читао средњовековне србуљске књиге сведочи да је током прве половине 18. века средњовековна србуљска књижевност још била жива међу образованијим Србима. Никако није случајно да баш такви читаоци буду из будуће Српске Атине. Захваљујући баш њима и њиховим сведочењима јаснији су трагови србуљске и рускословенске књижевности међу Србима у првој половини 18. века. Јаснија је, захваљујући њима, и улога Новог Сада у историји српске књиге, али и место будуће Српске Атине у духовном животу Срба.

3. Нови Сад је рано постао и значајни српски школски центар. У њему је почетком септембра 1731. или 1732. почела са радом прва српска средња школа, петроварадинска Рождествено-богородична школа латинско-словенска. Школа је отворена годину или две пре него што је у јесен 1733. Мануил Козачински основао словенско-латинску школу у Сремским Карловцима. Утемељивач школе био је бачки епископ Висарион Павловић у години, или другој години, пошто је дошао на чело Бачке епархије. Школа је коју годину пре 1740. била организована као филозофско-богословска, по угледу на сличне руске богословске школе.⁷⁵

У новосадску Духовну колегију дошао је 1739. за професора Дионисије Новаковић, потоњи епископ у Будиму и Буковини. Пореклом, највероватније, из Далмације, он се школовао у Кијеву, у онамошњој Духовној академији. Задржао се, или тачније задржали су га, у Кијеву десетак година. Његов долазак у Нови Сад следио је пошто су Ср. Карловце морали да напусте Мануил Козачински и његови сарадници, највероватније по жељи Беча.⁷⁶

Задатак новосадске школе био је понајвише да припрема свештенике да служе на рускословенском, па је и настава у школи била на том језику. Зна се то по уџбеницима које је диктирао ученицима Дионисије Новаковић. У његовом рускословенском нема трагова српског народног језика.

У Новом Саду је Дионисије Новаковић писао и диктирао ученицима два уџбеника: 1. *Епитом сказанија свјаштенаго храма* и 2. *Пропедија благочестија и должности християнски*. Прву од њих, *Епитом*, диктирао је до почетка децембра 1741, а *Пропедију* до 1743. године. Оба та уџбеника значајна су по томе што им је аутор Србин. *Епитом* је био највише преписивана српска књига 18. века, а доживела је два или три издања, сасвим извесно 1767. у Венецији и 1805. у Будиму, а могућно је и 1783. у Бечу. Нешто допуњен, *Епитом* је преведен на грчки, румунски и бугарски.

Нејасан је случај Василија Крижановског у новосадској Духовној колегији. Он је јуна 1745. ушао у кијевски братски манастир. Већ 1746. био је професор *аналогије* у кијевској Духовној академији, и на њега се жалио префект Академије Мануил Козачински кијевском митрополиту Рафаилу Заболотском што је без милости јавно казнио једног ученика.⁷⁷ Са још двојицом професора жалио се, те исте године Крижановски митрополиту да их префект Академије вређа.⁷⁸ Сукоб Козачинског и професора, и Крижановског међу њима, завршио се тиме што је префект Козачински поднео оставку и напустио Академију.⁷⁹

⁷⁵ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад, 1949, 53–66.

⁷⁶ Лаза Чурчић, *Тобожња унијатска штампарија у Трнави*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 30.

⁷⁷ Властимир Ерчић, *Мануил (Михаил) Козачински*, Нови Сад–Београд, 1988, 166.

⁷⁸ Исто, 165.

⁷⁹ Исто, 165.

Чини се да је и Крижановски морао тада да напусти Академију, па се тако нашао у Новом Саду.

Васа Стајић је забележио да је Василије Крижановски написао један катихизис по предавањима на новосадској Духовној колегији.⁸⁰ Биће да је тај катихизис настао на исти онакав начин како су настали и уџбеници Дионисија Новаковића.

Василије Крижановски је 25. августа/5. септембра 1749. у Новом Саду продао јеромонаху Тимотеју Радивојевићу, потоњем епископу Арсенију, један *Розиск* за 6 дуката, о чему је напред већ било речи.

У Новом Саду је Василије Крижановски био свакако 1747–9. године. Биће да је дошао у Нови Сад на позив префекта Дионисија Новаковића, ако му се пожалио за неприлике у кијевској Духовној академији. У Будиму су, међутим, 24. јула/4. августа 1749. изабрали Дионисија Новаковића за будимског епископа, а 14/25. октобра 1750. тај избор је и потврђен у Бечу. Најкасније тада он је напустио Нови Сад.

Онај *Розиск* продао је Василије Крижановски месец дана после избора Дионисија Новаковића за епископа у Будиму. Не значи ли то да је тај избор утицао и на његову одлуку да напусти Нови Сад? Архив новосадске Епархије бачке изгорео је 1849. када су Мађари бомбардовали српске делове Новог Сада са Петроварадинске тврђаве, а са њиме су изгорели и сви подаци о новосадској Духовној колегији, те се о њој сада највише зна из случајних сведочења и увек само фрагментарно. О Василију Крижановском можда има грађе у кијевским архивима; ако је има, и она може пружити нешто грађе о новосадској Духовној колегији.

У Новом Саду је од краја 1759. радио као приватни лекар, први Србин лекар, Јован Апостоловић. Он је 1763–5. био градски физикус, а од 1765. до краја живота, 1770, поново као приватни лекар. Рођен у Будиму, школовао се у Пожуну (Братислави), а медицину студирао у Халеу, 1754–7, одбранио је докторску дисертацију коју је 1757. објавио у Халеу (Г. Михаиловић 32). Рођени Будимац, Јован Апостоловић је лекарску праксу обављао искључиво у Новом Саду. Био је на челу плејаде образованих новосадских Срба лекара и први међу њима са докторатом.⁸¹ Његовим стопама пошао је и Петар Милорадовић, лекар рођењем Новосађанин.

Петар Милорадовић (очево презиме Цвејић заменио је ујаковим, који га је као сироче отхранио) рођен око 1739, учио је, чини се, у новосадској латинско-словенској школи. Једну годину, 1755–6, учио је у Пожуну (Братислави), али се не зна где је завршио гимназију. Између 1764. и 1769. студирао је медицину у Халеу. Током студија, 1765, објавио је на латинском православно катихизис (Г. Михаиловић 70) и докторску дисертацију 1768 (Г. Михаиловић 85), а на завршетку студија, 1769, и другу докторску дисертацију (Г. Михаиловић 88). У

⁸⁰ В. Стајић, *Културна прегнућа новосадских Срба*, 104.

⁸¹ Угљеша Крстић, *Јован Апостоловић, први Србин лекар*. – У: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 3, Нови Сад, 1955, 72–87.

Новом Саду је имао приватну лекарску праксу, 1769–71, а потом је отишао у Сентандреју за градског физикуса, одакле је 1778. још једном, тада у Пешти, написао још једну докторску дисертацију. У Новом Саду је 1788–9. био градски физик, али се 1789. вратио у Сентандреју, где је и умро крајем 1791. године.⁸²

Двојица лекара Срба, Јован Апостоловић и Петар Милорадовић, нашла су се у Новом Саду на почетку научног рада у њему. Њихове докторске тезе, ма како различите од данашњих, сведоче да су им књиге биле блиски животни сапутници. Са књигама су и стари Новосађани стигли у свет науке, као што се са књигама свугде стизало у тај свет.

Између 1747. и 1757. био је у Новом Саду учитељ словенске школе Захарија Орфелин. У њему је он започео и да пева. Ту је 1757. испевао, исписао и илустровао *Поздрав епископу Мојсеју Путнику* у коме је показао раскошни песнички таленат и у коме се представио као изврсни зналац поетике и метрике. Не зна се када је Орфелин испевао, али се зна да је у Венецији 1764. објавио *Сетованије наученаго младаго човека* за које је рекао да је „преведено од З. О. в Новом Саде”, а биће његов производ. Те године, 1764, и следеће, 1765, објавио је у Венецији антологијску *Мелодију к пролећу* „коју за 1765. лето сочинивши при желанију многолетства всем представљајет. З. О. в Новом Саде”. Могућно је да је у Новом Саду испевао још неку од песама које је оних година објавио у Венецији, *Горестни плач* 1761, *Тренодија в мир човека* 1762, *Плач Србији* 1762–3. и *Песн историческаја* 1765. У Новом Саду је несумњиво испевао и *Песан новосаделанују за градеишпонку* [грађанку] *господичну Ф. [Фемку]*, која је позната само по препису у *Песмарици епископа Мојсеја Путника*.⁸³ Тим својим песмама постао је Орфелин први песник новијег српског песништва чије песничко дело чини заокружени опус. Њима је и Нови Сад постао оно место у коме се рађала и нова српска поезија.

У Новом Саду је између 1764. и 1773, и поред тога што је 1772. отишао у манастир Ковиљ, певао и Јован Рајић.⁸⁴ Он је тако наставио српско песничко стваралаштво у Новом Саду, које је започео Захарија Орфелин на најбољи могући начин.

---

⁸² Угљеша Крстић, *Петар Милорадовић – први Новосађанин лекар*. – У: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 8, Нови Сад, 1961, 5–51; в. и Ристо Ковијанић, *Српски писци у Братислави и Модри XVIII века*, Нови Сад, 1973, 82–83.

⁸³ Љубица Штавланин-Ђорђевић, *Непозната песма Захарија Орфелина*. – У: *Археографски прилози*, 13, Београд, 1991, 329–339; Лаза Чурчић, *Песма новосачињена грађанки господични Ф[емки] Захарије Орфелина*. – У: *Летопис Матице српске*, год. 168, књ. 450, св. 5, Нови Сад, новембар 1992, 642–649.

⁸⁴ Димитрије Руварац, *Архимандрит Јован Рајић*, Ср. Карловци 1901, 112–113; Светозар Матић, *Песме Јована Рајића*. – У: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 4, Београд, 1925, 211–239.

Јован Мушкатиновић, први новосадски адвокат, припремао је у Новом Саду збирку пословица, *Причте или по простому пословице*, Беч 1786, у којој је отпочео са објављивањем производа књижевности усмене предаје.

У Новом Саду је рођен 1758. Емануил Јанковић, који је прво школско образовање стекао у родном граду. И он је медицину студирао у Халеу. У време студија објавио је 1787, у Лајпцигу, *Физическоје сочиненије* и превод Голдонијевих *Трговаца*. Две године потом, 1789, објавио је још две комедије, *Благодарни син* Јохана Јакоба Енгела у Лајпцигу и *Зао отац и неваљао син* Франца Ксавера Штарка у Бечу. Чини се да је у Новом Саду 1791. штампао огледни број српских новина, за које није добио дозволу, као што није добио дозволу ни за штампање српских књига. Био је Емануил Јанковић први Србин који је пожелео да у Новом Саду организује и своју српску издавачку делатност. Нажалост, у томе није имао подршку, па није ни обављао такве послове.

После многих сељакања, Захарија Орфелин је 19. јануара 1785. умро у Новом Саду.

И Алексије Везилић је умро 12. јануара 1792. у Новом Саду, иако у њему није остварио значајније дело.

У Новом Саду се школовао и Симеон Пишчевић. Он је у Нови Сад навраћао у више наврата. Последњи пут је у њему био као руски официр.

И Павле Јулинац је навраћао у Нови Сад. Можда је ту упознао и Захарију Орфелина, па договорио објављивање *Кратког увода у историју славеносрпског народа*, које је песник јамачно организовао у Венецији.

Нови Сад је био и центар занимања за поезију која је у науци добила име грађанска поезија. У њему је негде око 1768. преписана *Песмарица епископа Мојсеја Путника*.⁸⁵ У тој песмарици има занимљивих података. За песму *Тиса се мути / Крајина буди* речено је да су је певали потиски граничари 1742. у Ђуру. За *Песан новосаделанују за градеишпонку господичну Фемку* забележено је да је дело Захарије Орфелина.⁸⁶ Утисак је да је та *Песмарица* настала по нечијој жељи. Сасвим је могућно да је неко бележио песме у њој не да би се певале, него да буду сачуване за будућност.

И најпознатија грађанска песмарица, она Аврама Милетића, настала је у Новом Саду. Дед Светозара Милетића, Аврам, рођен је у Каћу, био је учитељ у Локу и Вилову, а највише је живео у Новом Саду. *Песмарицу* је исписивао у Новом Саду између 1778. и 1781. године.⁸⁷ У *Песмарици* је Аврам Милетић уз грађанске песме забележио чак 43 лирске песме и 4 епске песме усмене предаје, па се тако нашао на челу и међу раним скупљачима такве поезије.⁸⁸ Аврам Милетић је одиста био човек од књиге. Његова песмарица је исписивана и

⁸⁵ Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Непозната песма Захарија Орфелина*, 329–339.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Боривоје Маринковић, *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, 2, Београд, 1966, 241–242.

⁸⁸ *Народне песме у српским рукописним песмарицама XVIII и XIX века*. Приредила и поговор написала Марија Клеут, Нови Сад–Београд, 1995, 57–91, 351–352.

украшавана с претензијама да буде и лепа. По томе она пре припада кругу књига намењених да трајно остави трагове о оновременом српском песништву усмене предаје него да послужи као приручник за певање. Да је Милетић могао тако да размишља сведочи и то што је он познавао рукописне књиге. Зна се да је поседовао један рукописни *Псалтир са последовањем*. Први део те књиге преписан је до 1645, а други део исписао је Христофор из Раче, по свој прилици крајем 17. века. На књизи има записа Аврама Милетића о савременим историјским догађајима, из 1789. о Лаудоновом заузимању Београда, из 1791. о предаји Београда Турцима, из 1794. о погубљењу француског краља и краљице, а из различитих година о породици.⁸⁹

Песмарица епископа Мојсеја Путника и *Песмарица Аврама Милетића*, као и пословице Јована Мушкатиновића сведоче о интензивном бележењу и скупљању књижевне баштине грађанске поезије и књижевне баштине усмене предаје у седмој, осмој и деветој деценији 18. века. Од настанка *Песмарице епископа Мојсеја Путника* 1768. до Вукове *Мале простонародне пјесмарице*, Беч 1814, прошло је чак 45 година. У тих 45 година забележено је у Новом Саду и његовој околини вредних песама и пословица. Све то сведочи да се у оновременом Новом Саду и те како мислило и радило на бележењу књижевности усмене предаје.

Још увек се не зна све о раду на књижевности и књизи у Новом Саду, али се сасвим одговорно може рећи да је током 18. века он био центар за ширење књиге међу Србима, али и центар књижевног и другог стваралаштва Срба. Био је Нови Сад онај стожер који ће га у 19. веку начинити Српском Атином.

4.

Најстарија и дуго једина велика новосадска библиотека била је Библиотека Епархије бачке. Стара епархијска библиотека је, нажалост, изгорела у Владичанском двору 1849. када је бомбардован српски део града. О тој несрећи писао је 1/13. новембра 1856. патријарх Јосиф Рајачић новосадском епископу Платону Атанацковићу:

[...] Познато је свима како је и кад је исти двор ватром клетог душманина спален и до основа разорен; како је онда епископско покућство, окрути, адиђари, библиотека, архива, једном речи све што је двеста година течено и сабирано било пропало и ишчезло [...].⁹⁰

Сада када већ давно нема те библиотеке, а нема ни архива, тешко је рећи нешто више о томе каква је могла бити најстарија новосадска библиотека. Није

⁸⁹ Младен Лесковац, *Неколико ситних вести о породици Светозара Милетића*. – У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 7, св. 1–2, Нови Сад, 1934, 360–361; Љ. Штавланин-Ђорђевић, *Опис рукописа Народне библиотеке Србије*, бр. 111, стр. 238–242.

⁹⁰ *Један циркулар патријарха Јосифа*. – У: *Јавор*, [год. 8], бр. 20, Нови Сад, 17. маја 1881, 631–634; М. Чурчић, *Огледи из библиологије*, 17.

за сумњу, од времена када је за епископа бачког дошао Висарион Павловић та је библиотека морала непрестано напредовати. Висарион Павловић, посвећен за бачког епископа 17/28. маја 1731, а умро је 28. октобра/8. новембра 1755, морао је и те како бринути о епархијској библиотеци. Рођен око 1680, он се око 1705. замонашио у Крушедолу, а потом, може бити, учио у Русији. У Хилендару је до 1720. био даскал (учитељ). Потом је даскал био и у Пећи, а поткрај 1723. постао је патријарашки синђел. Пре доласка у Нови Сад, најкасније од 1728. био је архимандрит у Крушедолу.⁹¹ Септембра 1731. или 1732. отворио је у Новом Саду словенско-латинску школу.⁹² Био је образован несумњиво. С почетка треће деценије 18. века писао је песме.⁹³ Своме манастиру, Крушедолу, поклонио је из Новог Сада 21. августа/1. септембра 1753. један *Псалтир*, јамачно руски (Љуб. Стојановић 3040) и један *Соборник*, биће такође руски (Љуб. Стојановић 3041). Колико је, међутим, чинио за епархијску библиотеку не зна се и можда се никада неће сазнати, а морао је, онакав какав је био, чинити доста.

Не зна се ни да ли је Висарион Павловић у латинско-словенској школи основао библиотеку. Први префект школе био је Матеј Јелинек, Словак и протестант.⁹⁴ Један други Словак, много значајнији уосталом, Павле Јосиф Шафарик основао је у другој деценији 19. века Библиотеку Српске велике гимназије у Новом Саду, а да ли је такву библиотеку основао и његов земљак Матеј Јелинек око 85 година раније не зна се, а веровати је да школа није могла без књига и библиотеке.

Наследник Висариона Павловића на катедри новосадских епископа, Мојсеј Путник је имао књиге. Две од њих значајне су за српску књижевност. О томе је већ било речи напред, а овде се ваља, ипак, подсетити на њих, прва је била раскошни рукописни *Поздрав епископу Мојсеју Путнику* Захарије Орфелина, а друга је *Песмарица епископа Мојсеја Путника*.

Рођењем Новосађанин, рођен је 25. маја/5. јуна 1728, Мојсеј Путник је, може бити, учио у Висарионовој словенско-латинској колегији, можда у време Дионисија Новаковића. Закалуђерио се 1744. у Раковцу, а потом је био протођакон патријарха Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте. Произведен је за архимандрита 1754. у Раковцу. За епископа бачког посвећен је 6/17. августа 1757, а 1774, премештен је у Темишвар. На сабору у Ср. Карловцима изабран је 10/21. јуна 1781. за архиепископа. Умро је 28. јуна/9. јула 1790. у Бечу и сахрањен у Сентандреји.

Захарија Орфелин је за инсталацију Мојсеја Путника испевао, исписао и илустровао поменути *Поздрав Мојсеју Путнику*. Орфелин је, међутим, убрзо, још те године, напустио Нови Сад и отишао у Ср. Карловце да буде канцелиста архиепископу Павлу Ненадовићу.

⁹¹ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 6, 179.

⁹² Исто, 201–220.

⁹³ Б. Маринковић, *Српска грађанска поезија*, књ. 1, 109; књ. 2, 286–288.

⁹⁴ Р. Ковијанић, цитирано дело, 84.

И епископ Мојсеј Путник је држао до словенско-латинске школе у Новом Саду, па је довео за њеног професора Јована Рајића, који је, како је напред речено, у Новом Саду писао и поезију.

И епископ Мојсеј Путник је несумњиво био мецена, а могућно је да је у Новом Саду организовао и неки књижевни круг. Можда је захваљујући баш томе Јован Рајић и певао у Новом Саду, а непознати сакупљач песама усмене предаје начинио *Песмарицу епископа Мојсеја Путника*.

Зна се да је и епископ Мојсеј Путник поклањао књиге из Новог Сада. Једну књигу поклонио је 19/30. марта 1763. манастиру Раковцу (Љуб. Стојановић 3220), а још једну оберлајтнанту Лазару Шакићу 12/29. октобра 1766 (Љуб. Стојановић 8301). Шта је од своје библиотеке селио у Темишвар, а потом и у Ср. Карловце, можда ће неко утврдити, што неће бити тешко. О томе, пак, шта је радио за епархијску библиотеку неће се више моћи рећи ништа.

Не зна се ништа ни о књигама Арсенија Радивојевића, као што се не зна ни његов допринос, ако га је било, епархијској библиотеци.

Познате су књиге епископа Атанасија Живковића, које нису продате. Међу њима су биле и три књиге Феофана Прокоповича, *Требник* штампан у Венецији, два тома српског катихизиса у рукопису, један унијатски катихизис и још неке књиге.⁹⁵

И епископ Јосиф Јовановић Шакабента је био мецена и радо је куповао књиге. Његова лична библиотека прешла је пут од Пакраца до Новог Сада и Вршца. Можда у Вршцу има још његових књига. Онде би се могло понешто сазнати и о томе да ли се интересовао за епископску библиотеку. Стари Новосађани су имали скромне личне библиотеке, као што су их имали и многи други грађани ових простора. Зна се да је Захарија Орфелин куповао књиге за личну библиотеку и између 1747. и 1757. када је био новосадски учитељ. Средом, његова је библиотека сачувана да сведочи о библиотекама српских писаца 18. века.

У време Орфелиновог учитељевања у Новом Саду је крајем 1749. или почетком 1750. умро Андреј Богдановић, можда још један од оних из Бечкерека. Био је писмен и имао је леп рукопис. После његове смрти продате су неколике његове књиге, ваљда руске, *Псалтир*, *Часловац*, два *Молитвеника*, *Коран* у преводу на руски, *Дела апостолска* и један календар.⁹⁶

Приликом пописа имовине сенатора Лазара Рубешића 1. децембра 1756. забележено је 6 књига на немачком.⁹⁷

Када је инвентарисан дућан умрлог Тодора Савића 28. марта 1760, пописане су јамачно руске књиге: *Требник мали*, *Синопис светог писанија*, *Часослов* и *Акатист св. Варваре*.⁹⁸

⁹⁵ Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, [књ. 2], Нови Сад, 1951, 245–246.

⁹⁶ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 1, 63.

⁹⁷ В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, [књ. 2], 244.

⁹⁸ Исто, 244.

Приликом инвентарисања оставине сенатора Саве Вукановића, 10. априла 1764, забележене су 74 књиге.⁹⁹

После смрти Анђе Георгијевић, чији је супруг Риста побегао у Русију, продаване су 5. августа 1773. њене ствари, међу њима и књиге, по свој прилици руске. Две од тих књига били су лечебници.¹⁰⁰

Код Марте, удовице свештеника Аврама Благојевића, инвентарисане су 1773. неколике руске књиге, међу којима и *Регуламент Петра Великог* Феофана Прокоповича, рукописне *Исповеди*, две грчке псалтикије и још неке књиге.¹⁰¹

После смрти проте Андре Николића пописана је и његова библиотека у којој је било рукописних књига: *Молитвеник*, *Јуности чисто зрцало*, *Пропедија* Дионисија Новаковића и *Номоканон*, а од бакрорезних књига *Описаније Јерусалима* Христофора Цефаровића.¹⁰²

Приликом пописа оставине Саве Јанковића, оца Емануила Јанковића, 20–1. септембра 1784. пописане су и 23 књиге.¹⁰³

Лепу библиотеку имао је у Новом Саду и Сава Вуковић, рођењем Мостарац, оснивач фондације новосадске Српске велике гимназије. У Новом Саду, он је први пут поменут најкасније 10. маја 1770. године.¹⁰⁴ Новосадско грађанство добио је 19. фебруара 1773, а избрани грађанин постао је 24. маја 1776. године.¹⁰⁵ Не зна се када је Сава Вуковић почео да купује књиге, али је извесно да је 1783. дао Захарији Орфелину новац за штампање *Вечног календара*.¹⁰⁶ У његовој библиотеци забележено је *Житије Петра Великог* аутора Захарије Орфелина, што ће рећи да је имао примерак са илустрацијама и насловном страницом на којој је име аутора. Књигу је или купио или добио од Захарије Орфелина. У библиотеци је, дабогме, имао и *Вечни календар* и *Искусни подрумар*, свакако са ауторовом посветом. После Орфелинове смрти, 1785, Сава Вуковић је наставио да купује књиге. Имао је четири примерка по четири књиге Рајићеве *Историје*, *Талијанску граматику* Викентија Љуштине, као и књига на руском и латинском.¹⁰⁷

Новосађанин који је куповао књиге у 18. веку био је и Јован Поповић Пеција. У инвентару писаном 31. децембра 1813. помињу се и његове књиге. У том списку је и Орфелинов *Календар* (у 8°).¹⁰⁸ Орфелиновог *Календара* данас нема нигде, а један примерак је имао у рукама и Вук.

⁹⁹ Исто, 244.

¹⁰⁰ Исто, 244–245.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, [књ. 1], Нови Сад, 1947, 86–87.

¹⁰³ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 3, 303.

¹⁰⁴ В. Стајић, *Новосадске биографије*, св. 1, 141.

¹⁰⁵ Исто, 142.

¹⁰⁶ Лаза Чурчић, *Случај предговора „Вечног календара“ Захарије Орфелина*. – У: *Војвођански годишњак*, св. 1, Нови Сад, 1995, 246.

¹⁰⁷ В. Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, [књ. 2], 250.

¹⁰⁸ Исто, 251.

Било је у старом Новом Саду још много личних библиотека, и већих и вреднијих од овде поменутих, али се о њима, бар засада, не зна ништа. Надати се ваља да ће многе бити још откривене.

У старом Новом Саду била је епархијска библиотека несумњиво најзначајнија. Дуго је она била и једина у граду. Да није спаљена, била би значајан чинилац за познавање српских књига и књига код Срба. Њена судбина је, нажалост, једна од оних које су тако често походиле српске чуваре писане речи.

Личне библиотеке старих Новосађана сведоче, такође, да су књигама поклањали вредну пажњу. Наследници старих Новосађана делили су књиге у оставинским расправама. Многе књиге из тих библиотека продаване су брзо после смрти власника. Породице старих Новосађана уза све нису трајале дуго. Данас у Новом Саду нема ниједне породичне библиотеке која би трајала два или три колена. Личне библиотеке и у Новом Саду трају тек онолико колико и живот власника. У томе, само у томе, Новосађани се не разликују од других становника ових простора. Град који се већ више од 275 година поистовећује са књигама није умео да однегује традицију очувања породичних уметничких збирки и библиотека као сигурних темеља трајања породице. Било је одиста лакше начинити од Новог Сада средиште трговине књигама, центар читања и стваралаштва него васпитати његове грађане на чување књига с колена на колена. Чак је и један Словак, додуше уман и моћан, Павле Јосиф Шафарик, требало да оснује Библиотеку Српске велике гимназије у Новом Саду, а Матичину Библиотеку, једну од најмоћнијих библиотека, основали су Пештанци и Будимци. Нови Сад ни четрдесет година пошто је добио Универзитет нема универзитетску библиотеку, а имају је и Ниш, Крагујевац и Подгорица. И новосадска Градска библиотека је најмлађа међу нашим библиотекама тог типа.

5.

О књигама, читању и библиотекама стари Новосађани нису много говорили, или се то бар не зна. Има, међутим, план за оснивање једне библиотеке у Новом Саду из 1774. који је за памћење, свеједно што није реализован.

Ово је прича о томе плану. У време школских реформи Марије Терезије и Јосифа Другог, осме деценије 18. века, било је спочетка планирано оснивање високих школа за образовање свештеника у свим епархијским седиштима Српске православне цркве. Тај план је ускоро измењен, јер је био преамбициозан, па је предложено 1774. да се отвори само једна висока школа у Новом Саду. За једну школу било је, наиме, лакше обезбедити наставнике, саградити зграде за школу и смештај студената. У Бечу су желели да школа буде богословска (клиричка). Формирали су и комисију, која је имала задатак да начини наставни план за школу у коју су ушли први Србин, новосадски адвокат, Јован Мушкатировић, директор школа у Банату, Теодор Јанковић Миријевски, и Марко Сервицки. Комисија је ставила примедбе на основни план и предложила да

школа не буде само богословска (клиричка) него „општенародна” с тим да поред свештеника образује младе Србе и за друга политичка (чиновничка) занимања. Школу би похађали свршени ученици гимназија, односно оновремених словенско-латинских школа.¹⁰⁹

Школа је требало да има и своју библиотеку, која је ваљало да обезбеди књиге студентима, али „и прочим љубитељем” књиге. По предлогу комисије књиге би у библиотеци биле сврстане по струкама и биле би заведене у лисни каталог. У каталогу би били уписани подаци: 1. Презиме и име аутора; 2. Наслов књиге; и 3. Место и година издања. Библиотека би била отворена лети од 6 до 11 часова пре подне и од 2 до 7 по подне, што ће рећи 10 часова дневно. Зимом би библиотека са читаоцима радила од 8 до 11 пре подне и од 2 до 4 по подне, укупно 5 часова. Библиотека је требало да буде приступачна

всем обште, како алумном [становницима студентског дома] тако и прочим учеником, и из самог места, библиотеки љубитељем слободно да буде у библиотеку приходити и књиге потребнија в самој библиотеци читати.

Изван школе не би нико могао носити књиге, али би студенти могли носити књиге у своје собе уз реверс „који ће се чувати дотле док је књига на читању, у каталогу код листића, који се односи на позајмљену књигу.”¹¹⁰ У библиотеци је требало да раде два библиотекара,¹¹¹ а надзор над њом и бригу о попуњавању књига гребало је да воде професори теологије и филозофије.¹¹²

Новосадска висока школа није отворена у 18. веку. Њено оснивање спречила је Угарска дворска канцеларија.¹¹³ Спречено је тако оснивање и прве високе школе и прве високошколске библиотеке у Новом Саду.

*

* *

Од Велике сеобе до 1720. када је Недељко Бечкеречанин, Богдановић купио *Пролог*, Москва 1718, новосадској Саборној цркви и тиме оставио поуздани траг о почетку трговине књигама у Новом Саду прошло је тридесетак година, а од те куповине до оснивања прве српске средње школе у Новом Саду прошло је још једанаест или дванаест година. Од оснивања те школе до настанка *Поздрава епископу Мојсеју Путнику* прошло је још четврт века, а само пет година потом штампао је Орфелин у Венецији песме које је испевао у Новом Саду, а и Јован Рајић започео је певање у Новом Саду. Око пет година потом, продавао је Захарија Орфелин у Новом Саду, у „своји дућани”, књиге штампа-

¹⁰⁹ Димитрије Кириловић, *Покушај оснивања високе школе у Новом Саду 1774. године.* – У: *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, књ. 1, св. 1, Нови Сад, 1928, 52–56.

¹¹⁰ Исто, 58–59.

¹¹¹ Исто, 58.

¹¹² Исто, 59.

¹¹³ Исто, 65.

не у Венецији, а анонимни записивач бележио песме усмене предаје за *Песмарицу епископа Мојсеја Путника*. Почетком девете деценије имао је Нови Сад већ прву српску књижару, а 1790. била је у њему и прва српска штампарија новог доба, која, додуше, није могла да штампа српске књиге и новине, али и од тада на територији данашње Србије више неће бити ниједног дана без штампарије. Те године, 1790, имао је Нови Сад већ две издавачке књижаре, прве код Срба.

Оволико брзи живот српска књига није познавала пре 1720. године. Само за седамдесет година, од 1720. до 1790, Нови Сад је постао Србима оно што је Лајпциг био Немцима, Венеција Талијанима, Париз Французима, Амстердам Холанђанима, Краков Пољацима, Москва Русима... Дело је то старих Новаца и њиховог односа према књигама. То што су они започели у своме граду постало је темељ Српске Атине, али и извор свега онога што је новија писана реч код Срба.

ТИТЕЛСКЕ ШКОЛЕ У 18. ВЕКУ

1.

Бечки рат 1683–98. изменио је, по ко зна који пут, историју Титела. Град, који су највише пута у оном рату освајали једни од других Аустријанци и Турци, остао је после 170 година без Турака, а у њему су, као и после 1526, када су га заузели Турци, остали безмало само Срби. Када су Турци први пут напустили Тител, 1786, престале су јамачно да раде и њихове школе, међу њима и медреса (средња школа).

О школовању тителских Срба у време турске управе не зна се, бар засада ништа. Из времена Бечког рата, познат је један Титељан, који је морао бити образован. Био је то градски капетан Пантелија Божић, рођењем Титељан. Рођен, највероватније, у седмој деценији 17. века, био је он 1694. заповедник српске милиције у Петроварадину, учествовао је 1697. у бици код Сенте, а 1698. упућен је у Тител. Те године, као тисућник (пуковник) путовао је у Беч ради ослобођења грофа Ђорђа Бранковића. У Тителу се Пантелија Божић није тада задржао дуго. Већ 1704. упутио га је патријарх Арсеније Трећи Црнојевић у Русију да заступа његове и народне интересе. У Русију је пошао 6/17. априла 1704. преко Букурешта, Јашија, Немирова и Кијева у Москву, камо је стигао 20. септембра/1. октобра.¹ У Русији је, пре свега, помагао прихватање калуђера, који су одлазили онамо у писанију (прикупљање милостиње за манастире). Лично је био ангажован у слању књига за цркве и манастире.² То што је био капетан (војни старешина) Петроварадина, што је упућен у Москву да заступа интересе патријарха и Срба из Аустрије и што је слао књиге из Русије морало би бити сведочанство да је негде учио и, може бити, говорио немачки и руски. Из Русије се није враћао, те се по томе нашао на челу исељеника у сеобама Срба у Русију. Задржао је високи официрски чин у Русији, а син му је био и генерал.³ Где је учио и шта је учио Пантелија Божић не зна се. Уопште о

¹ Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Нови Сад, 2001, 14–15, 20–22; Рајко Веселиновић, *Српско-руске везе крајем 17. и почетком 18. века*. – У: *Југословенске земље и Русија у 18. веку*, Београд, 1986, 30–31, 33.

² Р. Веселиновић, цитирани рад, 35–36; Александар Форишковић, *Руске књиге Пантелејмона Божића*. – У: *Југословенске земље и Русија у 18. веку*, Београд, 1986, 51–53.

³ М. Костић, цитирано дело, 14; Симеон Пишчевић, *Живот генералмајора и кавалера Симеона сина Стефана Пишчевића*, Нови Сад, 1998, 220–222.

школовању Срба у 17. веку зна се мало, или се, боље речено, једва нешто може наслутити.

Следећи тителски капетан о коме се нешто зна био је Стојан Бошњак. Савим је могућно да је он на положај тителског капетана дошао после Пантелије Божића. Као тителски капетан био је на Народном сабору 1708. у Крушедолу.⁴ Умро је 1740. и сахрањен по оновременом обичају у порти старе цркве⁵ на углу данашње Доситејеве и Рибарске улице. Његов надгробни споменик пренет је у порту нове цркве или 1811, или нешто касније. Тек ваља утврдити дали му је ту пренет и гроб. Капетан Стојан Бошњак поклатио је цркви манастира Војловице царске двери, а тителској цркви брвнари 1732. звоно.⁶ Рођен је крајем 17. века. Не зна се ни када је дошао у Тител. По презимену, пореклом је био Босанац. У попису пореских обвезника из 1720. забележен је у Тителу и Мирко Брчанин, несумњиво досељеник из Брчког. Не зна се ни када се Мирко Брчанин доселио у Тител. Стојан Бошњак је нешто морао учити, а где је и шта је учио тешко да ће се икад сазнати. По положају који је имао, по учешћу на саборима, по томе што је поклатио царске двери манастиру Војловици и звоно тителској цркви, као и по томе што је трговао стоком, морао је бити писмен, морао је стећи извесно образовање.

У Тителу се око 1691. родио Захарија Миливојев, потоњи архимандрит у Хопову. Не зна се његово мирско име. Учио је код попа Раке у Бешки. Закалуђерио се 11/22. фебруара 1706. у Хопову. У Тителу је 1720. и 1722. плаћао порез Јован Миливојев, по свој прилици Захаријев брат. Приликом визитације манастира Хопова 5/16. јула 1753. забележено је да Захарија нема никог од фамилије. Изумрли су. Захарија је учио у Бешки код попа Раке. Био је „в писанији довољно искусан, читати, појати и писати [зна] изрјадно (одлично)”. Имао је 1753. један српскословенски рукописни псалтир и три руске књиге, псалтир, полустав и месецослов. Поседовао је тада златоткани ептрахиљ и нов, златом везени, надбедреник, сребрни крст за свећење водице и три оковратна крста, пет различитих икона на даскама, и бројанице од ћилибара. Био је имућан. Имао је 20 мотика винограда, 500 дрва шљива и бурад за вино и ракију. У соби је имао 2 кревета, 2 јоргана, 5 јастука, 2 креветна чаршава, 2 стола, ибрик и леђен (лавор).⁷ По томе што је 1732. путовао у Свету земљу на ходочашће, што је био на челу једног од водећих фрушкогорских манастира, Хопову, по писмености и иметку припадао је кругу најугледнијих оновремених људи Српске православне цркве у Аустрији.

⁴ Први изборни сабор у манастиру Крушедолу 6 (17) јануара 1708. – У: *Беседа*, год. 2, бр. 10 (28), Нови Сад, 10 (23) октобра 1869, 159.

⁵ Петар Момировић, *Звоно из 1732. године Православне цркве у Тителу*. – У: *Зборник – Музеј примењене уметности*, бр. 28–29, Београд, 1984–1985, 109.

⁶ Исто, 105–109.

⁷ Димитрије Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, Сремски Карловци, 1903, 221–222; Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад, 1907, 60–65; 108, 217.

Архимандрит Захарија Миливојев је, по свој прилици, напустио Тител последње деценије 17. века у време тзв. Бечког рата. Највероватније је из Титела преко Гардиноваца и Крчедина, у коме још увек постоји породица Тителац, стигао у Бешку, да учи. По завршеном школовању отишао је у Хопово и закалуђерио се. По томе што је поседовао рукописни српскословенски псалтир, извесно је да је у Бешки учио српскословенски из рукописних књига. Учење из таквих књига било је и дуго и споро. Проблем није био само у језику, који је, уосталом, био ближи Србима од рускословенског нових књига. Праве тешкоће у учењу из таквих књига биле су у томе што су рукописне књиге биле веома скупе, а биле су неопходне за учење, а потом, и што у њима није било насловних страница, наслова поглавља, а било је много скраћеница и лигатура (спојена слова, и Вуково љ и њ су лигатуре, л + њ = љ, н + њ = њ). У употреби су били и грчки бројеви, писани ћирилицом, далеко најпрецизнији међу бројевима, који су већ били неразумљиви, јер су их заменили арапски. Уз писање и читање учило се и појање на осам гласова. Све је то чинило да су ученици морали учити књигу напамет. Рукописне књиге се нису слагале са другим књигама истог садржаја као код штампаних књига. Учило се 6–8 година. И школовање и педагогија припадали су средњовековној традицији. Однос учитеља и ученика био је сличан негдањем односу мајстора и шегрта у занатству. Није за сумњу, Захарија Миливојев је био од даровитијих и бољих ученика. Већ као калуђер морао је учити и научити читање и појање из рускословенских књига. И свештеници и калуђери упућивани су у Сремске Карловце од 1726. да уче ново читање и појање. Учили су из руских буквара реформатора црквеног и просветног живота Петра Великог, митрополита Феофана Прокоповича, који су долазили из Русије од 1724, а прештампавани за Србе 1726. 1727. и 1734. године. И руске књиге биле су препуне скраћеница, лигатура и грчких бројева ћирилицом, али су имале насловне странице и наслове поглавља, а имали су и нумерисане листове или пагиниране странице, па су ученици могли користити и друге књиге сем личних примерака рукописних књига.

Најстарији помен једног тителског свештеника је из 1714. или 1715. године. На *Празничном минеју*, Венеција, Божидар Вуковић, 1538, записао је поп Јосиф:

*Сија књига глагољема Саборник попа Јосива. И паки обнови је ва лето 7223 [1715] от Рождества 1714. лето у Тителу месеца генуарија 27 (7. фебруара). Поп Јосив раб Божији.*⁸

Запис је поп Јосиф исписао на српскословенском. Несумњиво је учио на њему, а на њему је и појао и записивао. Рођен је у 17. веку, али се не зна где. Његов *Саборник* (Празнични минеј) из 1538. морао је бити похабан од употре-

⁸ Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, Нови Сад, 1993, бр. 141. Нејасно је што је уписао и 1715. и 1714. годину.

бе или оштећен у ратовима који су пустошили и Тител, па га је дао негде да се поправи. Књига је сад у Мошорину.

За тителску цркву купљено је 1715. једно *Престоно јеванђеље*, Лавов, 1690. године. На њему је анонимни запис:

Сије светоје и божаставноје јеванђеље цркве тителске, храм светого архијереја и чудотворца Христова Николаја, купи се на 1715. лето, месеца декемврија 19. дана [30], 1715.

И овај запис је на српкословенском, а написан је на рускословенском јеванђељу. Године 1715. и у Тителу су замењиване српкословенске књиге рускословенским. Рускословенско јеванђеље заменило је једно рукописно српкословенско.

Први од поменутих записа исписао је поп Јосиф, а да ли је он исписао и други, не зна се. Поп Јосиф је био писмен и могао је бити и тителски учитељ, а да ли је и био, тешко је рећи.

Године 1721. купљен је за тителску цркву рускословенски *Псалтир*, Москва, 1703, и на њему исписан запис анонимног записничара на српкословенском:

Си Псалтир откупи у цркву тителску храм иже в свети оца нашега архијереја и чудотворца Христова Николаја. Лета господња 1721, марта 9 (20).

Оне 1721. купљен је и нови, мањи, путир, на коме је златар, јамачно Немац, српкословенски текст са цртама народног говора изгравирао овако:

Си путир тителске цркве раму [храму], сфети Николаје 1721.

Најстарији идентификовани споменик на тителском гробљу је из 1721. године. Он ваљда није и најстарији. (Управо се ових година стари споменици немилосрдно уклањају и поред тога што је део гробља евидентиран као споменик културе под заштитом државе.) Споменик из 1721. је на црвенкастом обрађеном камену који је могао бити уграђен у цркву августинског манастира краја 11. века. На гробљу је било још споменика са те цркве. Турци су користили округле стубове, олтарске и порталске, за нишане (надгробне споменике муслимана). И они су нестали.

Надгробни споменик на тителском гробљу из 1721. је поуздано сведочанство да је у Тителу пре те године било и те како писмених људи и да су они остављали трагове о себи и своје времењу. Нажалост, споменик из 1721. не помаже да се и више каже о човеку коме је требало да остави трајни траг. Ако то није могао, а није могао, он бар сведочи да су и Титељани рођени у 17. веку пренели писменост у 18. век. Као ни други надгробни споменици свугде у свету, и тителски споменик из 1721. не казује где је рођен човек који му обежава гроб, још мање где је и шта је учио.

У Тителу су између 1724. и 1732. забележена четири свештеника. Сви су они морали негде учити када су знали читати, појати и писати српкословенски. Поп Јанко је од оне четворице свештеника служио у тителској цркви између 1724. и 1728, или 1729. године. Остала тројица били су свештеници и

1732, поп Живан од 1724, а поп Теодор и поп Живан од 1729. године.⁹ О попу Јанку се зна нешто више. Зна се, пре свега, његово презиме, Хрњаковић. По томе презимену досељеник је из села Хрњака крај Арада. Рођен је у Тителу око 1697, у години када се завршавао Бечки рат и у коме су Турци били све до битке код Сенте. Учио је у Новом Саду код магистра Саве. У школу је могао поћи око 1705–6. године. Пре тих година Тител су спалили куруци, мађарски устаници против Аустрије. Јанко Хрњаковић се зађаконио 20/31. јануара 1723. у Новом Саду. Био је ожењен пре тога. За свештеника је рукоположен на Петровдан, 29. јуна/5. јула 1724. или 1725. у манастиру Ковиљу. Парохију је држао у Тителу од 1724. до 1729. године. У браку је био 12 година, што ће рећи да се оженио око 1716. године.¹⁰ Нема података шта је радио између женидбе и времена када се 1723. зађаконио. По томе што се зађаконио извесно је да је и пре тога био у служби цркве. По оновременом обичају морао је на почетку бити појац и учитељ. Приходи свештеника били су већи, а учитељ је, уз мање приходе, био и појац. И ђакони су у оном времену најчешће били учитељи, али су тим чином ступали на прву степеницу свештеника. Свештеник је могао, али није и морао бити учитељ. Ако је био и једно и друго имао је два прихода, свештенички и учитељски. Јанко Хрњаковић је између 1716. и 1723. свакако био учитељ и појац. Учитељ је јамачно био и као ђакон између 1723. и 1725. године. Да ли је био и учитељ и свештеник до 1728. или 1729, не може се рећи.

Нема података о ученицима Јанка Хрњаковића, а они су једина сведочанства о оновременим учитељима. Неколико примера о учењу калуђера, из 1753, потврђују да је у Жабљу између 1727. и 1739. био учитељ поп Никола (његовог имена нема међу жабаљским свештеницима 1732, па је до 1739. могао бити учитељ и, може бити, ђакон). У Мошорину је учитељ пре 1730. био поп Јефтимије, у Ади пре 1735. био је учитељ поп Андрија, у Бачу пре 1735. поп Недељко, у Бачкој Паланци пре 1715. протопоп Недељко, у Бегечу пре 1732. поп Грујица, у Сентомашу (Србобрану) пре 1733. магистер Јован, у Сланкамену пре 1725. поп Теодор и пре 1730. поп Груја. Било је таквих учитеља свугде по Банату, Бачкој, Славонији и Срему, али се о њима не зна ништа као ни о тителском учитељу Јанку Хрњаковићу.

Јанко Хрњаковић се закалуђерио после смрти жене на Благовести, 25. марта/5. априла 1728. или 1729, у манастиру Ковиљу. Због сукоба са онамошњим архимандритом Агапијем прешао је уз благослов патријарха Арсенија Четвртог Јовановића Шакабенте у манастир Крушедол. Приликом визитације манастира Крушедола 14/25. јула 1753. забележено је да „читати, појати и писати [зна] од части”, да зна „литургију служит, чреду држит”. Духовник му је био епископ Партеније Павловић, а он је био многима духовник у Крушедолу. Имао је пет књига, псалтир, требник, служабник, катихизис и часослов, једну икону на дрвету, ћилим, 2 поњаве, чаршав, 3 јастука, астал, столицу и фуруну.

⁹ Димитрије Руварац, *Бачка епархија 1724–1732. и 1773.* – У: *Архив за историју Српске православне карловачке митрополије*, год. 1, бр. 2, Ср. Карловци, 16 (29) октобар 1911, 27.

¹⁰ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 264–265.

Поседовао је 6 мотика винограда, винске бураде, 23 кошнице, коње, таљиге, ам и узде. Био је „нрави честна и добра”.¹¹ Звали су га Исаија Кобиљац, по томе што је дошао из манастира Ковиља.

Јанко Хрњаковић, потоњи јеромонах Исаија, учио је у Новом Саду код магистра Саве, свакако српскословенски, и читати и појати. За једног ученика магистра Саве речено је да „читати, појати и писати знајет”, за другог је речено да „читати, појати и писати [зна] изрјадно (одлично)”, а за једног, архимандрита манастира Раковца, речено је да „читати, појати ведает (зна), писати од части”.¹² Ако је судити по тим његовим ученицима, они су школу завршавали различито. Архимандрит, највиши по чину, најмање је научио да пише. Сведочења о читању, појању и писању у визитацији из 1753. су кратка, пре оцене него поуздани доказ о томе шта су знали. Јанко, Исаија, Хрњаковић је учио српскословенски и читање и појање из рукописних књига, а онда му је ваљало прећи на рускословенско читање, појање и писање, које могућно је, никада и није савладао, нарочито ако је морао да га савлада личним напором. У сваком случају, имао је један руски катихизис. Тешко ће бити да га је употребљавао у Тителу, али га је купио по инерцији негдањег учитеља. Ђаке је у Тителу учио српскословенски. По томе што је био „нрави честна и добра” могао је бити и благ учитељ. Имао је сина, ожењеног у Земуну. Ваљда је и њему био учитељ у Тителу.

Међу тителским свештеницима између 1724. и 1732. понајвише се зна о поп Јанку Хрњаковићу о коме је било речи напред. Мање се зна о тројици других, а вредно би било знати да би се знало где су учили и да ли су били учитељи. Нажалост, нити се зна где су учили нити да ли су били учитељи. Читати, појати и писати су несумњиво знали, негде су морали учити.

О тителском свештенику поп Живану има податак да је 20. новембра/1. децембра 1745. продао цркви у Вилову *Престоно јеванђеље*, Лавов, 1690, за 16. форинти.¹³ То је оно јеванђеље које је купљено 1715. за тителску цркву. У матичној књизи умрлих забележено је и презиме попа Живана, Маринковић. Умро је 1/12. фебруара 1767. у 73. години. По томе сведочанству је рођен око 1694, али се не зна где, нити где је учио. У Тителу је био свештеник најкасније од 1724, када је имао око 30 година. Да ли је, пре него што је постао свештеник, био негде учитељ не зна се. Извесно је да 1746–7, када је Тител прешао из Подунавске у Потиску границу, имао два сина, оба су била ожењена и живео је са њима. Ниједан Маринковић није 1720. нити 1722. у попису Титељана који су плаћали порез. Свештеници, додуше, нису плаћали порез. Крајем 18. века било је у Тителу и Маринкових и Маринковићевих.

У годинама 1724–9. било је у Тителу две парохије. Једну је држао поп Јанко Хрњаковић, а другу поп Живан Маринковић. Када се поп Јанко 1728.

¹¹ Исто, 264–265.

¹² Исто, 17, 264, 380, 384.

¹³ П. Момировић, *Стари српски записи и натписи*, 1, бр. 679.

или 1729. закалуђерио, добио је Тител 1729. још два пароха, поп Теодора и поп Јосифа. Или је од 1729. имао три парохије, или је један свештеник био учитељ.

Тителски свештеник поп Јосиф записао је на штампаном *Служабнику*, Кијевопечерска лавра, 1740. ово:

*Сија књига глагољема Служебник. Купи раб божији Шилић Јосиф у тителску цркву, храм светого Николаја за своју душу.*¹⁴

По овоме српскословенском запису зна се и презиме попа Јосифа. Овај поп Јосиф Шилић није био онај поп Јосиф који је 1715. оставио запис на *Саборнику* (Празничном минеју) из 1538. године. Први познати поп Јосиф из Титела је ваљда умро између 1714. и 1724. године. Не зна се где је учио поп Јосиф Шилић.

Исте године, 1729, када је добио парохију у Тителу поп Јосиф Шилић, добио је парохију и поп Теодор Марков, рођен око 1699, али се, опет, не зна где. Умро је 1/12. априла 1748. у 48. години.

Године 1746–7. у Тителу је било три пароха, поп Живан Маринковић, поп Теодор Марков и поп Нестор. О томе поп Нестору зна се само име.

2.

Године 1773. била су у Тителу два свештеника, Арсеније Поповић, који је служио од 8/19. јула 1737, и Мојсеј Поповић, који је служио од 20. априла/1. маја 1760. године. Поп Арсеније је умро 15/26. августа, на Велику госпојину, 1780. године. Његову парохију је попунио поп Јован Поповић.

Проблем са поп Арсенијем Поповићем није мали. Он није био парох 1746–7, а свештеник је био од 1737. године. Имао је јамачно брата, калуђера, Викентија Поповића, рођеног око 1715. у Тителу. Овај се закалуђерио, 17/28. фебруара 1730, у манастиру Ремети. Онда се и зађаконио 20/31. маја оне године. Рукоположен је за јеромонаха 21. маја/1. јуна 1733, на празник цара Константина и царице Јелене. Одлуком архиепископа и митрополита Павла Ненадовића премештен је 1749. у манастир Фенек, за игумана.¹⁵ Учио је око 1722–30. у Новом Саду. О визитацији манастира Фенека 13/24. јуна 1753. забележено је да „читати, појати и писати знајет”.¹⁶ Ко је старији од двојице Поповића, Викентије или Арсеније, не зна се. То што је Викентије учио у Новом Саду између 1722. и 1730. могло би да значи да је учио српскословенски. Ако је Арсеније био старији, и он је негде учио српскословенски. Мало је веровати да ће се некада утврдити ко је отац Арсенија и Викентија Поповића. Био је несумњиво поп, по коме су добили презиме по занимању оца, Поповић. Њихов отац би могао бити на челу породице која је до пред крај 19. века давала Тителу свештенике. Да ли је то био поп Јосиф о коме има помена из 1715, може се само нагађати.

¹⁴ Исто, 570.

¹⁵ Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира*, 322.

¹⁶ Исто, 14–15.

Посебну тешкоћу задаје случај свештеника Арсенија Поповића. Несумњиво је био свештеник од 8/19. јула 1737. године. Није ли то податак да се тада зађаконио? У том случају није био свештеник него учитељ и ђакон. У сваком случају, није имао парохију 1746–7. године. Могао је, додуше, између 1737. и 1747. бити свештеник без парохије. У том случају је највероватније био учитељ. Учитељ је могао бити и пре 1737. године. Око 1726. родио му се син Мојсије, што ће рећи да је рођен почетком 18. века, односно прве деценије тога века. Пред рођење сина могао је већ бити учитељ. Ако се не зна када је и колико је био учитељ, извесно је да је био подуго учитељ у Тителу. За разлику од Јанка Хрњаковића, који је децу учио српскословенски, Арсеније Поповић је већ морао учити децу рускословенски, из руских буквара Феофана Прокоповича.

Много је јаснији случај учитеља и потоњег свештеника Мојсија Поповића, Арсенијевог сина. Од њега постоји школски извештај из школске 1756/7. године. Те године Тител није био под управом бечког Министарства рата. После развојачења Подунавске границе Тител је сасвим накратко ушао у састав Потиске границе, а, када је и она развојачена, ушао је у састав Потиског диштрикта са седиштем у Бечеју. У дом диштрикту биће до формирања Шајкашког батаљона 1763. године. Из извештаја Мојсија Поповића познати су засада најстарији ђаци у Тителу. Било их је десеторица. Букварци су били:

Мојсеј Максимов,
Павле Максимов,
Кирило Мијатов,
Стефан Павлов,
Симеон Петров,
Андрија Савић,
Василије Табаковић и
Теофан Христифоров.

Часловци су били:

Павле Недељков и
Теофан Николајевић.¹⁷

Сем презимена Недељков, сва друга су позната у Тителу 18. века.

По томе што је имао ученике који су учили буквар, сасвим је извесно да су они учили из руских буквара, биће Феофана Прокоповича. Куповали су их највероватније од путујућих књижара Руса. Мојсеј Поповић се на крају извештаја потписао: „Магистар Мојсеј Поповић, рођен у Тителу, има 30 година”.¹⁸ По тих 30 година могао је бити рођен око 1726–7. када му је отац Арсеније био, могућно је, учитељ. Оне 1756–7. био је у Новом Саду учитељ Захарија Орфелин, биће његов вршњак по години рођења. Мојсеј Поповић је могао добити лепо образовање у Новом Саду. После завршене словенске школе мо-

¹⁷ Срета Пецињачки, *Учитељски извештај о бачким школама из 1756/7. школске године.* — У: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 75, Нови Сад, 1983, 156.

¹⁸ Исто.

гао је учити у новосадској латинској школи, првој српској средњој школи. Ректор школе био је и учени Дионисије Новаковић, који је предавао литургику од 1739, а 1741. предавао је Рус Василије Крижановски катихизис. И једног и другог слушао је на рускословенском и исписивао њихова предавања, која су им професори диктирали. Ако је учио у новосадској школи, био је Мојсије Поповић први тителски учитељ који је стекао знатно образовање. Мојсије Поповић је 20. априла/1. маја 1760. добио и парохију. Да ли је и даље био учитељ више се не зна.

На *Минеју за новембар*, Москва, 1758, записао је учитељ Прокопије Поповић ово:

*Написах Прокопије Попович бивши магистер тителски, цесарокраљевски дето[учитељ] 1777. Тител.*¹⁹

Запис је уистину важан. Прокопије Поповић се потписао као „цесарокраљевски детоучитељ” 1777, што би могло да буде сведочанство да је био од првих учитеља који је учио у сомборској Норми, а водио ју је директор основних школа Бачке Аврам Мразовић. У тој школи образовани су српски учитељи Аустрије од 1777. по школским реформама Јохана Игнаца Фелбигера. Фелбигерове школске реформе су учиниле да није било српских места у Аустрији које су после њих биле без школа.

По школовању Лукијана Мушицког у Тителу зна се да је тителски учитељ 1786–9. био Сава Поповић. Лукијан Мушицки је дошао у Тител, јер му је тетка била удата за учитеља Саву Поповића. Када је Сава Поповић добио парохију у Новом Саду, напустио је Тител и у њему школу.²⁰ Не зна се да ли је Сава Поповић из тителске породице Поповића.

Школске 1789–90. био је тителски учитељ Марко Радовановић. Он је волео да записује своје присуство у Тителу на црквеним књигама. Јамачно у последњем тителском запису написао је:

У '789. лету послужих аз Марко Радованович, рождену мне сушту в Бановце от Бан Пол страни, Јунаја содржаштија при паросе тогдашнем Моисе Поповићу во учителстве бех едино лето при храме свјатаго предивнога чудотворца Николаја от пределе мирликијскаго.

Почетак записа односи се на школску 1789–90. годину. У запису 29. јануара/9. фебруара 1790. потписао се „Марко Радовановић, магистер”, 4/15. фебруара „Марко Радованович, магистер места Титела”²¹, 24. априла/5. маја 1790: „Марко Радованович, учитељ в временеј царствовања Леополда Второго” и 29. маја/9. јуна 1790. „Марко Радованович /.../ в школи тителској”.²²

¹⁹ П. Момировић, *Стари српски записи и натписи*, 1, бр. 1901.

²⁰ Лаза Чурчић, *Школовање Лукијана Мушицког у Тителу*. – У: *Тител данас*, год. 2, бр. 02, Тител, 8. фебруар 1997, 1–2.

²¹ Петар Момировић, *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 2, Нови Сад, 1995, бр. 2551.

²² Исто, бр. 2564, 2566.

Марко Радовановић је 1789–90, у време када је био тителски учитељ, имао 19 година. Школу је похађало 12 ученика, од којих су две биле ученице. Годишња плата му је била 60 форинти, а плаћала га је црквена општина. Предавао је: познавање слова, срицање, читање и писање.

Сасвим је извесно да је у Тителу било још доста учитеља који су завршавали као свештеници. Године 1785. била су у Тителу два пароха, старији Мојсије и млађи Јован, оба Поповићи. За њих је речено оне године: „први од њих је неисправан у служби, јер се опија, док је други добар и коректан”. За поп Јована је још речено да уредно води књиге и „да је врло писмен”.²³ Мојсије је 1813. био претплаћен на Давидовићеве бечке *Новине српске*. Да ли су и та два свештеника били учитељи не зна се, такође. Извесно је да су још дуго у 19. веку тителски учитељи рукополагани за свештенике. Тако је Гаврило Николић био учитељ и ђакон у Мошорину 1831–2, а 1832–3. у Тителу. У Тителу је 1831–40. био ђакон и учитељ Стеван Богдановић, а 1837. био је ђакон и учитељ у Жабљу Максим Папић. Сви су потом били свештеници.

О зградама српских школа у Тителу 18. века зна се мало. Године 1785. школа је била поред цркве, у данашњој Доситејевој или Рибарској улици. Била је од набоја и имала је две собе и кухињу.²⁴

Тителске српске, односно словенске школе, како су их звали, нису се разликовале од других оновремених српских школа Јужне Угарске. И у њима се у првим деценијама учило српкословенски из рукописних књига, а потом, од треће деценије 18. века, рускословенски из штампаних буквара. Оба језика била су страна и тителским ученицима. У српкословенском је, додуше, било више србизама него у рускословенском. У том времену су ретке школе Јужне Угарске обезбеђивале лакше учење мађарској деци, која су учила на народном језику. За Буњевце су крајем 17. века штампани катихизиси ћирилицом, за Шокце, Хрвате, латиницом, а за Немце на немачком језику. У свим тим уџбеницима правопис је био неуједначен. То је била и највећа тешкоћа учења у несрпским школама. Замена српкословенског рускословенским донела је највише тешкоћа учитељима, магистрима, којима је највећа помоћ била што су рускословенске букваре набављали штампане. Већ следеће генерације и учитеља и ученика, и у Тителу, биле су оптерећене српкословенским. Фелбигерове реформе школа у Аустрији умногоме су измениле систем учења, а од њих више није било ниједног, и најмањег, села Баната, Бачке, Славоније и Срема без школе. Од 1770. и у Тител су почели да долазе уџбеници штампани и за Србе у бечкој штампарији Јосифа Курцбека. Сасвим је извесно да су 1776. у тителску школу доспели и *Мали катихизиси* Јована Рајића написани у Ковиљу и одобрени у карловачком Синоду 1774. године. Тај катихизис објављен је

²³ Никола Гавриловић, *Српске и румунске граничарске школе од Темешварског сабора до појаве Уроша Несторовића*. – У: *Зборник Матице српске за историју*, 26, Нови Сад, 1982, 183.

²⁴ Срета Пецињачки, *Подаци из 1885. о насељима и школама Срема и Шајкашке*. – У: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 49, Нови Сад, 1968, 143.

у 10.000 примерака и бесплатно подељен ученицима српских и влашких, румунских, школа.

3.

Организовањем Шајкашког батаљона 1763, у његовом центру Тителу, Немци су писали: „У главном граду Шајкашког батаљона”, основана је немачка тривијална, основна, школа. Такве школе основане су 1780. и у Ковиљу и Жабљу. Те године основана је у Тителу и Главна немачка, батаљонска школа са три разреда.²⁵ Уз извесне измене, била је она потом грађанска школа и нижа гимназија. Трајала је више од 170 година као прва средња школа у Тителу и Шајкашкој. У тој школи је 1787–9. Лукијан Мушицки стекао прва знања из немачког и латинског.²⁶ У школи је 1790. било 37 ученика, од којих 9 католика, пет дечака и четири девојчице. Виши учитељ у школи имао је оне године 40 година и 19 година стажа,²⁷ што би могло да значи да је у Тител дошао 1780, пошто је већ негде био учитељ. Напред је речено да је у словенској школи било тада 12 ученика, од којих су две биле ученице. Нема сумње да су Титељани рађе давали децу у немачке школе него у словенске, не само да би их припремили за службе у Батаљону, него, још пре, што је учење у немачкој школи било много лакше. Зна се да је школа 1783. била смештена у згради са две учионице у којој је могло да учи 60 ученика.²⁸ Зграда је касније дограђивана. Биће да је то била школска зграда до негдањег суда, сада Средње школе, чији је део, и који су стари Титељани звали Централна школа. Тој згради је после Другог светског рата измењена њена класицистичка фасада и доиздан спрат, па је тако уништен траг школи која је била украс и споменик Титела.

4.

У једном веку, осамнаестом, тителске школе прешле су пут од средњовековних школа до најсавременијих оновремених европских школа. Тителско школство Срба у томе није било изузетак међу напреднијим градовима Баната, Бачке, Славоније и Срема. О тителским школама 18. века има још поузданих сведочанстава и биће потребно да историчари о њему открију оно што се може открити.

²⁵ Аврам Ђукић, *Шајкашки батаљон*. – У: *Шајкашка. Историја*, 1, Нови Сад, 1975, 324.

²⁶ Л. Чурчић, *Школовање Лукијана Мушицког у Тителу*, 1–2.

²⁷ Н. Гавриловић, цитирани рад, 182.

²⁸ А. Ђукић, цитирани рад, 324.

ПРЕТХОДНИЦЕ КЊИГА ЗА НАРОД

1.

Рећи данас шта су то књиге за народ и код нас и у свету веома је тешко, ако је то уопште и могућно. Много је лакше историјски омеђити и одредити време њиховог трајања. Оне су производ 19. века, односно техничких достигнућа и националних покрета у томе времену. Штампарство је у 19. веку доживело прву технолошку револуцију. Тада су створени механички штампарски уређаји за слагање текстова, а парни погони убрзали су штампање до тада незамисливом брзином. Новим штампарским машинама придружио се и проналазак литографије, која је омогућила јефтино и скоро неограничено умножавање илустрација. Веома скупе, нове штампарске машине убрзале су штампање, али су захтевале и знатно увећане тираже књига, часописа и новина да би се исплатиле и обезбедиле ренту.

Поред богато илустрованих књига, појавили су се у четвртој деценији 19. века и илустровани листови толико јефтине да су се звали *Пфениг магазин* (Магазин за пфениг) односно *Филертар* и *Гарашош тар* (Магазин за филер и Магазин за грош), да буду поменути само они који су достигали до Срба. По угледу на њих, покренуо је 1835, у Пешти, Теодор Павловић први српски илустровани магазин, *Српски народни лист* (*Сербски народни лист*). Литографске илустрације за тај лист добављане су из Лајпцига и Прага, а употребљаване су и за сличне мађарске магацине.¹

Српско штампарство у Угарској, започето 1790. у Новом Саду, доживело је процват тек пред Народни покрет 1848/9. године. У седмој деценији 19. века више није било иоле значајнијег српског града без штампарија и издавачких књижара. Панчево и Мостар стали су сасвим уз бок Новом Саду и Београду, али и не само то, баш су у њима, по угледу на велике издаваче у свету, на пример *Реклам* и *Универзал* у Немачкој, покренули две најзначајније српске едције високотиражних и јефтиних, врхунских дела домаће и стране књижевности.

¹ Лаза Чурчић, *Сербски народни лист Теодора Павловића и почетак српске ревијалне штампе*. – У: *Теодор Павловић и његово доба*, Нови Сад, 1988, 34; Шандор Пал, *Сербски народни лист и мађарски пфениг магацини*. – У: *Теодор Павловић и његово доба*, Нови Сад, 1988, 73.

2.

Технолошкој револуцији штампарства у 19. веку претходиле су вековне жеље писаца да им књиге доспеју до руку сваког човека. Те жеље, ако су биле и остале утопија, ширили су поред штампара и издавачи и књижари. И код Срба није то било другачије. Сви штампари српских књига од 15. до 18. века били су и издавачи. Српско књижарство је много млађе, рађало се у 18. веку, Ипак, и код Срба се књигама трговало од раније. У манастир Милешеву војвода Божидар Вуковић Подгоричанин доводио је воду и тестаментом 1539. одредио да се за довршење тога посла употреби новац „од књига што се нађе”, што сведочи да је у манастиру држао књиге и да су онде продаване.² У Котору се пре 1543. трговало српским књигама, несумњиво оним Божидача Вуковића. Пре 1564. трговало се онде јамачно књигама Вићенца Вуковића.³ Јеролим Загуровић је 1569. у предговору *Псалтиру* написао: „аште кому која потреба васхоштет од светих књиг, то васа сија сут принесена в место Скопије, у Кара Трифуна.”⁴ Тешко је рећи о којима је све књигама реч које су продаване у Скопљу код Кара Трифуна. *Молитвеник* (Требник) Јеролима Загуровића изашао је после *Псалтира*, па су друге књиге могле бити издања Вићенца Вуковића и Јакова од Камене Реке. Где су све продаване српскословенске књиге не зна се, али по томе што су доспевале и у најудаљеније српске цркве и манастире, а понегде и у бугарске и румунске, и по томе што су неке књиге доживеле и по неколико издања, сведочанство је да је њихова продаја била добро организована и да је била уносан посао.

Штампане српскословенске књиге биле су у огромној већини литургијске. Изузетак међу њима били су тзв. зборници за путнике из 1520. и 1536, сличан зборник Јакова из Камене Реке, из 1566, који приређивач бележи као *Часослов*, те књига *Различнија потреби* из 1572, као и буквари и зборници из 1597. године.

У поговору књиге *Различнија потреби* написао је, 1572, приређивач, Јаков Крајков из Софије, да је та књига намењена за „свако време” и да може „угодна бити сваком човеку к требованију”. Колико се зна, ово је прва српска књига која није настала због умањења књига у црквама пред агарјанима и за коју је речено да може „угодна бити сваком човеку”. Тој књизи претходили су тзв. зборници за путнике Божидача Вуковића 1520. и 1536, зборник Јакова

² Ђорђе Сп. Радојичић, *Манастир Милешева и старо српско штампарство прве половине XVI века*. – У: *Зборник – Музеј примењене уметности*, бр. 11, Београд, 1967, 38; Лаза Чурчић, *Српске штампане књиге до обнове Пећке патријаршије*. – У: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 27–8, Нови Сад, 1991–1992, 203–208.

³ Ристо Ковијанић, *Неколико података о растурању књига Божидача Вуковића*. – У: *Штампарска и књижевна делатност Божидача Вуковића Подгоричанина*, Титоград, 1986, 173–174.

⁴ Јевгениј Љвович Немировски, *Издања Божидача и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антониа Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа 1519–1638*, Цетиње, 1993, бр. 20, стр. 168.

из Камене Реке 1566, а следили су га 1597. један зборник и два буквара Саве Дечанца, али за њих нико није рекао да могу „угодне бити свакому човеку”. Остаје тако да је само Јаков Крајков, Бугарин, 1572. изреком наменио књигу сваком човеку. Само је он рекао оно што су други желели да кажу, а у средњовековној византијској традицији то нису рекли.

3.

Током 17. века штампана је само једна српска књига, *Псалтир* Бартола Гинамија (Ћинамија), Венеција, 1638, која је, такође, била уносан посао трговине, што сведоче њени бројни познати примерци.

Половином 17. века одржан је у Москви сабор посвећен искорењивању деформација у црквеном животу и исправљању књига у које су се преписивањем и прештампавањем увукле многе и недопустиве грешке. На сабору је учествовао и пећки патријарх Гаврило, који је 1655. потписао саборске одлуке, међу којима и оне о забрани употребе литургијских књига које није одобрио Московски синод. Тим одлукама искључена је употреба старословенских литургијских књига домаћих редакција, српске, бугарске и других, а задуго је уопште одложено штампање литургијских књига ван Москве, Кијева и Петрограда. Од тога сабора започета је и замена српскословенских литургијских књига рускословенским. Отада је Србима пошла река руских књига, спочетка мање, а потом све више и више. Нема података о трговини тим књигама међу Србима у 17. веку. Знају се само оне многобројне књиге које су поклонима и молбама стизале у храмове Српске православне цркве.⁵ Међу књигама које су долазиле Србима из оновремене Русије уз литургијске биле су и друге књиге.

4.

У 18. век ушли су Срби, после Велике сеобе, са рукописним књигама претежно калиграфа из манастира Раче крај Дрине, а њима се придружио и Гаврило Стефановић Венцловић. Стваралаштво Рачана било је у расцепу између српскословенског и рускословенског и са наглашеним опредељењем Гаврила Стефановића Венцловића за народни језик у књижевности. Дилеме око српскословенског и рускословенског ван литургијских књига нису биле никако мале, и нису мучиле само Рачане. Извесни ђакон Симон, Србин, из светогорског манастира Светог Павла, рекао је у Москви 1703. и ово: „Код нас (Срба) и код Бугара говоре и служе према штампаним московским књигама, но старе штампане код нас више воле, јер је нова штампа безвредна.”⁶ Оних година био је у Русији и игуман фрушкогорског манастира Раковца, Теофан, и донео књи-

⁵ Лаза Чурчић, *Србљаци у 18. веку*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 44–45.

⁶ Исто, 45.

га, међу њима и минеје. У њима је нашао да нема покретних делова служби Срба светитеља, па је начинио 1714. рукописни *Србљак* као допуну руским минејима.⁷ Његов рукописни *Србљак* послужио је арадском епископу Синесију Живановићу да 1761. штампа *Србљак* у Великом Римнику, у Румунији. Новосадски трговац и потоњи хилендарски калуђер Недељко Богдановић, купио је негде рукописни зборник таха (монаха) Марка, из око 1370/5, у коме су преписи *Житије светог Симеона*, Стефана Немање, од Доментијана, *Житије светог Саве* од Теодосија и *Хилендарски типик* светог Саве. Неписмени, богати Недељко Богдановић је ваљда имао неке разлоге да купи српскословенску књигу, коју је, када се покалуђерио, однео у Хилендар. Зборник је у Новом Саду дочитао 18/29. септембра 1732. најстарији познати новосадски сликар Аким (Аћим, Јоаким) Марковић.⁸ И новосадски свештеник Илија Стојковић читао је српскословенске књиге. Познате су оне које је читао из библиотеке манастира Крушедола. До августа 1739. прочитао је *Лествице* Јована Лествичника, преписане у 15. веку. Следеће године прочитао је *Зборник* из 17. века у коме је био препис и *Варлаама и Јоасафа*. Оне 1740. прочитао је и препис *Синтагме* Матије Властара преписане 1453, те *Саборник слов на господскија праздници* из 15. века и *Хронику* Георгија Амартола, преписану крајем 16. или почетком 17. века. Током 1742. прочитао је Илија Стојковић *Зборник* из 15. века, са текстом о цару Василију Македонцу и *Палеје*, Зонарину *Хронику* и *Беседе светих отаца* из 15. или 16. века.⁹ Оволика читања српскословенских књига, а она неће бити усамљена, сведоче бар о трајању читања српскословенских књига до дубоко у 18. век.

5.

Трговина руским, односно рускословенским књигама међу Србима започета је најкасније 1721. године. Ту трговину водили су Руси, који су уз име стављали да су Москаљи или Московити. Први познати Рус трговац књигама био је Андреј Московита. Он је 1721. продао један *Требник* цркви Светог Георгија у Сомбору.¹⁰ Тај Андреј Московита био је међу Србима у Аустрији и 1723, а те године продавао је књиге Србима и Нестор Петров Москаљ.¹¹ У Новом Саду је 1725. купио једну књигу, тада егзарх карловачког митрополита, Викентије Јовановић. Била је то једна од књига Кирила Транквилиона, унијатског писца, што би могло бити сведочанство да су међу Србима трговали књигом и унијати из Галиције.¹²

⁷ Исто, 45–47.

⁸ Лаза Чурчић, *Књиге, читаоци, књижари и библиотеке старог Новог Сада*. – У овој књизи, 124.

⁹ Исто, 126–127.

¹⁰ Исто, 105.

¹¹ Исто, 106.

¹² Исто, 110.

Дилеме око српскословенског и рускословенског у српској књижевности привођене су крају доласком у Сремске Карловце 1724, а потом и у Београд, учитеља, браће Максима и Петра Суворова, Руса. Данас се више не зна да ли су русификацију српског школства прихватили сви. У Новом Саду је, наиме, почетком септембра 1731. или 1732. основана Рождествено-богородична латинско-словенска школа, прва српска средња школа.¹³ Школу је основао бачки епископ Висарион Павловић, један од последњих песника на српскословенском,¹⁴ а први ректор био је Матеј Јелинек, Словак.¹⁵ У јесен 1733. почела је са радом друга по реду српска средња школа, карловачка словенско-латинска школа Мануила Козачинског. Није искључено, да је између две карловачке рускословенске школе новосадска била српскословенска. Када су у Карловцима крајем четврте деценије 18. века морале да престану са радом карловачке рускословенске школе, у новосадску средњу школу довео је Висарион Павловић за ректора Дионисија Новаковића из Кијева. Увек у сукобу са водећим личностима цркве у Карловцима, могао је Висарион Павловић реаговати на протеривање наставника Руса довођењем Дионисија Новаковића и, мало потом, Василија Крижановског, па тако наставити русификацију српског школства. Од српскословенског песника он је из неке своје политике постао, изгледа, бранилац рускословенског школства код Срба.

Рускословенски утицај није заобишао ни Србе у Турској. Приликом Друге сеобе, 1738, дошао је из Студенице у Пешту Константин Студеничанин, један од најбољих српских калиграфа уопште. Све што је он испевао и преписао на рускословенском је језику. Нема сумње, учио је негде у Русији или у Украјини.

Не зна се да ли је Константин Студеничанин познавао Христофора Цефаровића пре Друге сеобе, али је извесно да су после ње успешно сарађивали. Када је, наиме, Христофор Цефаровић почео да умножава књиге са бакрорезних плоча, предлошке текстова исписивао му је Константин Студеничанин. Захваљујући тој сарадњи настале су бакрорезне књиге које су оставиле дубоке трагове у духовном животу Срба. *Стематологија* Христофора Цефаровића имала је два издања и била је прва српска књига чији се утицај продужио дуго пошто је објављена. Никада до тада Срби нису имали књигу која је постала својина народа колико *Стематологија*, из ње су грбови стигли и на Карађорђеву заставу и грб Србије од Обреновића до данас.

¹³ Исто, 130.

¹⁴ Ђорђе Сп. Радојичић, *Даскал Висарион, један од последњих песника старе српске књижевности*. – У ауторовој књизи: *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963, 359–370.

¹⁵ Васа Стајић, *Српска православна велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад, 1949, 53.

Још једна књига Христофора Џефаровића постала је својина најширег круга читалаца. И она је попут *Стематографије* више говорила сликом но речима. Реч је о *Описанију свјатаго Божија града Јерусалима* умножавана 1748, 1771. и 1781. године. Књига је била намењена хаџијама у Јерусалиму, па би по томе то био и први српски туристички водич. Мало је, међутим, веровати да је било толико хаџија колико је било *Описанија Јерусалима* Христофора Џефаровића, па ваља закључити да је та књига у народу примљена и као монографија о Јерусалиму. Као и све сличне монографије до данас, та је књига била кључна за ширење знања о граду који је већ близу два миленијума у жижи интересовања хришћанског света, и Срба међу њима.

7.

Не зна се када су Срби почели трговати књигама у 18. веку. Најранији помен трговине српским књигама у том времену везан је за име Захарије Орфелина. Протосинђел Петар Петровић, потоњи епископ у Темишвару, јавио је 13/24. децембра 1764. архиепископу Павлу Ненадовићу, у Беч, да не зна да ли је Орфелин објавио ново издање *Привилегија*, али је чуо да је штампао календар за следећу, 1765. годину, и да је објавио *Историју Ђулинца* (Јулинца), али да се књиге „досад у његови дућани не обретајутсја”¹⁶ (подвукао Л. Ч.). Годину дана раније, 7/18. новембра 1764, дао је Захарија Орфелин извесном Теодору 14 књига на продају „за вашар у Руму”.¹⁷ То што се сада зна о Орфелиновом трговању књигама довољно је да се наслути можда прва српска књижара у Новом Саду и код Срба уопште. Тада у српском језику није постојала реч књижара, па је Орфелин имао дућан у коме је продавао књиге и давао књиге за продају на вашарима. У дућану је јамачно продавао српске књиге које су од 1761. штампане у Венецији код штампара и издавача Димитрија Теодосија, Грка.

Не зна се, а ко зна да ли ће се икада и сазнати, које су све књиге продаване у новосадском дућану Захарије Орфелина. Српских књига није било толико да би за њих вредело држати књижару. Морао је стога продавати још неке. Пре свега могао је продавати и грчке књиге из венецијанске штампарије Димитрија Теодосија, као што је могао продавати и понеку хрватску и талијанску коју је штампао тај штампар. Могао је продавати и понеку немачку књигу, а може бити и руску. Руским књигама трговао је раније и помињани сликар Аћим Марковић у Северину камо је отишао из Новог Сада. На једној слици он се 1745. потписао: „Јоаким Марковић молер и књигар”. Није јасно како је он долазио до руских књига. Може бити да их је куповао од путујућих трговаца књигама Руса када су зими одлазили у Русију, па их је потом он продавао.¹⁸ Тако некако могао је чинити и Захарија Орфелин. Не зна се ни да ли је Орфе-

¹⁶ Лаза Чурчић, *Књиге, читаоци, књижари и библиотеке старог Новог Сада*, 116.

¹⁷ Георгије Михаиловић, *Српска библиографија XVIII века*, Београд, 1964, бр. 56.

¹⁸ Лаза Чурчић, *Књиге, читаоци, књижари и библиотеке старог Новог Сада*, 124.

лин продавао у своме новосадском дућану и коју од својих песама, *Горестни плач*, *Плач Србији*, *Мелодија к пролећу*, *Тренодија*, *Сетованије* и *Песн историческа*. Да их је продавао у Новом Саду као да сведоче песме које су доспеле у рукописне грађанске песмарице, *Горестни плач*, *Плач Србији* и *Песн историческа*.¹⁹

Сем што је посведочио да је Захарија Орфелин имао 1764/5. дућан у Новом Саду, протосинђел Петар Петровић је рекао да је оне године, 1764, Орфелин објавио календар за следећу годину и Јулинчеву *Историју*. Та сведочанства су одиста преважна. Она потврђују да је новосадско књижарство нудило сем црквених књига, уџбеника и песама и књиге за народ. То прво сведочанство о Орфелиновом календару, који је данас непознат, а за 1766. имао је у рукама и Вук и у њему нашао и „различне шаљиве приповетке” којих „има 15 и 16-ти разговор адвоката и грађанина”. За неке од тих приповедака држао је да су праве народне. Вук је држао да је *Славеносрпски источне цркве календар* „на лето от рождества Христова 1766. био по свој прилици (...) први српски календар”.²⁰ Данас се о Орфелиновим календарима не зна више, а извесно је да је Орфелин њима пожелео да доспе у домове свих. Чини се да у томе није успео, па је 1768. покренуо *Славено-српски магазин* јамачно у нади да ће га прихватити образованији читаоци, али и у томе није успео.

Друга књига која крајем децембра 1765. није била стигла у Орфелинов дућан била је Јулинчева *Кратка историја о пореклу славеносрпског народа*. Та књига строжије говорећи, не припада врху српске историографије 18. века. Написана после Рајићеве четворотомне *Историје*, која је штампана десет година после Орфелинове смрти, 1794/5, и пре него што је написано и објављено Орфелиново *Житије Петра Великог*, Јулинчева *Историја* је била намењена најширем кругу читалаца, мање образованом да нешто науче, а образованом да имају користан приручник, по свему била је књига за народ.

Не треба да буде сумње, Захарија Орфелин је 1765. проширио круг српских књига. Литургијским, теолошким, педагошким и песничким књигама додао је и оне којима је и читање тек требало приближити. Како у оном времену између писаца, штампара, издавача и читалаца није постојао посредник, Орфелин се усудио да покуша и тај посао, започео је штампање књига за народ и отворио књижару. И од једног Орфелина било је то много.

Није Орфелин успео ни као издавач нити као књижар. Био је талентовани песник и графичар, био је и амбициозни историчар и вредан педагог, а после свега остао је без средстава за живот. Не одвећ стар, још и болестан, није се одрекао писања. Престао је, додуше, рад на теологији, педагогији и песништву, али се није одрекао писања за читаоце којима је тек требало приближити

¹⁹ Боривоје Маринковић, *Српска грађанска поезија XVIII и с почетка XIX столећа*, 2, Београд, 1966, 516–517.

²⁰ Вук Ст. Караџић, *О српским календарима*. – У: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 8, Београд, 1969, 524. – Вук није знао да је Захарија Орфелин објавио и календар за претходну, 1765. годину. Види: Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 71.

књигу. Две године пред смрт указала му се прилика да оде у Беч за коректора у Курцбековој штампарији. Пошао је у Беч са рукописима *Вечног календара* и *Искусног подрумара* да их објави. Објавио је обе књиге и пожелео још да начини речник, ваљда славеносрпски. Здравље га је, међутим, све више издавало, па је прихватио позив епископа Јосифа Јовановића Шакабенте да се склони у Пакрац, а оданде се са владиком вратио у Нови Сад и ту заклопио уморне очи.

Насупрот Орфелину, Јован Рајић, рођен исте године као и Орфелин, понашао се увек као учен човек. Ипак забележио је бар једну гусларску песму и објавио је за народ *Бој змаја с орлови* на народном језику.

Десет година пошто је Захарија Орфелин објавио календар за 1766, штампао је Јосиф Курцбек у Бечу календар (Месецослов) за 1776. годину,²¹ а потом и за 1778. годину.²² Сасвим је могућно да је Курцбек издао и више календара, али их више нема познатих. У познатим Курцбековим календарима има и текстова за поуку из Фелбигерових уџбеника.

Два календара издала су браћа Маркидес Пуљо, издавачи првих српских и грчких новина. Они су објавили календаре за 1792. и 1793. годину.²³ Ти се календари не разликују битно од Курцбекових.

Први Србин власник штампарије у Аустрији и издавач других по реду српских новина Стефан Новаковић издао је календаре за 1794. и 1795. годину. За 1794. штампао је два календара, мали и велики. У позната три његова календара Стефан Новаковић је објавио и неколико песама Андрије Качића Миошића.²⁴ Биће да су му се оне чиниле вреднијим од гусларских. Календари Стефана Новаковића најближи су Орфелиновом.

Календари које је објављивала Штампарија Пештанског универзитета, почев од оног за 1795, не разликују се од Курцбекових и ваљда су слабији од оних браће Маркидес Пуљо. Они су, међутим, неизоставно долазили у многе и многе сељачке куће Срба у Аустрији. Али су понајвише били приручник, а никако и поучник. Познати су будимски календари за 1796, 1797, 1798. и 1799. годину.²⁵

²¹ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 130.

²² Исто, бр. 147.

²³ Исто, бр. 261, 287.

²⁴ Лаза Чурчић, *Прве Качићеве песме штампане ћирилицом*. – У ауторовој књизи: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад, 1988, 283–284. Ја сам онде погрешно и ко зна зашто написао да Георгије Михаиловић није видео велики календар Стефана Новаковића за 1794. и да га је регистровао према *Славено-српским ведомостима*. Михаиловић је, међутим, забележио само мали календар, јер није поверовао Стојану Новаковићу да је Стефан Новаковић објавио два календара за исту годину. Оба календара забележио је, међутим, Стојан Новаковић, *Српска библијографија за новију књижевност 1741–1867*, Београд, 1869, бр. 146. и 147. – Оба календара сада поседује Библиотека Матице српске. В. Мирјана Брковић, *Српске књиге и периодика 18. века Библиотеке Матице српске*, Нови Сад, 1996, бр. 501, 505.

²⁵ Г. Михаиловић, цитирано дело, бр. 336, 340, 353, 384.

Међу књиге за народ у 18. веку ваља бележити и кратке историје манастира Златице и Месића, из пера Викентија Љуштине, обе из 1798,²⁶ и манастира Фенека, Викентија Ракића, из 1799.²⁷

Ако је судити по издавачу, хаџи Павлу Стојановићу, трговцу из Баваништа близу Панчева, у књиге за народ иде и *Акатист пречистом гробу Господњу*, 1798.²⁸ *Жртва Аврамова* доживела је 1799. чак три издања,²⁹ па се о њој уистину може говорити као о књизи за народ. Уосталом таква је јамачно и *Песна о житији Алексија Божјија човека*, Будим, 1798. Викентија Ракића.³⁰

Проблем књига за народ постаје сложенији када се постави питање где са делима Доситеја Обрадовића и његових следбеника, Јована Мушкатиновића, Михајла Максимовића, Алексија Везилића или са преводом *Робинзона Данијела Дефоа*. Сва та дела припадају епохи просветитељства и по томе су у темељима народног просвећивања, а то су они темељи који су у 19. веку изнедрили и обликовали књиге за народ. Без њих једва да би било помало романтичког схватања и покрета књига за народ.

Крај 18. века завршен је у српском књижаарству двома књижарама у Новом Саду. Старија, Дамјана Каулиција је издавачке послове започела књигом *Песни различнија на господскија праздници* 1790. године. Та књига доживела је неколико издања и у 19. веку, али је њихов број немогућно утврдити. Из те књиге учило се у народу певање песама уз празнике. Млађа новосадска књижара била је Емануила Јанковића. Та је књижара у свему била окренута ученим читаоцима, онима који су знали шта је књига и који су је тражили. У 19. век ушло је новосадско, а потом и све друго српско издавачко књижаарство, подељено на народно и учено. Ту поделу као да су хтели да помире издавачи књига за народ. Но, то није тема овог рада.

²⁶ Исто, бр. 351, 352.

²⁷ Исто, бр. 388.

²⁸ Исто, бр. 344.

²⁹ Исто, бр. 371, 372, 373.

³⁰ Исто, бр. 360.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- А**
- Августин, св. 28
- Агапије, архимандрит манастира
Ковиља 145
- Ада, град у Бачкој 145
- Азија (Асиа) 24
- Ајценбергер, Франц в. Ејценбергер,
Ференц Антал, штампар у Пешти
- Албанија 41, 42
- Александрија, град 106
- Алексин, Михајло 110
- Алигијери, Данте 11
- Амстердам 140
- Анастасија, св. (Ана, супруга Стефана
Немање) 42, 43
- Ангелина (Ангелија), мајка, св.
(Бранковић) 42-44, 53
- Андреј, руски путујући књижар 105,
106, 114, 155
- Андрија, поп у Ади 145
- Апостолов, Данило, пуковник 20
- Апостоловић, Јован 131, 132
- Арад, град у Румунији 89, 145
- Армени в. Јермени
- Арнот, Антоније 50
- Арсеније, св., српски чудотворац 40,
42, 78
- Арсеније (Атанасије) Живковић,
епископ 111, 123, 136
- Арсеније Теофановић, епископ 28
- Арсеније (Тимотеј) Радивојевић,
епископ 32, 33, 109, 111, 131, 136
- Арсеније Трећи (Чарнојевић,
Црнојевић), патријарх 18, 78, 90,
110, 113, 114, 141
- Арсеније Четврти (Јовановић
Шакабента), патријарх 36, 40-44, 47,
48, 51, 54, 55, 57, 78, 90-93, 135, 145
- Атанасије Александринац (из
Александрије) 106
- Атанасије, јеромонах манастира
Раковца, поп 19, 20, 26
- Атанасије Други (Гавриловић),
патријарх српски 78
- Атанацковић, Платон в. Платон
Атанацковић, епископ
- Аустрија (царевина) 18, 35, 36, 52, 60,
77, 81, 82, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 103,
105, 113, 114, 118, 129, 142, 145,
149, 150, 155, 159
- Аустријанци 18, 141
- Б**
- Баваниште, село у Банату 160
- Балинт Ујлаки (Илочки, из Илока) 11
- Балтијско море 43
- Банат (Банат Темишварски) 56, 58, 59,
112, 114, 119, 123, 129, 138, 145,
150, 151
- Банатска Паланка, село 58, 59
- Бановци, село у Срему 149
- Баноштор, село у Срему 114
- Барања 37
- Бач, град у Бачкој 145
- Бачка 35, 75, 93, 113-115, 130, 131,
134, 145, 148-151
- Бачка Паланка 145
- Бегеч, село у Бачкој 30, 145
- Бела Црква, град у Банату 59
- Беловар (Бјеловар) 110, 125
- Белоруси 16
- Бем, Алфред Лудвикович 66, 69-71
- Београд 11, 17-20, 22, 28, 29, 33, 35,
36, 46-48, 50, 52, 57, 58, 63, 68, 70,
79, 85-87, 93, 96-100, 106, 109,
111, 113, 118, 121, 122, 129, 130,
132-134, 141, 142, 152, 153, 157-159
- Беочин, манастир 109-111, 117, 129

- Берат (Београд у Албанији) 42
Беч 14, 19, 28, 33, 35, 37, 38, 43-45, 47,
54, 63-67, 77, 79, 88, 91-96, 98, 99,
103, 113, 116, 117, 130, 131, 133, 135,
138, 141, 143, 145, 150, 157-159
Бечеј, град у Бачкој 89, 107, 148
Бечкерек (Зрењанин), град у Банату
105-107, 109, 119, 123, 124, 136, 139
Бешеново, манастир 113
Бешка, село у Срему 81, 142, 143
Благојевић, Аврам, свештеник 137
Благојевић, Марта 137
Богдановић, Андреј 136
Богдановић, Васа, Василије 119, 120
Богдановић, Весела 120-123
Богдановић, Димитрије 122
Богдановић, Јаков 119
Богдановић, Јека 120
Богдановић, Марија 120
Богдановић, Михајло 119
Богдановић, Недељко, хаџи (калуђер,
Никанор или Никодим) 105-107,
119-124, 139, 155
Богдановић, Ружица 120
Богдановић, Стеван 150
Богдановић, Стојић 119-121
Богојевић, Михајло 109
Богојевић, Јован 108
Бођани, манастир 35, 37, 106, 109, 113,
115
Божих, Ана 108
Божих, Анастасије 108
Божих, Василије 108
Божих, Николај 108
Божих, Пантелија, капетан 87, 113, 114,
141, 142
Божих, Стефан 108
Борша, Гедеон 49
Босанци 142
Босна 12, 41, 43, 60, 61, 98-104, 114
Бошков, Мирјана 70
Бошњак, Стојан, капетан 142
Брајткопф, Јохан Готлоб Емануел 95
Бранковић, Ђорђе, гроф 31, 49, 141
Бранковић, Ђорђе, деспот в. Максим,
владика, св.
Бранковић, Јован в. Јован Бранковић,
деспот, св.
Бранковићи, деспоти сремски,
светитељи 18, 48, 57
Братислава (Пожун) 41, 53, 131, 132
Бреслава (Врошлав) 29
Брковић, Мирјана 70, 72, 75, 159
Брчанин, Мирко 142
Брчко 142
Бршљаница, село у Славонији 110
Бугари 13, 16, 39, 40, 42, 43, 48, 75,
116, 154
Бугарин, Дамјан 108
Бугарска 10, 41
Будим 11, 25, 27, 28, 33, 75, 96, 100,
103, 110, 121, 124, 130, 131, 138,
159, 160
Буковина, област 130
Букурешт 141
Буњевци 88, 150
- В**
- Вараждински Генералат 110
Василев, Асен 43
Василије, монах у Крушедолу 113
Василије Велики, св. 31, 106, 115
Василије Димитријевић, епископ 37
Василије Крижановски 27-33, 111,
121, 130, 131, 149, 156
Василије Македонац 127, 155
Васин, Босилка 108
Ватсон Англичанин в. Текелија, Сава 13
Везилић, Алексије 95, 133, 160
Велмар Јанковић, Светлана 15
Венеција (Млеци) 29, 47, 48, 62-77,
79, 81, 82, 91, 93, 94, 103, 108,
111-113, 116, 117, 130, 132, 136-140,
143, 154, 157
Венцловић Стефановић, Гаврило в.
Гаврило Стефановић Венцловић
Веселинов, Иванка 123
Веселиновић, Рајко 87, 113, 141
Византија 9, 10, 39
Византинци 9
Викентије Јовановић, митрополит 35,

78, 110, 123-125, 155
 Викентије Љуштина, архимандрит 96,
 137, 160
 Викентије Поповић, калуђер 147
 Викентије Поповић, митрополит 35,
 50, 110
 Викентије Ракић, калуђер 159, 160
 Вилна, град у Литванији 110
 Вилово, село у Шајкашкој 107, 109,
 114, 133, 146
 Висарион, даскал 156
 Висарион Павловић, епископ 27, 29,
 33, 107, 130, 135, 156
 Витезовић, Павле Ритер 41-44, 51-53,
 92
 Витковић, Секула 108
 Витковићи 91
 Владисавић, Сава 12, 60, 61, 100-102,
 104
 Владислав, српски краљ, св. 42
 Властар, Матија в. Матија Властар,
 јеромонах
 Влашка (Мала Влашка, Олтенија у
 Румунији) 35, 89
 Возњицин, Прокопиј Богданович,
 дипломата 113
 Војводина 16, 18, 27, 32, 35, 56, 105,
 119, 122, 143, 149
 Војловица, манастир 142
 Вошчанка, Максим, штампар у
 Могилову 112, 115
 Вршац 12, 15, 32, 47, 48, 56, 58-60, 77,
 87, 111, 112, 126, 136
 Вујановски, Стефан 13
 Вујичић, Стојан 35, 42, 50
 Вук, ђак 123
 Вук, кујунџија 124
 Вукановић, Сава 137
 Вуковар, град у Хрватској 62, 114
 Вуковић, Божидар Подгоричанин,
 војвода 85, 86, 143, 153
 Вуковић, Вићенцо 85, 86, 153
 Вуковић, Сава 137

Г
 Гаврил, игуман манастира Раковца 19
 Гаврило, арханђел 59
 Гаврило, патријарх српски (17. в.) 12,
 20, 90, 154
 Гаврило Стефановић Венцловић 12,
 90, 126, 129, 154
 Гавриловић, Никола 150, 151
 Галиција 155
 Гардиновци, село у Шајкашкој 143
 Гедеон Криновски 111, 116
 Георгије Амартол, монах 127, 155
 Георгије Богослов, св. 106, 115
 Георгије из Грчке („греческаја земља”)
 107
 Георгије Кедрин 127
 Георгије Нови, св. из Софије 42, 44, 53
 Георгијевић, Анђа 137
 Георгијевић, Јован в. Јован
 Георгијевић, епископ
 Георгијевић, Риста 137
 Георгијевић, Станоје 108
 Герасим, проигуман у Хилендару 121
 Геснер, Соломон 96
 Гетинген 62, 64, 67, 76
 Глоговац, село код Копривнице 125
 Голдони, Карло 95, 133
 Гомирје, манастир у Хрватској 112
 Горажде, град у Босни 87
 Госпић, град у Хрватској 112
 Грабовац, манастир у Мађарској 28
 Градиштанац, Сима, капетан 114
 Граднулица, део Бечкерека 123
 Грачаница, манастир 86
 Грбић, Душица 123
 Григорије, игуман 114
 Григорије Богослов, св. 115
 Григорије из Низијанза 31
 Григорије Цамблак 11
 Гроздановић-Пајић, Мирослава 28
 Гроцка 106
 Грубић, Лазар 108
 Грузијци 9
 Груја, поп 145
 Грујић, Радослав М. 18, 27, 50, 123

Грујица, поп у Бегечу 145
Грци 9-13, 40, 60, 62, 73, 77,
79, 93, 100, 102, 157
Грчка 37
Гутенберг, Јохан 92

Д

Давид, бугарски цар, св., брат цара
Самуила 40, 42
Давид, јеврејски цар, псалмопевац 21
Давидов, Динко 27, 37, 38, 41, 46-52,
57, 58, 75, 78
Давидовић, Димитрије 150
Далмација 43, 130
Дамаск 106
Дамјан, ђакон у Копорину 126
Дамјан, св. 21, 22, 24, 26
Дамјановић, Г. 111
Дарданија 41, 43
Делић, Милан П. 107
Денић, Чедомир 19
Дефо, Данијел 13, 160
Дечани, манастир 56, 128
Дивош, село у Срему 128, 129
Димитрије, епископ и патријарх 121,
122
Димитрије Ростовски (из Ростова,
Туптало), св. 33
Димитријевић, Василије в. Василије
Димитријевић, епископ
Димитријевић, Стеван 20
Димитријевић, Теодор 117
Дионисије Новаковић, епископ 27, 28,
31, 33, 75, 91, 128, 130, 131, 135,
137, 149, 156
Доментијан Хилендарац, биограф 119,
155
Доситеј Обрадовић 13, 14, 19, 31, 46,
48, 49, 60, 95-97, 112, 128, 142, 160
Драгутин, српски краљ 39, 42, 44
Дрина, река 87, 154
Дубровчанин 12, 60, 102
Дужи, манастир код Требиња 109
Дунав 13, 24, 36, 40, 43, 87, 91, 123
Душан, српски цар 43, 44, 48, 56

Ђ

Ђаковић, Исаија в. Исаија Ђаковић,
епископ
Ђинами (Гинами), Бартоломео 85, 153,
154
Ђинами (Гинами), Марко 85, 153
Ђинами (Гинами), Ромео 85
Ђоилић, Јован 108
Ђорђе Бранковић, деспот сремски в.
Максим, владика, св.
Ђука, господин 109
Ђукић, Аврам 50, 151
Ђур (Ђер), град у Мађарској 133
Ђурђе Црнојевић, господин Зете 85, 86
Ђурча, хаџија 37

Е

Европа, Западна Европа 9
Египат 9
Езоп 31
Ејценбергер, Ференц Антал, штампар
у Пешти 98, 100-103
Елбасан, град у Албанији 42
Енгел, Јохан Јакоб 133
Енглези 13
Енглеска 36, 49, 50, 92
Ерчић, Властимир 33, 36, 130
Етиопљани 9

Ж

Жабал, град у Шајкашкој 145, 150,
151
Жефаровић, Христофор в. Христофор
Џефаровић
Живановић, Синесије в. Синесије
Живановић, епископ
Живковић, Арсеније (Атанасије) в.
Арсеније (Атанасије) Живковић,
епископ
Жигмонд в. Сигисмунд, краљ

3

Загуровић, Јеролим 85, 86, 153
Западна Европа в. Европа
Захарија Миливојев, игуман
    манастира Хопово 142, 143
Земун 80, 118, 146
Зета, држава 85
Златица, манастир у Банату (Румунија)
    114, 160
Зонара Јован в. Јован Зонара

И

Иван Алексејевич, царевих 113
Иван Асен Други, бугарски цар 43
Иванчевић, Љубомир 81
Ивић, Алекса 50
Избиште, село у Банату 75
Иларион Руварац, архимандрит 17
Илирик 43
Илић, Вулин, оберкапетан 114
Илок, град у Срему 114
Индија 126
Инђија, град у Срему 35, 50
Ириг, град у Срему 18, 115
Исаија, игуман манастира Крушедола
    113
Исаија Ђаковић, епископ 114
Исаија Париводски, јеромонах 17, 18,
    26
Исаија Политељ, проигуман 111
Исаија Хрњаковић (Исаија Кобиљац),
    јеромонах 146 в. и Хрњаковић,
    Јанко
Исус Христ 22-26, 38, 39, 129, 158
Италија 11
Италијани 13, 86, 88, 102, 140

Ј

Јаворски, Стефан в. Стефан Јаворски,
    митрополит
Јаков од Камене Реке 85, 153, 154
Јакшићи, породица, из гусларске
    поезије 23

Јанковић, Емануил 95, 96, 118, 133,
    137, 160
Јанковић, Сава, 137
Јанковић Миријевски, Теодор 138
Јаши, град 141
Јевреји 118
Јевстахије Плахида, св. 21, 22, 24
Јелачић, Јосип 27
Јелена Анжујска, царица, св. 42, 43
Јелинек, Матеј, ректор 27, 29, 135, 156
Јелисавета, монахиња 107
Јелисавета Петровна, руска царица 89,
    116
Јермени 9, 97
Јерусалим 31, 36, 38, 47, 77, 79, 80, 157
Јефtimiје, архимандрит 123
Јефtimiје, поп у Мошорину 145
Јоакимовић, Петар, капетан 114
Јован, магистар (учитељ у Сентомашу)
    145
Јован Богослов, св. 129
Јован Бранковић, деспот, св. 20, 21,
    23-25, 42
Јован Владимир, св. 42
Јован Георгијевић, епископ,
    архиепископ 12-15, 36, 47, 48, 56-
    61, 67, 79, 80, 91, 94, 95, 102, 113, 126
Јован Дамаскин (из Дамаска), св. 105,
    106, 115
Јован Златоусти, св. 20, 31, 106, 115
Јован Зонара 127, 155
Јован Јовановић, епископ 109, 113
Јован Лествичник, св. 126, 155
Јован Рајић, архимандрит 13, 30, 48,
    60, 91, 94-96, 111, 128, 132, 136, 139,
    150, 158, 159
Јовановић, Аврам, протопрезвитер 27,
    109, 128
Јовановић, Викентије в. Викентије
    Јовановић, митрополит
Јовановић, Георгије 128, 129
Јовановић, Јован в. Јован Јовановић,
    епископ
Јовановић, Лазар 109
Јовановић, Никанор в. Никанор
    Јовановић, архимандрит

- Јовановић, Раденко 110
 Јовановић, Софроније в. Софроније
     Јовановић, епископ
 Јовановић, Спиридон в. Спиридон
     Јовановић, калуђер у Хопову
 Јовановић Шакабента, Јосиф в. Јосиф
     Јовановић Шакабента, епископ
 Јовановићи Шакабенте 91
 Јосиф, игуман манастира Мораче 110
 Јосиф, митрополит зетски 126
 Јосиф, поп у Тителу 143, 144, 147
 Јосиф Други, аустријски цар 59,
     94, 138
 Јосиф Јовановић Шакабента, епископ
     48, 60, 136, 159
 Јосиф Рајачић, патријарх 134
 Јулинац (Ђулинац), Павле 47, 73, 93,
     116, 117, 133, 157, 158
 Јустинијан Други, византијски цар 39,
     40
- К**
- Камена Река (Ћустендил), град 85,
     153, 154
 Кара, Трифун 153
 Карађорђе 46, 156
 Карансебеш, град у Румунији 59
 Каратајев, Иван Прокофјевич 110
 Карацић, Вук Стефановић 12-16, 23,
     61, 81, 97, 134, 137, 143, 158
 Карловац (Горњи), град у Хрватској 75
 Каћ, село у Шајкашкој 133
 Каулиције, Дамјан 110, 117, 118, 160
 Каулиције, Константин 117
 Качић-Миошић, Андрија 159
 Кијев 20, 27, 28, 33, 66, 69, 75, 87, 90,
     94, 109, 114, 117, 125, 128-130, 141,
     147, 154, 156
 Кипријан (Ћипријан) 19
 Кирил Транквилион 110, 155
 Кириловић, Димитрије 139
 Клајн (Мику), Самуел 96
 Клемент Седми, папа 73
 Клеут, Марија 133
 Климент, св. 42
- Ковијанић, Ристо 132, 135, 153
 Ковиљ, манастир 51, 109, 113, 115,
     123, 132, 145, 146, 150
 Ковиљ, село у Шајкашкој 151
 Козачински, Емануил (Мануил,
     Михајло) 27, 28, 31, 33, 36, 44, 45,
     46, 55, 91, 92, 130, 156
 Коларић, Миодраг 50
 Колендић, Петар 38, 39, 41, 51, 52, 54
 Коморан, град 12, 90, 129
 Константин Студеничанин (из Студе-
     нице) 36, 40, 44, 51, 52, 54, 55, 56,
     87, 91, 156
 Константин Филозоф Костенички 11
 Константинопољ в. Цариград
 Констанца на Баденском језеру 11
 Копорин, манастир 126
 Копривница, град у Хрватској 125
 Копти, народ 9
 Кореси, Ђакон, румунски штампар 16.
     века 87
 Косовац, Мато 18
 Косово 18
 Костајница, град у Хрватској 28
 Костић, Лаза 97
 Костић, Мита 50, 88, 100, 103, 106,
     121, 125, 141
 Котор, град 153
 Крагујевац 138
 Крајков, Јаков 85, 153, 154
 Краков 140
 Крижановски, Василије в. Василије
     Крижановски
 Крижевци, град у Хрватској 111
 Криновски Гедеон в. Гедеон
     Криновски
 Крстић, Тома 110
 Крстић, Угљеша 131, 132
 Крушедол, манастир 18, 109, 113, 114,
     120, 125-127, 135, 142, 145, 155
 Крчедин, село у Срему 143
 Кувеждин, манастир 48, 57
 Кузман (Козман), св. 21, 22, 24, 26
 Кузмановић, Јован, 105
 Курицбек, Јосиф 65-67, 77, 79, 94-96,
     103, 117, 150, 159

- Л
- Лав Десети, папа 73
- Лавов (Љвов) 110, 144, 146
- Лазар, кнез, св. 42, 46, 48, 113
- Лазаревић, Николај 13, 96
- Лазаревић, Стефан в. Стефан
- Лазаревић, деспот
- Лајпциг 28, 95-97, 133, 140, 152
- Лаудон, генерал 134
- Лауер, Рајнхард 62
- Лебл, Абрахам 118
- Левшин, Платон в. Платон Левшин,
митрополит
- Лединци, село у Срему 25
- Леополд Други, цар
- аустријски и краљ мађарски 25, 149
- Леополд Колонић, кардинал 88
- Лепавина, манастир у Хрватској 110
- Лесковац, Младен 134
- Лок, село у Шајкашкој 133
- Лончаревић, Илија, оберлајтнант 112,
117
- Лугош, град у Румунији 59
- Лужички Срби в. Срби
- Лукијан Мушицки, архимандрит,
епископ 17, 49, 71, 96, 149, 151
- Љ
- Љубавић, Божидар Горажданин 85,
86-87
- Љубавић, Димитрије 86
- Љубавић, Ђурђе (Ђуро) 85
- Љубавић, Теодор в. Теодор Љубавић,
јеромонах
- Љуштина, Викентије в. Викентије
- Љуштина, архимандрит
- М
- Мађари 11, 13, 37, 49, 52, 88, 92,
118, 129, 131
- Мађарска (Угарска, Јужна Угарска)
11, 25, 26, 36, 40, 43, 49, 100-102,
121, 139, 150, 152
- Макарије, јеромонах, штампар 18, 86
- Македонија 10
- Македонија у Грчкој 37
- Македонци, словенски 43
- Максим, владика, св. (Ђорђе
Бранковић, деспот сремски) 23, 42,
44
- Максим, јеромонах, калиграф 17
- Максим Секулић, архимандрит 117
- Максимов, Мојсеј, ђак 148
- Максимов, Павле, ђак 148
- Максимовић, Михајло 13, 96, 160
- Мала Влашка в. Влашка
- Мала Ремета, манастир 109
- Манасија, манастир 128
- Мано-Зиси, Катарина 28
- Мансфелд, Јохан Георг 58, 94-95
- Марија Терезија, царица 40, 41, 43,
44, 53, 54, 59, 60, 93, 94, 102, 106,
138
- Маринкови 146
- Маринковић, Боривоје 48, 50, 72, 133,
135, 158
- Маринковић, Живан, поп у Тителу
145, 146
- Маринковићи 146
- Маркидес Пуљо, браћа в. Пуљо
- Маркидес, браћа
- Марко, монах (таха), преписивач 119,
121-124, 155
- Марко, поп из Сомбора 105
- Марков, Теодор, поп у Тителу 147
- Марковић, Елеонора 125
- Марковић, Живко 35, 42, 50
- Марковић, Јоаким (Аким, Аћим),
сликар 119, 121, 123-126, 129, 155,
157
- Марковић, Сузана 125
- Марковић, Тереза 125
- Марча, манастир 125
- Матеј, јеванђелист 22
- Матија, инок (калуђер) 127
- Матија Властар, јеромонах 126, 155
- Матић, Светозар 50, 58, 132
- Матицки, Миодраг 35
- Мачва 40

- Медаковић, Дејан 48, 50
 Мелетије Смотрички, епископ 64, 79, 129
 Месић, манастир 160
 Месмер, Тома 38, 39, 44, 74, 75
 Методије, св. словенски 9, 10, 42
 Мехадија, град и бања у Румунији 59
 Мијатов, Кирило, ђак 148
 Микић, Стефан 108
 Милер, Густав Адолф 57
 Милетић, Аврам 133, 134
 Милетић, Дамјан 108, 113
 Милетић, Светозар 133, 134
 Милешева, манастир 86, 153
 Миливојев, Захарија в. Захарија
     Миливојев, архимандрит
 Миливојев, Јован 142
 Милованов, Стеван 98
 Милорадовић, Боле 15
 Милорадовић (Цвејић), Петар 131, 132
 Милутин, краљ (мироточац у Софији), св. 42, 44
 Милутиновић-Сарајлија, Сима 97
 Мирковић, Лазар 18, 22, 109
 Мирковић, Павле 108
 Мирољуб, Василије 128
 Мирон Ненадовић, јеромонах 17-19, 21
 Миросављевић, Алексије 109
 Миросављевић, Вељко (Веља) 31-33, 107, 112, 119, 120
 Михаил, Замфира 70
 Михаил, Паул 70
 Михаил Фјодоров, руски цар 110
 Михаиловић, Георгије 46, 47, 49, 50, 63-67, 70-75, 79, 99, 100, 111, 116, 131, 157-159
 Михајло, арханђел 59
 Михајло Пивљанин (из Пиве), духовник манастира Раковца 19, 26
 Мишић, Смиља 93
 Мишковић, Јован 108-110
 Могила Петар в. Петар Могила
 Могиљов, град у Белорусији 110
 Модра, град у Словачкој 132
 Мојсеј Путник, епископ, архиепископ 93, 128, 132-136, 139, 140
 Мојсије, оснивач јеврејске религије 21
 Молдавија 11
 Момировић, Петар 16, 32, 56-59, 105-109, 111-115, 142, 143, 146, 149
 Моравска 9, 10
 Моравски Словени в. Словени
 Морача, манастир 110, 125
 Мориш, река 18, 19
 Моровић, село у Срему 114
 Москва 12, 20, 26, 32, 36, 47, 68-74, 87-90, 92, 94, 105-112, 114-116, 119, 125, 126, 128, 139, 141, 144, 154
 Мостар 137, 152
 Мохач, град у Мађарској 19
 Мохово, село у Срему 75
 Мошорин, село у Шајкашкој 109, 144, 145, 150
 Мразовић, Аврам 13, 149
 Мркаљ, Сава 14, 61
 Мркшина црква, манастир 86
 Мушицки, Лукијан в. Лукијан
     Мушицки, архимандрит, епископ
 Мушкатиновић, Јован 13, 95, 133, 134, 138, 160
 Н
 Нарта, село код Беловара 125
 Наум, св. 42
 Недељко, поп у Бачу 145
 Недељко, протопоп у Бачкој Паланци, 145
 Недељков, Павле, ђак 148
 Немачка 36, 49, 50, 92, 152
 Немирово, град 141
 Немировски, Јевгениј Љвович 85, 153
 Немци (Саси) 13, 18, 37, 52, 86, 88, 92, 118, 140, 150, 151
 Ненадовић, Арсеније 107, 109
 Ненадовић, Георгије 107, 109
 Ненадовић, Григорије 107, 109
 Ненадовић, Мирон в. Мирон
     Ненадовић
 Ненадовић, Павле, в. Павле
     Ненадовић, архиепископ
 Ненадовић, Павле, народни секретар

40, 44, 46-49, 51, 53-55, 92
Нестор, јерођакон из Бегеча 30, 33
Нестор, поп у Тителу 147
Несторовић, Урош 150
Нешко, поп у Граднулици 123, 124
Нешковић, Никола 12, 47, 48, 57, 91
Нештин, село у Срему 105, 106
Никанор, проигуман Крушедолац 18
Никанор Јовановић, архимандрит 17,
26
Никодим, архиепископ српски,
мироточиви и чудотворац 42
Никола, син поп Нешка 123
Никола, учитељ у Жабљу 145
Николај, Лудвиг Хајнрих 96
Николајевић, Теофан, ђак 148
Николић, Андра 137
Николић, Гаврило 150
Николић, Сава, оберкапетан 114
Никон, игуман манастира Златице 114
Никон, патријарх московски 11, 20, 90
Ниш 138
Нова Градишка, град у Хрватској 77,
81
Новаков, Генадије 110
Новаковић, Дионисије в. Дионисије
Новаковић, епископ
Новаковић, Стефан 95-97, 159
Новаковић, Стојан 50, 69, 70, 72, 73,
159
Нови Сад (Петроварадински Шанац,
Српска Атина) 17-19, 27, 28, 31-34,
38, 47, 51, 55, 57, 68, 70, 75, 78, 79,
81, 88, 91-93, 96, 98, 105-143,
145-160
Ногић, Марко 77

О

Обрадовић, Василије 109
Обрадовић, Георгије 109
Обрадовић, Доситеј в. Доситеј
Обрадовић
Обрадовић, Теодор 109
Обреновићи 16, 156
Опово, село у Банату 112

Ораховица, манастир у Хрватској 81
Орбин, Мавро 12, 40, 60, 61, 98, 99,
101, 102, 104
Орфелин, Захарија 13, 14, 28, 29, 31,
33, 46-48, 57, 60, 64, 66-69, 71-75,
78, 79, 82, 93-97, 111, 112, 116, 117,
128, 132, 133, 135-137, 139, 148,
157-159
Орфелин, Јован 116, 117
Оршава, град у Румунији 59
Осек (Осијек) 31, 88
Остојић, Јован 108
Остојић, Тихомир 19, 31-33, 142
Острогорски, Георгије 40
Охрид 42

П

Павле Ненадовић, архиепископ 46-48,
55, 64, 67, 75, 77-79, 82, 88-90, 116,
135, 147, 157
Павле Петровић, руски велики кнез и
цар 71, 74
Павле Трећи, папа 73
Павлов, Стефан 148
Павловић, Висарион в. Висарион
Павловић, епископ
Павловић, Партеније в. Партеније
Павловић, епископ
Павловић, Теодор 152
Пајсеј, проигуман Крушедолац 18
Пајсије Хилендарски, бугарски
историчар, св. 40
Пакрац 31, 75, 111, 123, 136, 159
Пал, Шандор 152
Панковић, Душан 49
Панкратије, јеромонах 124
Панонски Словени в. Словени
Пантић, Мирослав 47, 63-65, 68
Пантић, Сава, свештеник 109, 125
Панчево 152, 160
Папић, Максим, учитељ у Жабљу 150
Париводски, Исаија в. Исаија
Париводски, јеромонах
Партеније Павловић, епископ 145
Париз 140

- Пашијан, село у Славонији 125
 Пеја, презвитер 107
 Пејин, Петар 110
 Персија 9
 Петар Алексејевич, царевић 113
 Петар Велики, руски цар 13-15, 20,
 26, 79, 87, 89, 94, 95, 113, 114, 116,
 137, 143, 158
 Петар Други Петровић Његош,
 владика 97
 Петар Могила, митрополит 46, 67, 73
 Петар Петровић, епископ 47, 116, 157,
 158
 Петар Смедеревац (из Смедерева),
 златар 124
 Петка (Параскева), св. 42, 44, 53
 Петковић, Сава 120, 126, 127
 Петковица, манастир 114, 120
 Петрарка, Франческо 11
 Петров, Нестор, руски путујући
 трговац 106, 114, 115, 155
 Петров, Симеон 148
 Петроварадин 24, 25, 27, 124, 131, 141
 Петроварадински Шанац в. Нови Сад
 Петроград (Санктпетербург, Петер-
 бург) 66, 73, 99, 110, 114, 115, 154
 Петровић, Александар 111
 Петровић, Арсеније 108
 Петровић, Михајло 108
 Петровић, Павле 108
 Петровић, Петар в. Петар Петровић,
 епископ
 Петровић, Силвестер в. Силвестер
 Петровић, јеромонах
 Петровић, Теодор в. Теодор Петровић,
 јерођакон
 Петровић Његош, Петар Други в.
 Петар Други Петровић Његош,
 владика
 Петровски, Нестор М. 50
 Пећ 78, 81, 135, 153
 Пецињачки, Срета 148, 150
 Печвар, место у Мађарској 75
 Пешта (Будимпешта) 12, 36, 44, 54, 88,
 96-98, 100, 102, 103, 120, 132, 152,
 156, 159
 Пишчевић, Симеон 133, 141
 Пишчевић, Стефан, отац Симеуна 141
 Пишчевићи 91
 Платон Атанацковић, епископ 120, 134
 Платон Левшин, митрополит 65-67,
 113
 Плашки, манастир у Хрватској 75
 Подгорица (Титоград) 138, 153, 156
 Подунавска Граница 146, 148
 Политељ Исаија в. Исаија Политељ,
 проигуман
 Полоцки, Симеон в. Симеон Полоцки,
 монах
 Пољаци 9, 140
 Поморишје 89
 Поморје, западно 43
 Поповић, Арсеније, поп у Тителу 147,
 148
 Поповић, Викентије в. Викентије
 Поповић, митрополит
 Поповић, Јован, поп у Тителу 147, 150
 Поповић, Јован Пеција 137
 Поповић, Јован Стерија 12, 15, 47
 Поповић, Мојсије, поп у Тителу 147-
 150
 Поповић, Павле, грађанин Новог Сада
 108, 112
 Поповић, Прокопије, поп у Тителу 149
 Поповић, Сава, поп у Тителу 149
 Поповић, Стефан в. Стефан Поповић,
 игуман
 Поповић, Теодосије, протопоп иришки
 18
 Потисје 89
 Потиска Граница 146
 Потиски дистрикт 148
 Почајев, место у Украјини 110
 Праг 28, 152
 Прокопије, св. 18
 Прокопович, Феофан в. Феофан
 Прокопович
 Прохоров, Димитрије, руски путујући
 књијар 110
 Пуљо Маркидес, браћа 41, 159
 Путник, Мојсеј в. Мојсеј Путник,
 епископ, архиепископ

- Р
- Р. С. 17, 18
- Раваница (Врдник), манастир 113
- Радаков, Јелена 110
- Радивојевић, Симеон в. Симеон
Радивојевић, јеромонах
- Радивојевић, Стефан 107
- Радивојевић, Арсеније (Тимотеј) в.
Арсеније (Тимотеј) Радивојевић,
епископ
- Радиновић, Пантелија 110
- Радић, Јован 60, 61, 98-104
- Радичевић, Бранко 97
- Радовановић, Марко, учитељ у Тителу
149, 150
- Радојичић, Ђорђе Сп. 18, 19, 153, 156
- Радонић, Григорије (или Георгије) 107
- Радонић, Јован 98
- Радонић, Симеон 107, 111
- Радосављевић, Јован, 110
- Радосављевић, Стефан, поп 128
- Рајачић, Јосиф в. Јосиф Рајачић,
патријарх
- Рајић, Јован в. Јован Рајић,
архимандрит
- Рајков, Божидар 40
- Рајковић, Ђорђе 69, 70, 119-121
- Рака, поп 142
- Рака (Раја), велики коморник 20-25
- Ракић, Викентије в. Викентије Ракић,
калуђер
- Ракић, Ђорђе 117
- Раковац, манастир 12, 17-26, 38,
88, 112, 113, 129, 135, 136, 146, 154
- Раковица, манастир 114
- Рампацето, Ђовани Антонио 85, 153
- Растко Немањић в. Сава, св. српски
- Рафаил Заболотски, кијевски
митрополит 130
- Рача, манастир 87, 126, 129, 134
- Рачани (калуђери из манастира Раче)
90, 154
- Рашка 41, 43
- Рашковић, Мојсеј, оберкапетан 114
- Рашковићи 91
- Релковић, Матија Антун 96
- Ремета, манастир 147
- Ридњача, село у Хрватској 128
- Рим 9, 24
- Римљани 13
- Римник (Велики Римник), град у
Румунији 35, 74, 77, 79, 89, 90, 116,
155
- Ритмилер, Карл 118
- Ровиште, село у Славонији 110
- Рубешић, Лазар 136
- Руvaraц, Димитрије 17, 20, 29, 30, 32,
33, 50, 119, 120, 132, 142, 145, 147
- Руvaraц, Иларион в. Иларион Руvaraц,
архимандрит
- Рујно, манастир 86
- Рума, град у Срему 115, 116, 157
- Руменка (Пирош), село у Бачкој 111
- Румуни 13, 37, 85-88, 92, 94, 96, 116
- Румунија 16, 77, 88, 116, 155
- Руси (Московити, Москаљи) 11, 13,
16, 27, 31, 37, 45, 49, 50, 57, 58, 62,
70, 72, 87, 92, 93, 102, 105, 106, 110-
116, 125, 129, 140, 141, 148, 149,
155-157
- Русија (Московија, Московска Русија,
Кијевска Русија) 11, 14, 19, 20, 28,
31, 36, 37, 43, 63, 69, 70, 75, 87-89,
91-94, 102, 103, 106, 113, 115-117,
135, 141, 143, 154, 156, 157
- Русини (Угроруси) 88, 92
- С
- Сава, магистар 145, 146
- Сава, река 13, 36, 40, 87, 91, 123
- Сава, св. српски 20, 22, 38, 39, 40, 41,
42, 53, 55, 78, 119, 121, 122, 124,
129, 155
- Сава Дечанац (из Дечана) 154
- Сава Други, архиепископ, св. 42
- Савић, Андрија, учитељ 148
- Савић, Тодор 136
- Савковић, Бошко 108
- Саксонија (Доња Саксонија) 62
- Самуило, краљ 40

- Сандић, Александар 123
 Сарајево 101, 104
 Света земља (Палестина) 120, 124, 142
 Северин, место у Славонији 75, 124, 125
 Сегедин 89, 111, 115, 123, 124
 Секереш, Атанасије Димитријевић 67, 95
 Секулић, Максим в. Максим Секулић, архимандрит
 Сента, град у Бачкој 145
 Сентандреја 28, 129, 132, 135
 Сентомаш (Србобран), град у Бачкој 145
 Сервија, манастир у Грчкој 37
 Сервијски, Димитрије 110
 Сервијски, Катарина 110
 Сервицки, Марко 138
 Сечански-Бранковић, Вера 63
 Сигисмунд, краљ 11
 Силвестер Петровић, јеромонах 112
 Симеон, јеромонах Крушедолац 18
 Симеон, јеромонах манастира Раковца 25
 Симеон, св. (Стефан Немања, велики жупан) 10, 22, 40-43, 78, 113, 119, 121, 122, 124, 129, 155
 Симеон Полоцки (из Полоцка), монах 106, 115
 Симеон Стојковић, јеромонах 106, 114
 Симеон Филиповић, епископ 124-126
 Симон, ђакон из светогорског манастира св. Павла 154
 Симон, св. (Стефан Првовенчани, краљ) 40, 42
 Синдик, Надежда Р. 28
 Синесије Живановић, епископ 51, 52, 78, 155
 Синесије Радивојевић, јеромонах у Беочину 117
 Сирија 9
 Скерлић, Јован 51
 Скопље (Скопје) 18, 153
 Славеносрбија у Русији 141
 Славковић, Бошко 108
 Славковић, Грлица 108
 Славковић, Славко 108
 Славонија 43, 100, 101, 103, 124, 145, 150, 151
 Сланкамен, село у Срему 75, 114
 Словаци 9, 27, 37, 52, 88, 92, 118, 138, 156
 Словачка 88
 Словени 9, 10, 87 (Западни Словени) 9 (Моравски Словени) 9 (Панонски Словени) 9
 Словенци 37, 88, 92
 Смотрицки, Мелетије в. Мелетије Смотрицки, епископ
 Соларић, Павле 67-69, 71, 73, 74
 Соломон, јеврејски краљ 22
 Сомбор (Сомборски Шанац), град у Бачкој 105, 106, 111, 114, 149, 155
 Софија, град 40, 42, 43, 153
 Софроније, јеромонах 124
 Софроније Врачански (из Враце), бугарски калиграф и писац 40
 Софроније Јовановић, епископ 78
 Спиридон, владика 18
 Спиридон Јовановић, калуђер у Хопову 31, 32
 Срби 9 (Лужички), 10-14, 20, 27, 28, 31-34, 36, 40, 42, 43, 46, 48, 52, 56, 57, 60, 61, 63-66, 69-72, 77, 79, 81, 82, 85-105, 111-118, 121, 122, 125, 126, 129, 132-134, 138-143, 151-159
 Србија 16, 25, 41, 43, 86, 118, 122, 123, 140, 156, 157
 Срђанов, Војин 98
 Срезњевски, Всеволод Измаилович 66, 69-72
 Срем (Сирмија) 11, 18-20, 23-25, 43, 114, 115, 129, 145, 150, 151
 Сремски Карловци 17, 18, 20, 27, 28, 30-33, 35, 36, 44, 46-48, 54, 56, 64, 79-81, 88-92, 94, 106, 111, 113, 118-121, 129, 130, 135, 136, 142, 143, 145, 150, 156
 Стајић, Васа 32, 33, 107, 109, 111, 116, 117, 119-121, 125, 130, 131, 135-137, 156
 Станковић, Јован 108

- Стевановић, Јаков 75
 Стефан, магистар, учитељ у Београду 31
 Стефан Дечански, краљ, св. 20, 42, 56, 58
 Стефан Јаворски, митрополит 109, 115, 125
 Стефан Лазаревић, деспот 10, 11, 42, 128
 Стефан Морачанин (из Мораче), јеромонах 110
 Стефан Немања в. Симеон, св.
 Стефан од Скадра (Мариновић) 85, 153
 Стефан Поповић, игуман 115
 Стефан Првовенчани в. Симон, св.
 Стефан Рапави, св. (сремски деспот Бранковић) 40, 42, 44, 53
 Стефан Стратимировић, архиепископ и митрополит 12
 Стефан Штиљановић, св. 42
 Стефановић, Гаврил 107
 Стефановић, Мирјана Д. 68
 Стефановић, Петар 117, 118
 Стирија 43
 Стојановић, Љубомир 18, 56-58, 85, 108-115, 117, 124-128, 134-136
 Стојановић, Павле, хаџија, трговац из Баваништа 160
 Стојићевић, Атанасије 107
 Стојковић, Атанасије 96
 Стојковић, Илија 126, 127, 129, 155
 Стојковић, Симеон в. Симеон
 Стојковић, јеромонах
 Стратимировић, Стефан в. Стефан Стратимировић, архиепископ и митрополит
 Студеница, манастир 36, 91, 156
 Субота, син господара Уроша 107
 Суворов, Максим 129, 156
 Суворов, Петар 129, 156
 Суић 75
 Сулејман (Солиман), турски цар 25
- Табаковић, Василије 148
 Тајбел, Јохан Кристијан, штампар 95
 Тамаш Печи (из Печуја) 11
 Татари 25
 Текелија, Сава 13, 14, 36, 50, 61, 96
 Темишвар 75, 116, 118, 135, 136, 150, 157
 Теодор 157
 Теодор, поп у Сланкамену 145
 Теодор, поп у Тителу 145, 147 в. и Марков, Теодор
 Теодор, продавац Орфелинових књига у Руми 118
 Теодор Петровић, јерођакон 111
 Теодор Љубавић, јеромонах 85
 Теодор Стратилат, св. 37-39
 Теодор Тирон, св. 37-39
 Теодосије, Димитрије (Јоаникијски) 62-82, 93, 94, 157
 Теодосије, Пане 63
 Теодосије Хилендарац, биограф 22, 119, 155
 Теоктист, св. бугарски 39, 40, 42
 Теофан, игуман манастира Раковца 12, 17-21, 23-26, 92, 129, 154
 Теофан Прокопович в. Феофан Прокопович, митрополит
 Теофановић, Арсеније в. Арсеније Теофановић, епископ
 Теофил, инок 18, 19
 Теофилакт, св. бугарски, 42
 Теофиловић, Михајло 108
 Тервел, хан 39, 40
 Тимотеј Радивојевић в. Арсеније (Тимотеј) Радивојевић, епископ
 Тиса, река 133
 Тит, римски цар 21
 Тител, град у Шајкашкој 87, 113, 114, 141-151
 Тодоровић, Младомир 22
 Тодоровић, Никола 105
 Томић, Стеван 50
 Топаловић, Михајло 107
 Трајан, римски цар 21
 Транквилион, Кирил в. Кирил Транквилион

Трговиште, град у Румунији 87
Требиње, град 109
Тривалија 39, 41
Трлајић, Глигорије 96
Трнава (Нађсомбат), град у Словачкој
79, 88-90, 96, 100, 103, 130
Турија, село у Бачкој 30
Турска 16, 18, 26, 156
Турци 19, 25, 26, 106, 134, 141, 144,
145

Ђ

Ђирило (Кирило), св. 9, 10, 42
Ђоровић, Владимир 122
Ђурчија, Данило 37

У

Угљеша, господар 107
Угљешић, Степанија 110
Угљешић, Субота 110
Угљешић, Угљеша 110
Украјина 91
Украјинци 16, 88, 92
Ундољски, Вукол Михајлович 69, 70
Унев, манастир 110
Урош, краљ (цар), св. 10, 42, 57

Ф

Фелбигер, Јохан Игнац 149, 150, 159
Фелдвари, Јован, преписивач 56
Фенек, манастир 147, 160
Феофан Прокопович, митрополит 29,
33, 35, 50, 65, 66, 71, 89, 116, 129,
136, 137, 143, 147, 148
Фердинанд Први, цар аустријски и
краљ мађарски 25
Филарет, патријарх 110
Филарет Гумилевски, архиепископ
черниговски 65
Филиповић, Ана 109
Филиповић, Симеон 109
Филиповић, Симеон в. Симеон
Филиповић, епископ

Форишковић, Александар 47, 87, 114,
116

Франц Први (Францеско), аустријски
цар 59

Французи 13, 92, 140

Француска 36, 49, 92, 96

Фрушка гора 17-19, 24, 119, 142, 147,
154

Футог, град у Бачкој 115

Х

Хазари, народ 39

Хале, универзитетски град у Немачкој
28, 131, 133

Харисијадис, Мара 19

Хацић, Јован 27

Хелени 9, 10

Херсон, град 39

Херцеговина 41

Хилендар, манастир 10, 57, 109, 110,
113, 119-124, 155

Холанђани 140

Хопово, манастир 19, 31, 33, 48, 113,
124, 128, 142, 143

Хрвати 10, 48, 92, 96, 101, 150

Хрватска 128

Хризостом (Столић), епископ 58

Христофор, монах из Раче 134

Христофор Џефаровић 35-39, 41-49,
51-55, 60, 74, 75, 78, 91-93, 112, 137,
156, 157

Христифоров, Теофан, ђак 148

Хрњак, село код Арада 145

Хрњаковић, Јанко, поп у Тителу 144-
145, 148 в. и Исаија Хрњаковић
јеромонах

Хрњаковићи 145

Хус, Јан 11

Ц

Цамблак, Григорије в. Григорије
Цамблак

Цариград 9, 31, 40, 81

Цвеја, протопоп иришки 18

Цвејановић, Ана, мати Јакова 107
Цвејановић, Ана, супруга Јакова 107
Цвејановић, Јаков, ћурчија 107
Цвејановић, Цвејан 107
Цетиње, град 85, 86, 153
Црепић, Пава 108
Црна Гора 125
Црнојевић, Ђурђе в. Ђурђе Црнојевић,
господин Зете

Ч

Чаково, град у Хрватској 112
Чалић, Боривој 62
Чанад, село на Моришу 18, 19
Черевих, село у Срему 114
Чернигов, град у Украјини 69, 110
Чеси 9, 52, 92
Чокрљан (Чокрљански), Марјан 109
Чолић, Петар, парох из Турије 30
Чуруг, село у Шајкашкој 107
Чурчић, Лаза, Лазар 17-19, 28, 32,
33, 50, 52, 55, 56, 60, 79, 88, 91, 92,
121, 130, 132, 137, 149, 151-155, 157,
159
Чурчић, Марија 117, 118, 134

Џ

Џефаровић, Христофор в. Христофор
Џефаровић

Ш

Шабац, град 121
Шајкашка (Шајкашки батаљон) 148,
150, 151
Шакић, Лазар, оберлајтнант 136
Шафарик, Павле Јосиф 17, 27, 49, 68-
75, 101, 127, 135, 138
Шелмић, Лепосава 37
Шид 114
Шиклуш, град 35, 37, 38
Шилић, Јосиф, поп у Тителу 147
Шокци 150
Шпанија 13
Штавланин-Ђорђевић, Љубица 93,
122, 123, 132-134
Штајерска 119
Штарк, Франц Ксавер 133
Штиљановић Стефан в. Стефан
Штиљановић, св.

Саставила *Марија Чурчић*

О ОВОЈ КЊИЗИ

Ову књигу пожелео је и учинио је да буде објављена управник Библиотеке Матице српске Миро Вуксановић. Текстовете за њу, а и све друге које је написао, аутору није дато да их оцењује и процењује. Он је волео оно о чему је писао. Волео је и да много упозна и дозна. Још многи су чинили да сазна што више и поузданије. Многих који су то чинили директно више нема међу живима. Поодавно нема Младена Лесковца, Димитрија Кириловића, Олге Перић, Јелене Николић, Наде Радонић, Георгија Михаиловића, Николе Радојчића, Ђорђа Сп. Радојичића, Петра Ђорђића, Борислава Михајловића Михиза, Ђурђевке Љубибратић, Павла Малетина, Георгија (Ђурице) Хужвика, Милице Продановић, Стојана Вујичића, Смиље Мишић, Ника Симова Мартиновића, Ирине Троицки, Властимира Ерчића, Страхине К. Костића, Васка Попе, Миодрага Живанова, Милана Токина, Вере Бранковић-Сечански, Војислава Ђурића, Жарка Протића, Петра Вујичића, Анице Каћански, Олге Петригале, Блашка Хајдук-Војнића, Иштвана Сентђерђија, Љубинке Башовић, Светозара Душанића, Слободана Милеуснића, Александра Форишковића, Љубомира Дурковића Јакшића, Божидача Рајкова, Митра Пешикана, Наде Синдик, Светислава Ђурића, Данила Грујића, Милана Пражића, Љубисава Андрића... Индиректно су то чинили и: Видо Латковић, Драгољуб Павловић, Димитрије Вученов, Милан Кашанин, Бошко Петровић, Александар Тишма, Живан Милисавац, Живојин Бошков, Милош Хаџић, мој Драган Никитовић... Од живих су највише чинили за његово знање: Боривоје Маринковић, Божидар Ковачек, Слободан Ж. Марковић, Динко Давидов, Голуб Добрашиновић, Мирослав Пантић, Радмила Пешић, Ђорђе Трифуновић, Милорад Павић, Милорад Живанчевић, Душан Ј. Мартиновић, Александар Албијанић, Иштван Сели, Илија Конев, Ана Рајкова, Јевгениј Љвович Немировски, Калман Бор, Вида Зеремски, Корнелија Олар, Милан Давидовић, Радован Поповић, Борислав Радовић, Раша Попов, Миодраг Кујунџић, Љубомир Вукмановић, Милан Живановић, Душан Панковић, Биљана Стипчевић, Катарина Мано-Зиси, епископи Хризостом (Столић) и Лукијан (Пантелић), Вера Црљић, Александар Младеновић, Вера Јерковић, Радивој Стоканов, Јованка Тодоровић, Драган Бараћ, Чедомир Денић, Душан Попов, Милорад Грујић, Чедомир Попов, Славко Гавриловић, Душан Белча, Гордана Биљетина, Весна Степановић, Душица Грбић, Катица Шкорић, Симо Поткоњак, Драган Којић, Здравко Ранковић, Милош Јевтић,

Боривој Чалић, Мирјана Д. Стефановић, Јелка Ређеп, Шандор Пал, Средоје Лалић, Никола Грдинић, Александра Вранеш, Борјанка Трајковић, Светлана Мирчов, Лидија Суботин, Радован Мићић, Јелена Ковачек, Радивој Додеровић, Александра Љубинковић, Петер Хајнерман... Желели су да много зна и његови пријатељи: Милорад Марјановић, Радисав Мића Цајић, Соња Тишма, Иванка Јовичић, Велизар Бошковић, Васо Милинчевић, Петар Пешут, Милија Николић, Богдан Терзић, Иво Тартаља, Асим Пецо, Драган Колак, Миливој Ненин, Јадранка Пешти. Сви су они били наклоњени аутору у часовима клонућа и малодушности. Све што је добро научио и све што зна и њихова је неизмерна заслуга. Оно што није урадио добро и што је грешио резултат је само његове немоћи да сазна више и боље. Тужан, аутор дугује да помене да је било, додуше мало, и оних који су чинили све што су могли да сазна мало и уради још мање. Још мање је било оних који су га жестоко ометали у скупљању знања и у раду.

Да ова књига буде што боље дотерана и умивена заслужна је њен приређивач, библиотекар Библиотеке Матице српске госпођа Душица Грбић, већ толико заслужна за познавање и тумачење и рукописних и штампаних књига старих времена. На свој начин, и онолико колико је био у прилици, учинио је на њеној умивености и вуковарски библиотекар господин Боривој Чалић. Најлепша им хвала на труду и оданости. Захваљујући њима, у књизи је, и то ми ваља рећи, и мање пропуста и мање грешака. Аутор се најлепше захваљује на објављивању књиге управнику Библиотеке Матице српске господину Миру Вуксановићу. Било би му драго да га није изневерио.

Текстови у овој књизи највећим делом су објављени, а два текста су написана за њу. Објављени текстови су:

1. *Путеви и странпутице српске ћирилице*. – У: *Годишњак Библиотеке Матице српске* за 2000, Нови Сад, 2004, 45–52.

2. *Повест о постанку манастира Раковца у кратком манастирском Летопису игумана Теофана из 1704. године*. – У: *Фрушкогорски манастири* : зборник радова, Нови Сад, 1990, 129–135.

3. *Трагови мало познатог професора Новосадске словенско-латинске школе Василија Крижановског*. – У: *Свеске Матице српске*, Серија књижевности и језика, 38 (10), Нови Сад, 2002, 22–29.

4. *Џефаровићева 1741. година*. – У: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, 26, Нови Сад, 1990, 271–286.

5. *Прилози о Стематографији Христофора Џефаровића*. – У: *Сусрети библиографа*, '91–'93, Инђија, 1995, 46–56.

6. *Записи епископа Јована Георгијевића 1761–1766. у Вршцу реформисаном ћирилицом*. – У: *Ковчежић* : прилози и грађа о Доситеју и Вуку, књ. 32–34, Београд, 1999, 107–114.

7. *Где су српски писци 18. века налазили штампарије да штампају лепе књиге*. – У: *XVIII столеће*, књ. 1, св. 1, Нови Сад, 1997, 9–24.

8. Поглавље Орбинове Историје о Босни у издању Јована Радића 1770. прва је српска књига штампана латиницом. – У: Библиотекарство, год. 17, бр. 1–4, Сарајево, 1971, 3–10.

9. Књиге, читаоци, књижари и библиотеке старог Новог Сада. – У: Српска читаоница – Градска библиотека у Новом Саду, споменица : 1845–1995, Нови Сад, 1996, 14–59,

10. Тителске школе у 18. веку. – У: Тителски летопис : са календаром за преступну 2004, Тител, 2003, 17–29.

11. Претходнице књига за народ. – У: Свеске, Панчево, јули 1998, 21–28.

Текстови Буквари, Началнаја ученија, из 1761. и 1772. и Формулари црквених матичних књига из штампарије Димитрија Теодосија написани су за ову књигу.

Октобра 2006. у Тителу

Л. Ч.

О АУТОРУ

Лаза Чурчић (24. октобар 1926, Тител) основну и грађанску школу завршио у Тителу, где је 1941–3 изучио трговину. Потом радио пољопривредне послове за дневницу и као неквалификовани радник на обнови моста преко Тисе. Од маја 1944. у покрету отпора, од краја октобра 1944. у рату. Демобилисан 17. новембра 1945. Наставио школовање у новосадској Мешовитој гимназији у разредима ученика ометених у школовању током рата. После матуре 1948. уписао српскохрватски језик и југословенске књижевности и дипломирао на Филозофском факултету у Београду. Од 16. децембра 1963. радио у Библиотеци Матице српске на пословима старе и ретке књиге. Од 1986. радио у Народној библиотеци Србије на библиографским пословима до пензионисања 1991. године. Био међу оснивачима новосадске Трибине младих и покретачима *Поља* 1955. године. Од 1959. објављивао радове у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор*, Матичиним *Зборницима* за друштвене науке, књижевност и језик, ликовне уметности, славистику и историју, *Библиотекару*, *Ковчежићу* Вуковог и Доситејевог музеја, *Летопису Матице српске*, *Годишњаку* и *Гласнику* Народне библиотеке Србије, *Годишњаку Библиотеке Матице српске* и другде. Био члан уредништва *Библиотекара* и *Зборника Матице српске за књижевност и језик*. Саопштењима учествовао на научним скуповима, међу осталима и на Сусретима слависта у Вукове дане и Сусретима библиографа у спомен др Георгија Михаиловића у Инђији. Иницирао је покретање *Библиотекарског годишњака Војводине* и *Годишњака Библиотеке Матице српске*. У Библиотеци Матице српске уредио је зборнике уз изложбе: *Орфелиново Житије Петра Великог 1772–1972*, Нови Сад 1972. и *Штампарија у Римнику и обнова штампања српских књига 1726*, Нови Сад 1976. Приредио је за штампу *Песме Захарије Орфелина*, Нови Сад 1983, и коментарисао је фототипско издање *Искусног подрумара Захарије Орфелина*, Београд 1986. године. Редактор је каталога *Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века*, Београд–Пакрац 1990. године. Објављене су му књиге: *Српске књиге и српски писци 18. века*, Нови Сад 1988, *Казивања о Библиотеци Матице српске*, Нови Сад 1996. и *Књига о Захарији Орфелину*, Загреб, 2002.

Од 1993. живи у Тителу.

САДРЖАЈ

РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА.....	7
ПУТЕВИ И СТРАНПУТИЦЕ СРПСКЕ ЋИРИЛИЦЕ	9
ПОВЕСТ О ПОСТАНКУ МАНАСТИРА РАКОВЦА У КРАТКОМ МАНАСТИРСКОМ ЛЕТОПИСУ ИГУМАНА ТЕОФАНА ИЗ 1704. ГОДИНЕ.....	17
ТРАГОВИ МАЛО ПОЗНАТОГ ПРОФЕСОРА НОВОСАДСКЕ СЛОВЕНСКО-ЛАТИНСКЕ ШКОЛЕ ВАСИЛИЈА КРИЖАНОВСКОГ	27
ЦЕФАРОВИЋЕВА 1741. ГОДИНА	35
ПРИЛОЗИ О СТЕМАТОГРАФИЈИ ХРИСТОФОРА ЦЕФАРОВИЋА.....	46
ЗАПИСИ ЕПИСКОПА ЈОВАНА ГЕОРГИЈЕВИЋА 1761–1766. У ВРШЦУ РЕФОРМИСАНОМ ЋИРИЛИЦОМ.....	56
БУКВАРИ, НАЧАЛНАЈА УЧЕНИЈА, ИЗ 1761. и 1772. ГОДИНЕ.....	62
ФОРМУЛАРИ ЦРКВЕНИХ МАТИЧНИХ КЊИГА ШТАМПАРИЈЕ ДИМИТРИЈА ТЕОДОСИЈА	77
ГДЕ СУ СРПСКИ ПИСЦИ 18. ВЕКА НАЛАЗИЛИ ШТАМПАРИЈЕ ДА ШТАМПАЈУ ЛЕПЕ КЊИГЕ	85
ПОГЛАВЉЕ ОРБИНОВЕ <i>ИСТОРИЈЕ О БОСНИ</i> У ИЗДАЊУ ЈОВАНА РАДИЋА 1770. ПРВА ЈЕ СРПСКА КЊИГА ШТАМПАНА ЛАТИНИЦОМ	98
КЊИГЕ, ЧИТАОЦИ, КЊИЖАРИ И БИБЛИОТЕКЕ СТАРОГ НОВОГ САДА.....	105
ТИТЕЛСКЕ ШКОЛЕ У 18. ВЕКУ.....	141
ПРЕТХОДНИЦЕ КЊИГА ЗА НАРОД	152
ИМЕНСКИ РЕГИСТАР	161
О ОВОЈ КЊИЗИ	177
О АУТОРУ	180

Лаза Чурчић
ИСХОДИ И СТАЗЕ
СРПСКИХ КЊИГА 18. ВЕКА

Издавач

Библиотека Матице српске
Нови Сад, Матице српске 1

Коректура

Душица Грбић

Регистар

Марија Чурчић

Технички уредник

Реља Дражић

Штампање ове књиге омогућило је
Министарство за културу Републике Србије

Припрема и штампа

Футура публикације

Нови Сад, Др Зорана Ђинђића 2

Тираж

500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске

094(=163.41)"17"

655(=163.41)"17"

ЧУРЧИЋ, Лаза

Исходи и стазе српских књига 18. века / Лаза Чурчић ; приредила
Душица Грбић. - Нови Сад : Библиотека Матице српске, 2006 (Нови Сад :
Футура публикације). - 180 стр. : илустр. ; 24 см. - (Трагови ; књ. 10)

Тираж 500. - Регистар.

ISBN 86-80061-37-9

а) Српске књиге - 18. век

COBISS.SR-ID 218128135

